

КРИЖАНОВСЬКИЙ О.М.

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ БЕЗПЕКИ
ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНПУЛЯЦІЯМ
У ТРАНЗИТОРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Монографія

Київ

2025

УДК 316.6:159.922/923

ББК 88.5

К 74

Рекомендовано Вченою радою
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля,
протокол № 5 від 31 січня 2025 р.

Рецензенти:

Гейко Є.В. – доктор філософських наук, професор

Гоян І.М. – доктор психологічних наук, професор

Турбан В.В. – доктор психологічних наук, професор

К 74 Крижановський О.М. Соціально-психологічні основи безпеки особистості та протидії маніпуляціям у транзиторному суспільстві: монографія. К.: ПВТП «LAT&K», 2024. 323 с. ISBN 978-617-7699-87-2

У монографії наведено концептуальне соціально-психологічне обґрунтування феномену безпеки особистості та процесу протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій, як інтегративних конструктів, здійснене через актуалізацію нормативно-правових стандартів забезпечення безпеки особистості (на мікро-, мезо-, макрорівнях) та можливостей протидії маніпуляціям (з урахуванням їхніх передумов, типології, індикаторів, маніпулятивних технологій, специфіки маніпулятивного впливу) і артикуляцію цих конструктів у вимірах особистої свободи й інформаційного середовища. Проаналізовано соціально-психологічну специфіку та диференційовано уявлення особистості про умови безпеки та протидію маніпуляціям в період суспільних трансформацій у віковому і гендерному вимірах. Розкрито дескриптори соціально-психологічних ресурсів безпеки особистості та протидії маніпуляціям (на підставі оцінки індексів життєвого стилю та схильності до прийняття небезпечних форм поведінки і деструктивних ідей як нормативних, а також за параметрами соціального інтелекту; типами когнітивного регулювання емоцій; особливостями ціннісних орієнтацій; рівнями суб'єктивного благополуччя; диспозиціями захисної та копінг-поведінки; механізмами психологічного захисту) в умовах суспільних трансформацій. Виокремлено соціально-психологічні предиктори (маніпулятивна природа соціуму, загальна кількість травматичних подій та сумарний показник їх впливу, індекс травматичності, рівень стресу) загроз безпеці особистості (військових, економічних, природних, соціальних, інформаційних та загроз її здоров'ю) в період суспільних трансформацій, з урахуванням параметрів стресостійкості та соціальної адаптації. Виявлено варіативність і варіабельність маніпулятивного впливу на особистість у векторах групової взаємодії та деструктивності маніпуляцій в інформаційно-цифровому просторі, а також напрямки їх протидії в умовах суспільних трансформацій.

Розкрито змістовно-процесуальні засади програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій та доведено його ефективність.

Для фахівців з соціальної психології, юридичної психології, психології особистості, психології соціальної роботи, здобувачів вищої освіти.

УДК 316.6:159.922/923

ББК 88.5

ISBN 978-617-7699-87-2

© Крижановський О.М., 2025

© СНУ ім. В. Даля, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ В ПЕРІОД СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	12
1.1. Історичні витoki та соціально-психологічна інтерпретація змістовної сторони безпеки особистості	12
1.2. Соціально-психологічний аналіз передумов маніпуляцій, маніпулятивних технологій та маніпулятивного впливу в групі	32
1.3. Міжнародні та вітчизняні нормативно-правові стандарти забезпечення безпеки особистості і протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій	51
Висновки до розділу	66
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ	70
2.1. Безпека особистості та протидія маніпуляціям з позицій полісистемності в соціально-психологічній парадигмі наукового знання	70
2.2. Конструкти безпеки особистості і протидії маніпуляціям у вимірах особистої свободи та впливу інформаційного середовища	92
2.3. Актуалізація шляхів підвищення безпеки особистості і протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій	111
Висновки до розділу	127
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ СПЕЦИФІКИ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ В ПЕРІОД СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	132

3.1. Соціальні уявлення особистості про умови безпеки та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій	132
3.2. Дескриптори соціально-психологічних ресурсів безпеки особистості і протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій	162
3.3. Соціально-психологічні предиктори загроз безпеки особистості в період суспільних трансформацій	176
3.4. Варіативність та варіабельність маніпулятивного впливу на особистість в умовах суспільних трансформацій	188
Висновки до розділу	204
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	211
4.1. Змістовно-процесуальні засади програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій	211
4.2. Результати формувального етапу дослідження, їх інтерпретація та узагальнення	251
Висновки до розділу	275
ВИСНОВКИ	280
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	286

ВСТУП

Важливість розв'язання проблеми безпеки в період суспільних трансформацій не викликає сумнівів, адже її розглядають як один із найважливіших критеріїв і нормативів поступального та стабільного розвитку соціальних, економічних, технічних, екологічних та біологічних систем.

Констатовано, що потреба у дослідженні умов забезпечення безпеки особистості та можливостей протидіяти маніпуляціям пов'язана з тим, що сфера її життєдіяльності стає дедалі складнішою й непередбачуваною. При цьому рівень обізнаності щодо безпеки та засобів протидії маніпуляціям залишається недостатнім з огляду на усвідомлення, розуміння й подолання загроз. Водночас потребує ґрунтовного вивчення соціально-психологічний дискурс проблеми безпеки, адже від конструктивної й ефективної взаємодії особистості та соціуму, від її безпосередньої активності залежить забезпечення безпеки на всіх рівнях функціонування особистості та в будь-яких системах, а також її здатність протидіяти маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій.

Крім того, прагнення до безпеки та протидії маніпуляціям належать до фундаментальних потреб особистості, а їхнє задоволення є необхідною передумовою її успішної життєдіяльності та розвитку. Реалізація цих потреб відбувається в суспільстві за допомогою відповідних організаційних форм, насамперед стійких структур соціальних взаємодій, спільної діяльності, які трансформуються в систему взаємопов'язаних особистих та/або групових інтересів, а також способів їх досягнення, зокрема в площині протидії маніпуляціям.

Показано, що проблема маніпулятивного впливу отримала пояснення та оцінку здебільшого в межах політологічних, філософських і загальнопсихологічних досліджень. Водночас цей феномен є концептуально важливим у соціально-психологічному вимірі, оскільки перебуває в тісному взаємозв'язку з проблемою безпеки особистості в сучасному трансформацій-

ному соціумі, з формами та способами здійснення соціальної взаємодії тощо.

Особливої актуальності вивчення означеної проблеми набуває в умовах, коли потреба в безпеці та протидії маніпуляціям стає провідною, зокрема в період суспільних трансформацій. У цих реаліях вона визначає мотивацію соціальної поведінки особистості, зумовлює її перебудову та зміну, відповідним чином трансформує інші потреби, індивідуальні особливості та характеристики людини. Іншими словами, потреба в безпеці та протидії маніпуляціям є активним і домінуючим мобілізатором ресурсів особистості в ситуаціях надзвичайного характеру, що істотно посилюються під час суспільних трансформацій.

Більшість авторів, які досліджували питання психологічної безпеки та протидії маніпуляціям, наголошують на важливості вивчення як зовнішніх чинників, наприклад специфіки соціального середовища, так і внутрішніх чинників (особистісні характеристики, мотивація, темперамент та ін.) (І. Волженцева, Л. Волченко, С. Гарькавець, О. Кононенко, Я. Чаплак, Г. Чуйко, J. Veus, L. Dhanani, M. McCord та ін.). Згідно з R. Janoff-Bulman, психологічна безпека особистості виявляється опосередковано – через систему ставлень суб'єкта до світу, себе та інших людей; при цьому сприйняття світу як ворожого, недобррозичливого може становити загрозу для людини, яка, маючи такі переконання, відчуває дискомфорт і небезпеку. У зв'язку з цим стверджується, що в дослідженнях специфіки психологічної безпеки та протидії маніпуляціям доцільно враховувати не лише особистісні характеристики людини, її цінності й установки, а й суб'єктну позицію, завдяки якій вона здатна регулювати власні відносини із середовищем і виступати активним суб'єктом власного життя.

Сучасні дослідження з проблем безпеки та протидії маніпуляціям дотримуються традиції виокремлювати безпеку держави, суспільства (В. Грищенко, М. Дзюба, О. Дузь-Кратченко, В. Єфіменко, Я. Жарков, Н. Завацька, З. Ковальчук та ін.) та особистості (Д. Заграй, М. Кононець, А. Литвинчук, Г. Ложкін, В. Оверчук, О. Рибальченко, Н. Савелюк,

М. Слюсаревський та ін.); професійну безпеку (І. Волеваха, Н. Воляннюк, І. Зубко, О. Лазорко, Г. Ложкін та ін.), безпеку в сім'ї (А. Грись, Ю. Примак, К. Седих та ін.). Серед зарубіжних науковців зазначені аспекти проблеми дослідження було висвітлено в працях А. Bellissimo, С. Brezausek, М. Corbett, S. Goldberg, J. Grusec, J. Jenkins, К. MacDonald, В. Morrongiello, G. Prado, D. Schwebel, J. Szapocznik та ін.). Крім того, посилено вивчаються питання психологічних засобів безпеки (О. Богучарова, Ю. Бохонкова, І. Данилюк, Л. Заграй, М. Carter, D. Cervone, S. Occhipinti, R. Petruska, М. Siegal, R. Smith, N. Weinstein, J. Weitlauf, J. Wilson та ін.), зокрема інформаційно-психологічна складова забезпечення безпеки (В. Алещенко, Л. Гаврищак, С. Гнатюк, Є. Катаєв, О. Лещинська, С. Лихачов, І. Мартиненко, О. Панченко, В. Петрик, Т. Сергієнко, Н. Уханова, А. Харченко та ін.), а також безпека у психотерапевтичних відносинах (М. Egan, F. Helm, A. Rappoport та ін.). Поряд із цим розробляються програми, спрямовані на забезпечення почуття стабільності, цілісності й упевненості в собі, що сприяють вирішенню зазначених проблем.

Встановлено також, що дедалі частіше об'єктом досліджень науковців є питання інформаційно-психологічної безпеки, безпеки освітнього середовища – у напрямі забезпечення психологічної безпеки в закладах освіти (О. Бондарчук, Н. Вітюк, Л. Карамушка, Н. Коструба, Т. Панченко, Г. Радчук, О. Тушина, Ю. Хвесик, J. Berg, D. Cornell та ін.); безпеки професійної діяльності, у межах якої вивчаються психологічна безпека та питання ергономіки праці; безпеки суб'єктів професійної діяльності з різним посадовим статусом і різним особистісним типом, чинники порушення психологічної безпеки, зокрема в екстремальних умовах діяльності (В. Барко, В. Бочелюк, М. Корольчук, Г. Ложкін, С. Миронець, В. Поуль, І. Приходько, О. Сафін та ін.); досліджується роль працівника у забезпеченні безпеки, аналізується взаємозв'язок стилю діяльності керівника та психологічної безпеки підлеглих тощо (К. Gaisbachgrabner, К. Kallus, D. McLain, M. Schwarz та ін.). Наголошується, що значну роль у забезпеченні психологічної безпеки відіграє соціально-психологічний клімат у

групі (J. Bradley, M. Christian, M. Graso, L. Jiang, T. Probst, J. Wallace), особливі лідерські якості – приязність та контроль (З. Ковальчук, О. Шевченко, J. Schaubroeck, F. Walumbwa), спеціально організовані тренінги (Н. Волинець, P. Argentero, M. Leiter, W. Zanalett та ін.), побудовані, зокрема, на моделі сприйняття ризику та контролю поведінки.

Лише останнім часом з'явилися праці, у яких враховано ступінь і тип загрози (Л. Заграй, S. Braun, S. Overstreet та ін.), а також установки й стереотипи як прояви соціально-психологічної ідентичності (А. Борисюк, А. Кононенко, О. Кононенко, О. Нагула, Т. Цюман, J. Crosby, P. Davies, R. Dittmann, V. Purdie-Vaughns, C. Steele та ін.), упевненість у захисті, моделі прихильності (S. Dickstein).

До найповніших праць, у яких вивчено, зокрема, соціальну маніпуляцію, належать розвідки R. Goodin, H. Schiller, E. Shostrom та інших науковців. Стани відчуження та маніпуляції в контексті характеру діяльності особистості досліджувалися у працях К. Божко, І. Волженцевої, В. Клак, І. Левицької, С. Лозниці, Т. Adorno, М. Buber, А. Camus, К. Jaspers, Н. Marcuse, Е. Mounier, J. Ortega у Gasset, J.-P. Sartre, Е. Fromm, М. Heidegger. Психічні складові маніпуляцій, особливості свідомості та підсвідомості людини в умовах різних впливів розроблялися у працях К. Гавриловської, Н. Гребінь, М. Карпенко, В. Лойко, М. Присяжнюк, R. Harris, P. Hofer, G. Le Bon, S. Moscovici, L. Proto, J. Rudinow, G. Tarde та інших дослідників.

Проте соціально-психологічний вимір розв'язання проблем безпеки особистості та протидії маніпуляціям у період суспільних трансформацій потребує поглибленого вивчення та концептуалізації в межах наукової парадигми. У зв'язку з цим, важливим видається визначення соціально-психологічних особливостей уявлень особистості про безпеку та протидію маніпуляціям у віковому й гендерному вимірах, виокремлення дескрипторів соціально-психологічних ресурсів безпеки особистості та протидії маніпуляціям, а також виявлення соціально-психологічних предикторів цих конструктів, із метою розробки дієвих засобів соціально-психологічного забез-

печення безпеки особистості та протидії маніпуляціям під час суспільних трансформацій.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає у тому, що вперше з позицій полісистемності наведено концептуальне соціально-психологічне обґрунтування феномену безпеки особистості та процесу протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій, як інтегративних конструктів, здійснене через актуалізацію нормативно-правових стандартів забезпечення безпеки особистості (на мікро-, мезо-, макрорівнях) та можливостей протидії маніпуляціям (з урахуванням їх передумов, типології, індикаторів, маніпулятивних технологій, специфіки маніпулятивного впливу) і артикуляцію цих конструктів у вимірах особистої свободи та інформаційного середовища; проведено аналіз соціально-психологічної специфіки та диференційовано уявлення особистості про умови безпеки та протидію маніпуляціям в період суспільних трансформацій у віковому і гендерному вимірах; розкрито дескриптори соціально-психологічних ресурсів безпеки особистості та протидії маніпуляціям (на підставі оцінки індексів життєвого стилю та схильності до прийняття небезпечних форм поведінки і деструктивних ідей як нормативних, а також за параметрами соціального інтелекту; типами когнітивного регулювання емоцій; особливостями ціннісних орієнтацій; рівнями суб'єктивного благополуччя; диспозиціями захисної та копінг-поведінки; механізмами психологічного захисту) в умовах суспільних трансформацій; виокремлено соціально-психологічні предиктори (маніпулятивна природа соціуму, загальна кількість травматичних подій та сумарний показник їх впливу, індекс травматичності, рівень стресу) загроз безпеки особистості (військових, економічних, природних, соціальних, інформаційних та загроз її здоров'ю) у період суспільних трансформацій, з урахуванням параметрів стресостійкості та соціальної адаптації; виявлено варіативність і варіабельність маніпулятивного впливу на особистість у векторах групової взаємодії та деструктивності маніпуляцій в інформаційно-цифровому просторі, а також напрямки їх протидії в умовах суспільних трансформацій; розкрито змістовно-процесуальні засади програмно-

цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій, із залученням полісистемного, комплексного та ресурсного підходів, у межах якого розроблено й імплементовано нормативне та організаційно-технологічне забезпечення цього процесу з виокремленням й обґрунтуванням принципів системності, цілісності, діалогічності, структурності, цілеспрямованості, відкритості, еквівалентності, диференційованого прогнозування на етапах його побудови та реалізації; поглиблено та уточнено: уявлення про сучасні підходи до вивчення феномену безпеки особистості та його змістовні особливості; про соціально-психологічну сутність процесу забезпечення безпеки особистості, а також можливості протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій; набули подальшого розвитку: методологічне та методичне забезпечення вивчення феномену безпеки особистості; підходи до соціально-психологічних засобів і технологій ефективного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям, зокрема в умовах глобальних багатомірних загроз і соціогенних викликів.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання методичного інструментарію під час проведення системних досліджень феномена безпеки особистості, зокрема в контексті маніпулятивного впливу та протидії йому; у розробці та реалізації програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій; у визначенні та обґрунтуванні соціально-психологічних умов ефективної реалізації розробленого програмно-цільового проєкту з урахуванням змісту, форм, методів активного соціально-психологічного навчання та допомоги в період суспільних трансформацій. Прикладний аспект викладених положень полягає також у тому, що усвідомлення структури групового та міжособистісного маніпулятивного впливу надає змогу краще розуміти приховані процеси, які відбуваються в групі, ефективніше протистояти маніпуляціям, оптимізувати процеси групової діяльності, міжособистісного спілкування і взаємодії.

Отримані наукові дані та розроблені на їх основі рекомендації можуть бути використані психологами, соціальними працівниками, фахівцями інших галузей, які займаються проблемами безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій. Матеріали дослідження можуть застосовуватися при підготовці освітньо-професійних та освітньо-наукових програм в освітніх компонентах з проблем психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям. Розроблений програмно-цільовий проєкт може бути рекомендований для впровадження у закладах освіти, консультаційних центрах, центрах соціально-психологічної адаптації, центрах психосоціальної допомоги з метою підвищення ефективності процесу соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Монографія складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ В ПЕРІОД СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

1.1. Історичні витoki та соціально-психологічна інтерпретація змістовної сторони безпеки особистості

Констатовано, що проблема безпеки особистості історично вивчалася в контексті обговорення питання про базові потреби людини, серед яких особливе місце займає потреба в самозбереженні. При цьому безпека асоціювалася з досягненням людиною внутрішньої узгодженості, з її здатністю інтегрувати свій досвід – відчуття, переживання, почуття, та символізувати їх так, щоб відбувалася редукція внутрішнього напруження (О. Бондарчук, Л. Карамушка, О. Лазорко, О. Лещинська, А. Литвинчук, Г. Ложкін, О. Москаленко, І. Приходько, О. Савченко та ін.) [11; 54; 95; 96; 97; 98; 101; 102; 105; 134; 135; 136; 142 та ін.].

У цій інтеграції активну роль відіграє сам суб'єкт, забезпечуючи узгодженість механізмів проєкції та інтроекції у своєму ранньому досвіді та поступову диференціацію від психосоціальної особи та архетипічних фігур колективного несвідомого – у більш пізні роки життя, обираючи способи регуляції мотиваційно-потребнісної сфери. Особистість – результат найвищої життєвої стійкості, абсолютного прийняття індивідуально суцього і максимально успішного пристосування до загальнозначущого при найбільшій свободі вибору та власного рішення [175]. Іншими словами, практично з самого початку дослідження проблеми безпеки роль особистості в збереженні безпеки не тільки не виключалася, а й виділялася як одна з провідних.

Перші, власне психологічні дослідження безпеки пов'язані з психоаналізом. Представники цієї школи вказували на особливу значущість ранніх етапів розвитку особистості у формуванні психологічної безпеки. З. Фрейд [161], виділяючи у створеній ним структурній моделі особистості складові (Воно, Я, понад-Я) співвідносив першу з них з несвідомими біологічними інстинктами та потягами. Внутрішній конфлікт між Воно та понад-Я – між вродженими бажаннями, з одного боку, та внутрішніми заборонами, моральними вимогами, з іншого, – породжує більшість небезпечних для психіки людини ситуацій. Конфлікт між Воно і понад-Я – це, по суті, конфлікт на рівні топіки, конфлікт між системами та інстанціями. Інший конфлікт відбувається на рівні економіки та динаміки: це конфлікт між потягами, наприклад, сексуальним інстинктом та самозбереженням або потягом до життя та потягом до смерті. Наростання напруги між ними може призвести до трансформації тривоги в страх і до страждання людини.

З. Фрейд виділяв кілька видів страху, передусім, реальний і невротичний. Реальний страх він вважав «цілком раціональним», «реакцією на сприйняття зовнішньої небезпеки», очікуваним ушкодженням, яке пов'язане з рефлексом втечі, що можна розглядати як вираження інстинкту самозбереження [161].

Невротичний страх, вважав З. Фрейд, виявляє себе у декількох формах: у вигляді «загальної боязкості», або «страху очікування», у вигляді різноманітних фобій (побоювання конкретних об'єктів і ситуацій), у вигляді істерії страху.

Останній, на думку З. Фрейда, не пов'язаний з загрозливою небезпечкою і є заступником афектів, зміст яких був витіснений. Маючи душевні сили, людина з часом сама опановує страх, редукує напругу, викликану ним. Однак часто людині потрібна допомога в рятуванні від страждання та почуття небезпеки. У цьому сенсі З. Фрейд розуміє небезпеку як підвлад-

ність людини своїм несвідомим бажанням і конфліктам, а безпеку – як позбавлення від цього незнання і, відповідно, страждання [161].

Проблема психологічної безпеки для людини полягає в тому, що вона позбавлена внутрішньої єдності, а психоаналітик, аналізуючи, усуваючи опори.

Значну роль в цьому процесі З. Фрейд відводив внутрішній мотивації, тому страждання, яке спонукає не шукати поспішних заміщуючих задовольень, а прагнути до одужання, до того, щоб досягти свободи і завершеності власної особистості [161].

Відмінності між теоретичними поглядами З. Фрейда та К. Юнга добре відомі. К. Юнг в одному зі своїх останніх інтерв'ю наголошував, що єдина існуюча небезпека – сама людина, мабуть, та, яка перебуває в несумісності зі своїм несвідомим і переносить цей несвідомий, архетипічний матеріал на зовнішні об'єкти. Така проєкція несе небезпеку і для іншого суб'єкта, який може ідентифікуватися з цією проєкцією і поводитися відповідно до неї, наприклад, відповідно до проєкції Тіні. Вона може бути небезпечною і для того, хто проєкує, оскільки психологічні аспекти Тіні в цьому випадку не інтегруються, а, навпаки, відчужуються від людини [175].

К. Юнг відзначав також, що в період життєвого повороту необхідно приділяти образам колективного несвідомого особливу увагу, адже тут вони є джерелом, з якого можна черпати вказівки до вирішення проблеми протилежності [161].

Фрагментарність, розщепленість особистості, безумовно, на думку К. Юнга, робить людину вразливою і безсилою в протистоянні різним труднощам, а також залежною від обставин та інших людей. Реалізація прагнення Самості через інтеграцію протилежностей вивільняє психічну енергію, яка використовувалася для утримання в несвідомому витісненого матеріалу [161].

За А. Адлером [177], вже з самого раннього дитинства у дитини в результаті різних соціальних порівнянь, насамперед, з дорослими, виникає почуття неповноцінності, а на її основі може сформуватися комплекс неповноцінності. По суті, серйозну небезпеку для особистості, з погляду А. Адлера, становить і ступінь вираженості комплексу неповноцінності, і специфіка засобів компенсації почуття неповноцінності.

А. Адлер пише, що почуття неповноцінності є у кожної людини, проте патологічним воно стає тоді, коли в людині перемагає почуття неадекватності, і це гальмує її корисну активність, робить її депресивною і нездатною до розвитку [177].

Психоаналітичний погляд на людину, з одного боку, заснований на ідеї закладеного в ній прагнення до розвитку, а з іншого, – на постійному переживанні внутрішньої напруги і прагненні її позбутися. Загрозою людському існуванню стає вибір невротичного шляху розвитку та підміна істинного почуття Я фальшивим. Ослаблення почуття неповноцінності адекватними способами, шляхом задоволення потреби в перевазі над собою, розглядалося А. Адлером як здорова стратегія самовдосконалення.

Крім того, для А. Адлера це ще й розвинене почуття спільності, єднання з іншими людьми, бажання бути з ними, тобто так званий соціальний інтерес, який він вважав барометром нормальності, критерієм здорового розвитку людини як особистості [177].

У роботах послідовників З. Фрейда – А. Фрейд, К. Хорні, Г. Саллівена, Е. Фромма – проблема психологічної безпеки була співвіднесена з особливостями соціального середовища, зі ставленням батьків до дитини та з психологічним благополуччям/неблагополуччям [162; 236 та ін.].

Несприятливі умови розвитку, недружнє чи індиферентне ставлення до дитини з боку оточення, відсутність турботи, любові та уваги фруструють потребу дитини в розвитку, самореалізації та роблять актуальним задоволення потреби в безпеці. Стійка тривога, пов'язана з прагненням до безпеки, є основою для виникнення особистісних порушень, має тенденцію

виявлятися не тільки у відносинах з батьками, тому може стати стійким емоційним станом, закріпленим у поведінці комплексом [161].

К. Хорні наголошувала на необхідності і важливості переживання почуття безпеки, яке виявляється з дитинства і залежить від соціальної, перш за все, батьківської підтримки [236]. Згідно К. Хорні, дитина глибоко безпорадна, переживає самотність та ізольованість і відчуває потребу в увазі, турботі та любові. Велике значення К. Хорні надавала оточенню дитини, яка, будучи відстороненою, індукує базальне почуття тривоги дитини [236].

К. Хорні відкидає ідею біологічного детермінізму і відстоює онтологічну позицію «тут і зараз». Вона вважає, що розвиток дитини перебуває під впливом соціальних умов. Через холодність і ворожість сімейного оточення вона не відчувається в безпеці, і у неї виникає тривожність, почуття глобального лиха – найболючіше з того, що може відчувати людина. Щоб уникнути цього почуття тривоги, формується внутрішня переконаність в тому, яким має бути захист від зовнішніх небезпек. Але ці захисні механізми, в свою чергу, стають причиною нових труднощів, адже відчужують людину від її творчої сутності, і вона перестає бачити свою власну цінність і свої природні обдарування [236]. Цілі терапії, на думку К. Хорні, полягають в досягненні відповідальності, спонтанності, довіри до себе, щирості. Почуття відповідальності, по суті, означає самоствердження, тобто здатність приймати рішення без сторонньої допомоги і вести себе, ґрунтуючись на власних переконаннях [236].

Спонтанність передбачає відкритість у сфері емоційних реакцій, а довіра до себе має на увазі ясність і визначеність власної системи пріоритетів і цінностей та повагу до цінностей інших людей. Три виділені конструкти – відповідальність, спонтанність та довіра – визначають почуття особистої безпеки.

Е. Фромм розглядає безпеку в контексті введеного ним поняття «втеча від свободи». Е. Фромм стверджує, що прагнення людини до свободи є

її природною потребою, але з досягненням певного рівня свободи виникає почуття самотності та відчуття небезпеки, яке може бути компенсоване за допомогою механізмів втечі від свободи, але, за Е. Фроммом, є швидше псевдобезпекою. Стаючи після народження біологічно самостійною істотою, дитина протягом тривалого часу зберігає функціональну єдність з матір'ю; але ці узи створюють відчуття приналежності до чогось, як би гарантують безпеку існування [162]. Таку єдність Е. Фромм назвав «первинними узами», які забезпечують фундаментальну єдність з навколишнім світом і відчуття безпеки [162].

Соціальний устрій Середньовіччя, з його структурованістю та відсутністю особистої свободи, давав людині відчуття стабільності та відносної безпеки. В епоху Відродження відбулося усвідомлення людиною себе як індивіда, в той же час було отруєне ставлення успішного індивіда до власної особистості, його почуття впевненості в собі та відчуття безпеки [162].

Е. Фромм розглядає руйнівність (усунення об'єкта) у зв'язку із зовнішніми загрозами. Знищуючи об'єкт, індивід виявляється наодинці, але при цьому йому не загрожуватимуть ніякі зовнішні сили [162]. Ліквідуючи будь-яку зовнішню загрозу, руйнівність посилює значущість Его самотнього індивіда, сприяючи появі почуття безпеки. Людина, за Е. Фроммом, має дві можливості. Одна – творчість, любов до людей, щедрість, розвиток самоповаги, а інша – схиляння перед авторитетами, ототожнення з суспільством, залежність від інших людей. Людині властива потреба шукати сенс свого життя і вона має сприяти формуванню суспільства, яке формує її саму. Прагнення до відносин з іншими людьми і пошук сенсу належать до фундаментальних потреб людини.

Е. Еріксон пов'язував психологічну безпеку з переживанням почуття базисної довіри, що з'являється в перші роки життя людини. Довіра – це переживання і розуміння світу, в якому живе і розвивається дитина, як стабільного і передбачуваного. Люди, що оточують дитину, насамперед її матери, є «провідниками» в навколишній світ, демонструючи його доброзичли-

вість або ворожість. Довіра до світу є основою нормального розвитку дитини, яка проходить весь свій шлях – від дитинства до дорослості – у постійному контакті з іншими людьми, взаємини з якими без почуття довіри не можуть виступати ресурсом і потенціалом психічного та соціального розвитку людини [215].

По суті, розвинена довіра дитини – це не тільки прийняття світу як безпечного, структурованого, нехаотичного, а й фундаментальне відкриття – відкриття зв'язаності зовнішнього та внутрішнього, соціального та психічного. Така узгодженість, безперервність та тотожність особистого досвіду забезпечує почуття его-ідентичності [215]. Можна стверджувати, що ця узгодженість і зв'язність зовнішнього та внутрішнього є основою передбачуваності подій і, відповідно, можливості керувати ними, забезпечуючи свою безпеку.

В межах психоаналітичного підходу приділяється велика увага зв'язку матері та дитини та впливу цього зв'язку на формування почуття безпеки. Однак прихильність дитини до матері розглядається в психоаналізі як біологічна єдність, заснована на залежності дитини від задоволення матер'ю її фізіологічних потреб.

У подібних уявленнях психоаналізу Дж. Боулбі вбачав його обмеженість. Грунтуючись на результатах спостережень за взаємодією матерів та їх дітей, він дійшов висновку, що тільки повсякденного догляду за немовлям недостатньо для формування прихильності [192]. Набагато більше значення має соціальна взаємодія матері та дитини та позитивний емоційний контакт. Ця ідея Дж. Боулбі була емпірично підтверджена у дослідженнях М. Ейнсворт і дозволила описати надійний тип прихильності (поряд із ненадійними), у якому в дитини формується внутрішнє почуття безпеки, що дозволяє їй активно досліджувати світ [192].

Представники гуманістичної психології вказують на особливу роль усвідомленості та аналітичного підходу людини до життя, що дозволяє відводити їй вирішальну роль у забезпеченні своєї психологічної безпеки.

Людина розглядається як здатна творити свою долю, отримувати активний життєвий досвід, відповідати на небезпеку усвідомленою системою поведінки і тим самим протистояти їй [320].

А. Маслоу розглядає потребу в безпеці як базову людську потребу. Вона включає такі переживання, як потреба у стабільності, в залежності, у захисті, свободі від страху, тривоги і хаосу, потреба в структурі, порядку, законі, обмеженнях. Безпека тісно пов'язана з ймовірністю загрози та з бажанням захисту та участі. Для дитини, пише А. Маслоу, важливо, коли навколишній світ передбачуваний, розмірений, організований. Будь-яка несправедливість чи прояв непослідовності, непостійності з боку батьків викликають у дитини тривогу та занепокоєння [264]. Саме тому дитина прагне жити в безпечному, стабільному, організованому, передбачуваному світі, де діють раз і назавжди встановлені правила та порядки, де виключені небезпечні несподіванки, безладдя та хаос, де в неї є сильні батьки, захисники, що оберігають її від небезпеки. При дотриманні цих умов, а саме за наявності батьківського піклування і передбачуваності навколишнього світу, реакція страху у дітей виникає тільки в результаті зіткнення з такими об'єктами і ситуаціями, які є небезпечними і для дорослої людини [264].

А. Маслоу безпосередньо пов'язує переляк і небезпеку, з одного боку, і стабільність суспільства та безпеку, з іншого. Люди, які живуть у мирному, стабільному, налагоджено функціонуючому суспільстві, можуть не боятися хижаків, спеки, морозів, злочинців тощо [264]. У зв'язку з цим логічно припустити, що несподівано виникаюча загроза хаосу у більшості людей викликає регрес мотивації з вищих її рівнів до рівня безпеки і проявляється в компульсивно-обсесивній поведінці, у вигляді ритуалізації, суворого дотримання правил.

К. Роджерс робить суттєвий акцент на внутрішньому досвіді людини, показуючи, що, якщо не змінюється ставлення суб'єкта до іншої людини, то і той залишатиметься таким, яким був до цього. Наприклад, поки батько сприймається як домінуючий, він є саме такою, домінуючою реальні-

стю, на яку відповідно реагує індивід [291]. Це означає, що відчуття безпеки багато в чому, згідно з К. Роджерсом, має бути пов'язане з особистою відповідальністю за те, що відбувається, а також з відкритістю досвіду та його адекватною символізацією. У психотерапевтичному процесі К. Роджерс приділяє велику увагу активності суб'єкта, його намірам змінитися. Адже позитивна особистісна динаміка можлива саме тоді, коли клієнт є не стороннім спостерігачем діяльності терапевта, а ініціатором психотерапевтичного процесу, що професійно спрямовується і підтримується консультантом. Клієнт-центровану терапію К. Роджерс називав підтримуючою терапією і був переконаний в тому, що філософська орієнтація консультанта, який успішно опановує клієнт-центровані техніки, полягає у визнанні цінності та значущості кожної людської особистості [291].

Близькою до гуманістичної психології за загальними філософськими і теоретичними підставами є екзистенційна психологія, яка часто ідентифікується з гуманістичними теоріями у психології. У роботах Р. Мея почуття безпеки згадується досить часто, але йому приписується менша значимість, ніж в описаних вище концепціях. Важливими для нього категоріями є категорії буття та небуття і пов'язані з ними почуття екзистенційної тривоги та провини [261]. «У моїх працях з психотерапії з'являється все більше і більше доказів того, що тривога в наші дні виникає не стільки через страх незадоволення лібідо або відсутність безпеки, скільки через страх перед своїми можливостями і конфліктів, що виникають у зв'язку з цим страхом. Це може бути особлива «невротична особистість нашого часу» – невротична модель сучасної орієнтованої зовні «людини організації» [261, с. 14].

Таким чином, характеризуючи стан людини, перед яким стоїть питання реалізації її потенціалу, Р. Мей використовує поняття тривоги: «тривога має місце в той момент, коли людина стикається з потенціалом, що виникає, або можливостями реалізувати своє буття; і саме ця можливість тягне за собою руйнування справжньої безпеки, що, в свою чергу, призво-

дить до тенденції руйнування нових потенційних можливостей» [261, с. 126].

Цікаво у зв'язку з цим відзначити, що тривога людини перед відкриттям у собі нових можливостей і потенціалу відчувається нею як ознака порушення її власної безпеки. Але це скоріше хибне відчуття безпеки, про яке як про не істинне почуття ми можемо судити за низкою ознак, що характеризують поведінку і настрій людини: за загальною незадоволеністю життям, підвищеною тривогою, низькою самооцінкою і результативністю діяльності, прокрастинацією, дратівливістю і агресивністю або байдужістю та відстороненістю. Отже, відчуття безпеки може бути різним, зокрема й таким, коли заради його збереження людина уникає вирішувати проблеми і цим не тільки не відчувається в безпеці, але, навпаки, ще більшою мірою переживає свій стан як небезпечний.

Так, Дж. Стайнер, досліджуючи проблему «психологічного притулку» як такого душевного стану, який дозволяє сховатися від тривоги і психічного болю, писав, що пацієнти можуть залишатися у своєму притулку, навіть незважаючи на «заподіяне їм очевидне страждання... у будь-якому випадку пацієнт боїться можливих змін і на спроби вивести його з цього стану може реагувати ще більш радикальним уходом» [302, с. 20].

Прибічники інших напрямів у психології так чи інакше порушували проблему психологічної безпеки, аналізуючи її у зв'язку з проблемами депривації, наростання внутрішнього напруження і страху, з відсутністю необхідних засобів для досягнення мети, тобто з фрустрацією потреби та ін.

Представниками біхевіоризму за допомогою експерименту було показано, що ті чи інші почуття та переживання мають не стільки інстинктивну природу, скільки виникають у процесі навчання. В класичному біхевіоризмі значна увага приділялася експерименту, як методу перевірки наукових гіпотез, показуючи, як, наприклад, шляхом підкріплення можна сформувати ту чи іншу навичку, ту чи іншу реакцію [242].

Відкриття певних закономірностей у галузі навчання дозволило біхевіористам стверджувати, що психологія є об'єктивною наукою, здатною пояснити принципи встановлення зв'язку між стимулом і реакцією. У цьому психологічному напрямку цікаво те, як об'єктивні умови середовища (при урахуванні закону готовності Торндайка) можуть «керувати» реакціями індивіда. J. Watson писав, що людина може бути сповнена страхів, сором'язлива, і, щоб змінити її поведінку, потрібно не тільки вміння «встановлювати ситуацію щодо реакції у відповідь або передбачати можливу реакцію, виходячи з даної ситуації», потрібно більше, а саме вміння «експериментально керувати стимулом і створювати реакцію у відповідь; стимул повинен бути доданий або видалений, щоб настала відповідна реакція» [314, с. 266].

Такий тісний зв'язок між тривогою, страхом і почуттям безпеки простежується в багатьох психологічних концепціях. Це пов'язано з тим, що страх виступає сигналом порушення внутрішньої стабільності людини, що асоціюється зі звичністю, а значить, певною мірою – з безпекою.

Особливий внесок у теорію психологічної безпеки зробила гештальтпсихологія, заснована М. Wertheimer. Основою гештальту є властивості сприйняття, що вступають у взаємодію та формують нову властивість. Цілісність сприйняття досягається завдяки низці принципів (замкнутості, симетричності фігури та ін.) [318]. З погляду вивчення чинників психологічної безпеки, розуміння цілісності сприйняття особистості важливе при розгляді різних аспектів діяльності людини. Поведінка індивіда стає безпечною, коли він оцінює не окремі елементи ситуації, а охоплює всю ситуацію в цілому.

До гештальт-психологічних теорій в певній мірі належить теорія поля К. Левіна [256]. Як відомо, ця теорія має самостійний науковий статус і вважається однією з цілісних за своїми методологічними і теоретичними підставами концепцій особистості. Людина, згідно з К. Левіном, – замкнута система, що має дві властивості – відокремленість від решти світу кор-

доном і включеністю у більший простір. Вона не може розглядатися як автономна система, оскільки завжди включена в іншу систему, так зване психологічне середовище [256]. Психологічна середовище і людина об'єднуються загальним поняттям – життєвий простір, який сприймається як психічна реальність, тобто як тотальність можливих подій, здатних вплинути на поведінку людини. Кордон між життєвим простором та зовнішнім світом проникний. Об'єкти, події, ідеї, які в даний момент є елементами життєвого простору, можуть в наступний момент стати елементами непсихологічного середовища (фізичного, соціального та ін.), якщо перестають мати будь-яке значення для людини, яка прагне задовольнити свої потреби, зняти напругу. Здійснюючи реальну чи ментальну поведінку в психологічному середовищі, особистість прагне за допомогою валентних об'єктів зняти напругу, задовольнивши потребу [256].

З погляду психології безпеки вивчення поля можливих подій та поля сил, здійснене К. Левінім, можна сприймати як спробу визначити рівень безпеки/небезпеки певних систем. К. Левін більшою мірою акцентував свою увагу на гнучкості особистості, яка шукає в психологічному просторі засоби редукації напруги, пов'язаної з актуалізованою потребою. На відміну від багатьох інших дослідників, які розглядали середовище як джерело загроз, К. Левін показав ресурсність середовища для людини, в якій вона знаходить потрібні для задоволення потреби валентні об'єкти [256].

Важливо лише мати на увазі такі характеристики середовища, як його диференційованість, міцність кордонів та динамічність особистості. Виходячи з цього, теорію К. Левіна цілком можна вважати однією з концепцій, яка пояснює, як людина використовує сили поля для вирішення своїх проблем і як вони взаємодіють між собою – сили поля та квазіпотреби, цінності та домагання людини, не індукуючи напругу життєвого простору [256].

В межах когнітивної психології концепція особистісних конструктів Дж. Келлі дозволяє пояснити поведінку людини з точки зору активної ролі

самого суб'єкта в дослідженні, пізнанні та конструюванні світу [246]. Ключовим поняттям теорії є особистісний конструкт як спосіб сприйняття та пояснення подій. Система конструктів, що є у людини, допомагає передбачати події, структурувати та інтерпретувати їх, наділяти їх значеннями.

Основним джерелом небезпеки для особистості є неможливість категоризувати і пояснити за допомогою наявної системи конструкцій ту чи іншу подію. Розрізняючи тривогу, страх і загрозу Дж. Келлі стверджував, що тривога є визнання того, що події, з якими доводиться стикатися, лежать за межами зони застосування наявної системи конструктів [246].

Страх виникає тоді, коли з'являється новий конструкт, який претендує на те, щоб вторгнутися у вже існуючу систему конструктів [246]. Загрози пов'язані з невідворотними глобальними змінами у системі конструктів, це усвідомлення неминучих великих змін у своїх ядерних (центральных) конструктах [246]. Індивіди, як вважав Дж. Келлі, хочуть розширити систему конструктів, але, відчуваючи загрозу, уникають цього.

Напрямок розвитку особистості за Дж. Келлі – збільшення складності системи конструктів та її якісні зміни [246].

Отже, аналізуючи різні погляди на проблему безпеки, встановлено, що її більш-менш чітка характеристика, виділення чинників, які впливають на психологічну безпеку особистості, відзначається багатьма вченими – представниками різних напрямів психології. Вже до середини ХХ століття відбулося становлення поглядів на цю цілком очевидну за своєю актуальністю, але складну з погляду наукового дослідження проблему. Безпека частіше визначається як потреба у внутрішній стабільності, захищеності, як відкритість особистості світу та власному досвіду, відповідність досвіду його правильній символізації, як прийняття відповідальності на себе за зміни у своєму житті [34; 170; 275; 279; 313 та ін.].

В соціальних і гуманітарних науках феномен безпеки стає об'єктом міждисциплінарного осмислення і предметом дослідження, який необхідно

розглядати як діяльність конкретних соціальних суб'єктів; сферу відносин, що виникають між цими суб'єктами; сферу, в якій функціонує та розвивається суспільна, групова та індивідуальна свідомість, а також як предмет наукового пізнання, що дозволяє досліджувати його сутність, закономірності розвитку та особливості функціонування (О. Кочубейник, Б. Лазоренко, Л. Найдьонова, Н. Савелюк, В. Татенко, Т. Титаренко та ін.) [141; 144 та ін.].

Для сучасних наукових досліджень аналіз проблеми психологічної безпеки людини стає все більш актуальною та затребуваною темою, адже безпека є однією з базових потреб людини, у зв'язку з чим держава прагне до вдосконалення існуючих та пошуку нових форм та методів її забезпечення. Проте, виникають нові небезпеки для особистості, які потребують уваги, і якщо не усунення, то мінімізації чи ліквідації їх наслідків [130; 135 та ін.].

Наразі категорію психологічної безпеки прийнято вважати інтегративною, оскільки її можна розглядати в різних аспектах (як процес, як стан, як властивість особистості) і на кількох рівнях (на рівні суспільства, локального середовища, на рівні особистості).

Як процес психологічна безпека присутня в ситуаціях міжособистісного спілкування, як стан вона забезпечує базову захищеність особистості та суспільства. Коли ж психологічна безпека сприймається як властивість особистості, що характеризує її захищеність від деструктивних впливів і внутрішній ресурс протистояння деструктивним впливам, то відбувається часткове ототожнення психологічної безпеки з толерантністю, тобто здатністю опанувати стрес, напругу (R. Ahmed, G. Bonanno, A. Bucciarelli, S. Bulbulia, M. Fraser, S. Galea, D. Khoshaba, S. Maddi, J. Richman, M. Seedat, A. Van Niekerk та ін.) [180; 191; 224; 263 та ін.].

На рівні суспільства пропонується розглядати психологічну безпеку як характеристику національної безпеки, у структурі якої є соціальна безпека, що означає виконання соціальними інститутами своїх функцій із за-

доволення потреб, інтересів, цілей населення країни, фактичне забезпечення якості життя та здоров'я людей [46; 61; 120; 204; 248 та ін.].

На рівні середовища, зокрема, локального (сім'я, друзі, найближче оточення) мається на увазі його стан, вільний від проявів психологічного насильства, що сприяє задоволенню основних потреб в особисто-довірчому спілкуванні, який забезпечує психологічну захищеність її учасників (Н. Волинець, В. Волошина, А. Литвинчук, В. Оверчук, Л. Чабак та ін.) [22; 24; 25; 102; 117 та ін.].

Проблема безпеки особистості на рівні середовища стає домінуючою під час кризових соціальних змін, зокрема в період суспільних трансформацій.

Таким чином, при розгляді поняття психологічної безпеки особистості на рівні суспільства, на рівні локального середовища розкривається її соціально-психологічний контекст.

Поняття та зміст безпеки особистості є предметом широкої наукової дискусії та важливі не лише в теоретичному плані, а й для практичної діяльності. Деякі вчені йдуть шляхом перерахування найважливіших напрямів забезпечення безпеки особистості (особистісної, економічної, політичної, інформаційної та ін.) [46; 50; 68; 95; 102; 122; 156; 188 та ін.]. Інші вчені включають у зміст безпеки особистості не лише особисту недоторканність, а й сукупність певних умов, у яких людина має можливість самореалізуватися [105; 117; 141 та ін.].

Дослідження різних наукових підходів до забезпечення безпеки особистості дозволяють продемонструвати інтегративний характер явища, що розглядається, а також вказати можливі шляхи його подальшого розвитку.

В результаті проведених досліджень обґрунтовується висновок, що до змісту безпеки особистості входять різні аспекти (військовий, економічний, екологічний, інформаційний та ін.). Вона може стосуватися як окремої особистості (особиста), так і всього населення (суспільна, державна), бути національною та міжнародною, регулюватися як право в цілому (пра-

вова), так і визначати її галузі (конституційну, кримінологічну та ін.). Загалом безпека особистості – це об'єктивний стан захищеності від внутрішніх та зовнішніх загроз та створення умов розвитку людини як особистості [34; 126; 156; 170; 220; 295; 313 та ін.].

Питання забезпечення безпеки особистості постійно перебувають під пильною увагою вітчизняних і зарубіжних вчених різних спеціальностей. Для юридичної науки найбільш актуальна проблема, пов'язана із забезпеченням прав людини та дотриманням балансу у їх захисті та обмеженні.

Існують різні концепції безпеки особистості. Справедливо зазначається, що правова безпека має розглядатися в найширшому сенсі і бути покладена в основу всіх відносин. При цьому особлива увага приділялася не лише національним проблемам, а й проблемам безпеки людини. І якщо спочатку концепція була спрямована на захист особистої безпеки людини, то згодом вона була орієнтована на гарантування дотримання її принципу, що дозволяє людині бути повноправним членом суспільства. В цьому аспекті передбачено такі елементи безпеки: економічна, екологічна, особиста, громадська та політична, а також безпека продуктів харчування та безпека в сфері охорони здоров'я [181; 212; 227 та ін.].

Згідно з представленою ООН концепцією безпеки, людина виступає за право на мир, свободу, гідність і рівноправність. До стратегій державних пріоритетів належить розвиток людського потенціалу, а до державних інтересів – підвищення якості життя та добробуту громадян. При цьому визнається необхідність зміцнення ролі держави як гаранта безпеки особистості, що покликане забезпечити державну та громадську безпеку.

Проблемі визначення змісту безпеки особистості, як зазначалося вище, присвячено низку наукових праць. Так, підкреслюється визнання безпеки як конституційно-правової категорії та розуміється не тільки право на життя, гідність, свобода та особиста недоторканність, а й недоторканність приватного життя; економічна безпека, що включає право приватної власності та право використання своїх здібностей, зокрема, для здійснення під-

приємницької та іншої економічної діяльності; а також інформаційну безпеку, доповненням якої є право на інформацію, свободу думки та слова [4 та ін.].

Під безпекою особистість пропонується розуміти такий стан суспільних відносин, при яких надійно захищені права і свободи людини, розвиваються її здібності та реалізуються соціально значущі показники [46; 61; 120; 204; 248 та ін.].

Розглядаючи безпеку особистості, дослідники інтерпретують положення резолюції ООН і включають такі елементи, як захищеність прав і свободи особистості, забезпечення необхідної якості та рівня життя, а також створення умов розвитку людини як особистості в суспільстві та державі.

Отже, можна дійти висновку, що безпека особистості стосується не лише захищеності людини, а й передбачає створення умов її розвитку. Ця теза корелює з проблемами держави, де не лише забезпечується підтримка, насамперед, незахищених верств населення (діти, інваліди, пенсіонери), а й визначаються умови для розвитку кожного члена суспільства.

Під особистою безпекою розуміють й такий стан особистості, за якого відсутня зовнішня загроза її життю, здоров'ю, фізичній свободі, честі та гідності [144; 170; 227 та ін.].

Таким чином, до теперішнього часу багато авторів приходять до єдиної думки і відносять до особистої не тільки фізичну, але духовну та вольову недоторканність, і таке наповнення цього конструкту вважається стійким. У наукових дослідженнях особиста недоторканність визнається більш широким поняттям у порівнянні з легальним розумінням особистої безпеки. При цьому виділення особливостей особистої безпеки і недоторканості дозволяє зробити висновок про те, що відбувається злиття змісту цих понять. Це пов'язано з самою ідентифікацією, її фізичними, специфічними, вольовими якостями, що також підтверджується їхньою загальною природою.

Важливим в розгляді цього поняття є питання забезпечення особистої безпеки [61; 120; 279 та ін.]. Цей вид безпеки, її забезпечення, насамперед, є прерогативою самої людини, її діяльності, поведінки, розуміння важливості самозбереження, не тільки фізичного, а й захисту власної психіки від негативних чинників середовища, розвитку стресостійкості з метою протистояння їм. Вагому роль у забезпеченні безпеки відіграє держава. В цьому аспекті виявляється тісний взаємозв'язок особистої та громадської безпеки.

У результаті можна зробити висновок, що забезпечення безпеки особистості залишається одним із пріоритетних завдань держави. Діяльність держави стає важливою не лише на етапі захисту порушених прав, а, насамперед, спрямована на їх реалізацію з метою розвитку здібностей особистості в суспільстві та державі. Тільки на основі забезпечення безпеки особистості можна проєктувати та вивчати заходи щодо забезпечення безпеки суспільства та держави.

Узагальнюючи вищевикладене, слід зробити висновок, що безпека особистості – це інтегративна категорія, яка включає різні компоненти, що вказують на її аспекти (військовий, економічний, екологічний, інформаційний та ін.). При цьому найважливішим суб'єктом забезпечення безпеки в державі є саме особистість та її особиста безпека, на основі якої формується суспільна та державна безпека. Більше того, на сучасному етапі розвитку світової цивілізації необхідно говорити не лише про ізоляцію окремих держав, а й про безпеку всього людства, тобто про національну та міжнародну безпеку.

Загалом, безпека особистості – це об'єктивний стан захищеності від внутрішніх та зовнішніх загроз та створення умов для розвитку людини як особистості в суспільстві та державі, що забезпечується за допомогою цілеспрямованої діяльності органів публічної влади, інститутів громадянського суспільства та самої людини, а також суб'єктивний розгляд нею власної безпеки через формування культури безпеки особистості.

У низці досліджень проблем безпеки, орієнтованих на особистість, стан безпеки характеризується задоволеністю сьогоденням, впевненістю у майбутньому, в досягненні життєвих цілей, захищеністю інтересів, позицій, ідеалів, цінностей, із якими особистість ототожнює своє життя [8].

Визначаючи місце зазначеної проблеми в дослідженнях безпеки та протидії маніпуляціям, слід виходити з того, що в системі «людина – середовище» безпека людини може бути розглянута, по-перше, з точки зору об'єктивного стану буття (середовища), зовнішніх для людини чинників, загроз, ризиків, як наявність екстремальних або безпечних умов життєдіяльності, по-друге, з точки зору безпечної життєдіяльності, особистісних детермінант захищеності людини, наявності в неї здібності та готовності до розпізнавання, передбачення, ухилення та подолання небезпек і протидії маніпуляціям [149; 167; 168 та ін.].

Згідно з когнітивною теорією особистості Дж. Келлі [246], людина прагне зрозуміти, інтерпретувати, передбачати і контролювати світ своїх особистих переживань для того, щоб ефективно взаємодіяти з ним. При підході до феномену психологічної безпеки лише на рівні особистості проявляється тенденція до вирішення проблеми з позицій персоногенезу. При цьому особистість розглядається як індивідуальність, що володіє надчуттєвими системними якостями в системі соціальних відносин.

Особливого значення набуває мотиваційно-сміслове ставлення суб'єкта до світу, інших людей і до себе: соціальна позиція суб'єкта як члена тієї чи іншої соціальної спільності; мотиви, що спонукають суб'єкта до діяльності, які задаються цією позицією; реалізоване діяльністю об'єктивне ставлення суб'єкта до подій та явищ; набутий у світлі тих чи інших мотивів особистісний зміст; особистісний смисл, як відображення в індивідуальній свідомості ставлення суб'єкта до цих подій та явищ; смислові настанови, що виражають особистісний смисл у поведінці; вчинки та дії особистості, що регулюються смисловими установками; емоції, що ви-

конують функції смислорозрізнення та смислоутворення та забезпечують смислову корекцію дій і вчинків [139; 173 та ін.].

Саме від спрямованості конкретної особистості, від сукупності ідеологічних, світоглядних, змістовних тенденцій, характерних для цього соціуму, залежить інтерпретація змістовної сторони психологічної безпеки особистості, зокрема в напрямку протидії маніпуляціям (О. Бойко, К. Гавриловська, В. Москаленко та ін.) [10; 27; 113 та ін.].

Психологічна безпека особистості відбивається в переживанні нею своєї захищеності/незахищеності в конкретній життєвій ситуації. Психологічна безпека пов'язана з середовищем, при цьому особливе місце в ній відводиться міжособистісним відносинам.

Слід підкреслити суб'єктивність ситуації та її обмеженість у часі, на відміну від середовища, яке позасуб'єктне і характеризується стійкістю і тривалістю. Ситуація може мати позитивну, нейтральну або негативну забарвленість. Важливим аспектом вивчення ситуацій є їх суб'єктивна інтерпретація, а найскладнішими проблемами залишаються пояснення динаміки взаємодії людини з ситуацією та аналіз змін у психіці та поведінці людини, що відбуваються під впливом зміни ситуацій.

Зміна діяльності та поведінки людини в середовищі з психотравмуючими параметрами, яку можна розглядати як екстремальну ситуацію, обумовлена індивідуально-психологічними властивостями особистості та суб'єктивним сприйняттям ситуації [130; 135 та ін.]. У цьому векторі розкривається ідея «конструктних систем» – змінені «копії» світу, з урахуванням яких виробляється стійка індивідуальна своєрідність поведінки конкретної особистості.

«Конструктна система» як атрибутивний (або пояснювальний) стиль використовується як індивідуально-специфічний спосіб пояснення причин поведінки. Успішність поведінки та діяльності залежить від здатності особистості зберігати відчуття стабільності і цілісності в різних ситуаціях й у часі, тобто від ресурсу особистості. Під ресурсом мається на увазі здат-

ність переживати, переносити та інтегрувати в свою картину світу дії; здатність зберігати відчуття життєвої сили, позитивний настрій.

Встановлено, що здорові, конструктивні сили людини протистоять несприятливому тиску середовища та формують в ньому простори особистої свободи, що дозволяють, зокрема, протистояти маніпуляціям [9; 19; 21 та ін.].

Тому подальший аналіз висунутої проблеми було спрямовано на розкриття передумов маніпуляцій, маніпулятивних технологій та маніпулятивного впливу в групі.

1.2. Соціально-психологічний аналіз передумов маніпуляцій, маніпулятивних технологій та маніпулятивного впливу в групі

Проблема маніпулятивного впливу з середини минулого століття є однією з центральних питань, що обговорюються в сучасних дослідженнях у різних галузях знань. Спочатку феномен маніпуляції вивчали в рамках наук, що займаються питаннями взаємин людей у суспільстві; надалі, залежно від вибору об'єкта, предмета, методів і, головне, наукової спрямованості дослідження, вчені зі спеціалізованих галузей знань стали по-різному трактувати і розглядати це явище [27; 30; 99; 106; 133 та ін.].

Маніпуляція неодноразово ставала предметом наукових досліджень у філософії, психології, політології, соціології, лінгвістиці, журналістиці, маркетингу. В межах кожної з наук виявлялися основні характеристики, ознаки, способи, засоби та прийоми, притаманні маніпулятивному впливу.

Дослідження цього явища наразі не втратили своєї актуальності у науковому середовищі. Але, незважаючи на активне та досить тривале вивчення зазначеної проблематики, не існує єдиного загальновизнаного визначення маніпуляції, спостерігається плюралізм думок у цьому питанні.

Вчені, які досліджують маніпуляцію, розходячись у трактуваннях цього феномену, сходяться у двох параметрах, що відрізняють маніпуляцію

від усіх інших впливів, – прихований, таємний характер впливу та відсутність урахування інтересу іншої сторони; тобто спілкування відбувається виключно з корисливих мотивів [19; 21; 55; 107; 133].

Аналіз великої кількості визначень маніпуляції виявив різні підходи до розуміння цього конструкту, зумовлені специфікою наукової діяльності дослідників, які їх запропонували.

У зв'язку з цим, маніпуляція розглядається як:

- психологічний або духовний вплив (психологічне розуміння);
- мовленнєвий чи мовний вплив (лінгвістичне розуміння);
- деякий вплив (нейтрально-абстрактне розуміння);
- спосіб панування (політичне розуміння);
- управління (соціологічне розуміння).

Наведемо кілька прикладів визначень маніпуляції для виявлення загальних критеріїв і обґрунтування запропонованого поділу поняття залежно від варіативного розуміння.

У межах психологічного розуміння маніпуляція розглядається як вид психологічного впливу, майстерне виконання якого веде до прихованого збудження в іншій людині намірів, що не збігаються з її актуальними бажаннями.

Н. Franke також вважає, що маніпуляція є психологічним впливом, який «проводиться таємно, а, отже, і на шкоду тим особам, на яких він спрямований» [223].

У психологічному розумінні, але з трактуванням «духовний вплив» Р. Freire пропонує під маніпулюванням розуміти специфічну форму духовного впливу, що виражається в формі прихованого, анонімного панування, яке здійснюється ненасильницьким шляхом [225].

Лінгвістичний підхід до розуміння цього складного за своєю природою явища дозволяє розглядати його як мовленнєвий чи мовний вплив. Таке трактування зустрічається в роботах філологів. Так, наприклад, вчені вважають, що маніпуляція – це вид мовного впливу, який використовується-

ся для прихованого впровадження в психіку адресата цілей, бажань, намірів, відносин або установок, що не збігаються з тими, що є в адресата в цей момент.

Політичний зміст досліджуваного явище набуває в роботах вчених (P. Freire, R. Goodin, R. Lakoff та ін.), які акцентують увагу на тому, що маніпуляція є «способом панування», «засобом поневолення», «прихованим застосуванням влади» [225 та ін.].

Соціальний аспект з'являється, в свою чергу, в дослідженнях соціологів і фахівців у галузі соціальної психології, які підкреслюють, що маніпуляція – це стратегія соціальної поведінки в особистих цілях маніпулятора, що суперечить власним інтересам адресата, а також різновид прихованого управління, що характеризується егоїстичними цілями маніпулятора.

Під нейтрально-абстрактним підходом розуміється група безпосередньо немаркованих визначень, які не вказують на галузеву приналежність предмета дослідження. Дефініція звучить нейтрально, маніпуляція сприймається як певний вплив. Наприклад, зазначається, що маніпуляція свідомістю – це така дія на психіку людини, яка нею не усвідомлюється і покликана викликати такі реакції (думки, відчуття, вчинки), які бажані для маніпулятора (або його замовника) не збігаються з об'єктивними інтересами того, ким маніпулюють чи безпосередньо ним суперечать.

Слід окремо відзначити, що сутністю маніпуляції не є введення в оману щодо певного факту. Сутність маніпуляції полягає у впровадженні необхідної маніпулятору інформації та її подальшого закріплення у свідомості того, ким маніпулюють при збереженні відчуття самостійного вибору в останнього.

Видається доцільним сконструювати визначення для поняття «маніпуляція», що підкреслюють основні відмінні риси та ознаки зазначеного явища і уникають нейтрально-абстрактного тлумачення.

Маніпуляція – це прихований психолінгвістичний вплив, що вимагає спеціальних знань і здійснюється з метою зміни думок, поглядів, устано-

вок і цілей того, ким маніпулюють і який під силою впливу, що надається на нього, самотійно виявляє бажання їх змінити.

З визначення випливає певний набір ознак. Під ознаками маніпуляції розуміються її сутнісні характеристики, які дозволяють відрізнити цей вид впливу від інших.

До них можна віднести:

- прихований характер – є таємницею; той, ким маніпулюють не повинен дізнатися про несумлінні наміри адресата, у противних випадках, акція згортається;

- міждисциплінарність – здійснюється завдяки психологічним та лінгвістичним способам впливу як спільно, так і окремо;

- спеціалізованість знань – передбачає оволодіння конкретними знаннями та вміннями;

- конкретна цільова спрямованість – створюється задля досягнення певного результату;

- наявність корисливого наміру – маніпулятор свідомо займається маніпулятивним впливом на вигідних собі умовах в очікуванні необхідного результату;

- нерівноцінний результат виявляється в певних негативних наслідках для маніпульованого та позитивних для маніпулятора;

- ненасильницький характер – аналізоване явище виключає фізичне насильство, примус на виконання заданої мети;

- законність і некараність передбачає вільне легітимне використання методів і засобів маніпуляції без настання юридичної відповідальності скоєння цієї діяльності;

- уявна самотійність полягає у збереженні відчуття одноосібного прийняття рішення, тим, ким маніпулюють [27; 30; 31; 107 та ін.].

Структуру маніпуляції утворюють такі елементи:

- суб'єкт;

- об'єкт;

- предмет;
- результат.

Суб'єктом є маніпулятор – особа, яка виробляє маніпулятивну дію з метою досягнення позитивного для себе результату.

Е. Shostrom представив таку класифікацію маніпуляторів [297]:

- активний маніпулятор з філософією панувати, який намагається керувати іншими за допомогою активних методів і який боїться продемонструвати свою слабкість;

- пасивний – протилежність першому, що прикидається безпорадним і безглуздим, і який виграє, зазнаючи поразки, маніпулює іншими, дозволяючи працювати і думати за нього;

- тип, що змагається – суміш першого і другого, для нього життя – турнір з перемог і поразок, де оточуючі його люди – суперники, а сам він – завжди готовий до бою;

- байдужий тип – незважаючи на уявне відсторонення, прагнення відгородитися від контактів, глибоко зацікавлений у результаті маніпулятивної боротьби.

Об'єкт – особа, яка піддається маніпулятивному впливу.

Предметом маніпуляції можуть бути думки, погляди, установки, бажання, цілі, які піддаються змінам, або повністю перетворюються.

Результат – це маніпулятивний ефект, який досягається після завершення дій маніпулятора; він може бути успішним або неуспішним.

Передумовами успішної маніпуляції вважатимуться:

- відсутність або недостатній розвиток аналітичного мислення, того, ким маніпулюють;

- відсутність повної, різнобічної та об'єктивної інформації, що дозволяє оцінити правдивість повідомлення, яке надійшло від маніпулятора, у тому числі, недостатнє технічне оснащення;

- небажання адресата аналізувати отриману інформацію;

- стійкість стереотипів, що підтримуються в суспільстві та призводять до критичного сприйняття інакомислення;

- зниження рівня освіти;

- відключення здорового глузду, орієнтація на почуття та емоції;

- спотворена картина світу.

Наявність у людини таких уявлень про навколишню дійсність, які не повністю чи спотворено (що краще для маніпуляції свідомістю) відбивають світ, істотно полегшує маніпуляцію її свідомістю. Тому створення ілюзорних уявлень про дійсність, насадження міфів, фальсифікація історії, приховування інформації є одночасно і предметом невпинних турбот маніпуляторів свідомістю, і однією з найважливіших передумов для успішності маніпулятивних впливів.

В останні роки маніпуляція свідомістю стала основним способом формування громадської думки. Маніпулятивний вплив визнається найефективнішим видом впливу на масового адресата, він перевершив приховане управління, переконання, ігнорування, примус та інші поширені технології, що сприяють зміні будь-яких особливостей особистості об'єкта, його свідомості чи поведінки. Саме тому ця проблематика не втрачає своєї актуальності. Але, незважаючи на велику кількість написаних робіт з цієї теми, маніпулятивну дію не можна вважати повністю вивченим явищем. Слід виявити весь арсенал прийомів, способів та засобів подібного впливу задля забезпечення безпеки особистості в період суспільних трансформацій.

Одним із вагомих предикторів маніпуляцій вважають маніпулятивну природу соціуму. Зазначається, що оскільки соціальні групи – за визначенням – утворюються на основі спільності інтересів, ці останні у кожній групі обов'язково мають відмінність від інтересів «інших», які не належать до цього «ми». Консолідація спільноти відбувається за законом «щоб об'єднатися, треба розмежуватися». Інші розглядаються крізь призму своїх інтересів, як засіб чи перешкода їхньому задоволенню. Можна порівнюва-

ти і з загальнолюдськими цінностями, але й ці вже виявляються оціненими з погляду власних інтересів групи [58; 102; 117; 201 та ін.]. Примітно, що різні цінності набувають різну підтримку ззовні. Орієнтування на соціальні інтереси підтримує сама спільнота – встановлює для своїх членів норми, правила та закони, що регулюють ухвалення рішень, запроваджує санкції за їх порушення.

Загальнолюдські цінності, оскільки вони транслиуються тими самими спільнотами, часто спотворюються на користь інтересам останніх. У тих випадках, коли вони згадуються, вони виявляються вже «на озброєнні», зокрема як ресурси в політичній чи ідеологічній боротьбі тощо. Ідентифікуючись із тією чи іншою групою, людина стає своєрідним провідником її нормуючого впливу. По-перше, вона виявляє, що набагато зручніше жити без вантажу відповідальності, який тепер майже повністю лежить на співтоваристві, чийм представником вона є. За ці переваги, однак, людині доводиться платити втратою індивідуальності. По-друге, член спільноти отримує підкріплення для своєї самооцінки: у своїх очах він є тим, що він представляє – державу, партію, галузь, установу, фірму, соціальний інститут тощо. Проте, треба щоб інші бачили те саме. Звідси прагнення доводити своє значення іншим. Таким чином, ціна високої статусної оцінки – певна втрата власної цінності. По-третє, користуючись авторитетом спільноти, суб'єкт збільшує свої можливості впливу на інших для досягнення власних цілей, задоволення невротичних потреб тощо. І по-четверте, бути правим (робити благо) у соціально встановлених рамках простіше: достатньо приєднатися до чиеїсь позиції, розділити чийсь думку, прийняти колективне рішення. Почуття ліктя, плеча, підтримка колег та товаришів, спільні гасла, єдина ідеологія стають зовнішніми орієнтирами.

Таким чином, досить швидко освоюються правила: переклади відповідальності, заручись підтримкою і добивайся свого. Цей процес відбувається тим легше, чим із великою кількістю різних «ми» здатна ідентифікуватися людина. Суб'єктивно вона сильна, щаслива, задоволена життям до

тих пір, поки її Я не переміститься в нову субособистість, суб'єктивно займе іншу позицію, солідаризується з іншою думкою, буде готова до іншого рішення.

Разом із тим, людству для розвитку потрібні цілісні особистості, що володіють індивідуальністю та відповідальністю. Тому суспільство у міру свого розшарування на різні «ми» виробило також способи протистояння деструктивним тенденціям безвідповідальності, нормування та насильства.

Вирішивши в такий спосіб проблему витрат соціального розшарування, суспільство одночасно створює необхідні та достатні передумови для повноцінної маніпуляції. Кожна сторона вважає себе у вигазі, тоді як обидві вони страждають від дисбалансу у розподілі відповідальності, від невинного обмеження волі, від приниження та нівелювання.

При сприйнятті інших люди почали спиратися на власні критерії, ігноруючи факт розбіжності в засадах бачення світу між членами своєї та іншої груп.

Будучи інтеріоризованою, ця проблема в новому світлі постала як проблема особистості, як проблема істинності та хибності, як сприйняття, так і самоподання. Найважливіші соціальні «придбання»: скорочення ступенів свободи, які є у людини, обмеження доступу до духовних ресурсів; певне насильство над індивідуальністю: нівелювання, порівняння, оцінювання; зазіхання на відповідальність, якою можна оперувати (маніпулювати): зняти, покласти, прийняти, перенести, розподілити; санкціонована експлуатація – використання в інструментальній функції як засоби досягнення поставлених цілей; зведення в ранг звичайної норми ілюзій та взаємного обману [213; 220 та ін.].

Треба відзначити, що при цьому є й цілком позитивні набуття, в яких відображається конструктивна сторона соціальності: підвищення однозначності та визначеності індивідуального сприйняття, наявність зрозумілих приписів про те, як жити і що робити зробило життя людей більш стабільним та передбачуваним; досягнення стандартизації якостей людей дозво-

лило підвищити керованість людськими ресурсами, а отже, і ефективність громадського виробництва [185 та ін.].

Важливим у контексті проблеми дослідження вбачається аналіз специфіки маніпулятивного впливу в групі. Зазначимо, що в результаті розвитку психології спілкування виділився напрям, предметом вивчення якого є методи взаємодії на міжособистісному і груповому рівнях, зокрема і психологічний вплив, як засіб управління думками і поведінкою індивіда. Шляхом визначення приватних ознак, що характеризують той чи інший спосіб впливу, поступово стали виділятися види психологічного впливу, які мають низку своїх особливостей у цілях, способах та принципах.

Маніпуляція є одним із таких видів, основна особливість якої полягає в прихованому характері як цілей, так і засобів здійснення.

Сучасна наукова спільнота зазначає, що психологія маніпуляції – досить нова галузь наукового знання. Поняття «маніпуляція» міцно увійшло у науковий обіг лише у ХХ столітті. За останнє століття, маючи міждисциплінарний характер і будучи предметом наукового інтересу, це поняття зазнало низку змістовних змін, але, навіть знайшовши свою семантику в психології, воно не набуло чіткої та єдиної представленості. Цей феномен трактується різними вченими залежно від предмету та цілей дослідницької діяльності [19; 21; 27; 30; 31; 55; 99; 106; 107; 133 та ін.].

Як зазначалося вище, більшість учених схиляються до розгляду маніпуляції міжособистісного характеру, здебільшого упускаючи узагальнений суб'єкт чи об'єкт впливу.

Найчастіше у визначеннях, які включають одиничну особистість як адресат, об'єктом виступають або невизначені інші, або невизначені маси. Вбачається важливим розуміти суб'єкт та об'єкт маніпуляції не лише як щось одиничне, а й як узагальнене явище (малі групи) [201 та ін.]. При цьому необхідним доповненням до наборів критеріїв, що перераховуються різними вченими, будуть виступати, відповідно, соціальна та комунікатив-

на адекватність та урахування особистісних і соціальних особливостей об'єкта [62; 66; 166; 179; 260 та ін.].

Таким чином, маніпуляція як вид впливу характеризується ставленням ініціатора такої активності до об'єкта (одиночного, сукупного) як до засобу досягнення власних цілей, прагнення отримати односторонній вигравш, з обов'язковим прихованим характером впливу, використанням психологічних прийомів (спонуканням, мотиваційним привнесенням тощо) і, нарешті, врахуванням та використанням як особистісних особливостей адресата, так і соціально-психологічних характеристик ситуації.

При такому розумінні маніпуляції необхідним є вивчення даного явища не з боку зовнішнього суб'єкта, а з позиції внутрішнього члена групи, що реально функціонує. Це розширення наукового вивчення маніпуляції також обумовлено тим, що такий вид впливу має специфічний (відмінний від міжособистісної маніпуляції) характер, заснований як на особливих способах, прийомах та тактиках впливу, так і на використанні маніпулятором різнорівневого об'єкта. До останніх двох належить, зокрема, маніпулювання на основі реалізації потреб та спільної діяльності.

Важливо відзначити, що спільна діяльність сама по собі впливає на:

- характер розпорядження ресурсами (тобто маніпуляція може будуватися безпосередньо на предметній забезпеченості діяльності);
- усвідомлення ступеня досягнення мети (тобто ініціатор може штучно віддаляти та наближати мету, регулюючи активність групи та її членів);
- розуміння співвідношення реальних та запланованих результатів (зменшення чи перебільшення реальних результатів також регулює індивідуальну чи спільну діяльність);
- продукт (як показник ефективності він також може бути оцінений і відповідно представлений необхідним чином в залежності від цілей ініціатора впливу) [60; 144 та ін.].

У ситуації діяльності до можливостей впливу відносять такі чинники діяльності, що використовуються ініціатором, як процесу:

- зміст діяльності;
- форму її реалізації;
- умови її здійснення,
- соціальну ситуацію діяльності;
- порядок певних дій;
- локалізацію проявів активності в її структурі;
- інтеріоризацію та зрушення мотиву на мету.

Таким чином, саме в груповій взаємодії діяльність, будучи об'єднуючим у групи чинником, може бути використана маніпулятором у своїх цілях як основний засіб.

Крім цього, необхідно виділити методи, спрямовані безпосередньо на групу як сукупний суб'єкт. До основних або суто групових методів слід віднести такі аспекти регуляції активності, як:

- формування та модифікація операційних установок;
- модифікація опосередкованої ролі та змісту групових норм;
- зміна групової згуртованості, формування групової ідентичності [201 та ін.].

До того ж не можна не враховувати можливість використання методів модифікації моделей дійсності (завдяки особливому способу управління інформацією та конструювання реальності) та психічних станів, що мають безпосереднє значення у спільній діяльності. Ці способи, хоча і описані з позиції маніпулювання в процесі групової взаємодії, можуть бути використані і для впливу на міжособистісному рівні. Техніки, що діють виключно в ситуації наявності спільноти, на думку низки авторів, будуються в основному на використанні групових феноменів або соціальних явищ, що мають специфічну силу самостійного впливу та автоматичного перебігу, незалежно від того, використовуються вони чи ні як засіб досягнення мети маніпулятором.

Крім цього, до специфіки маніпуляції в групі слід віднести такі екологічні фактори, що забезпечують ефективність будь-яких методів та засобів впливу в процесі групової взаємодії:

- високий рівень скритності, непомітності для об'єкта маніпуляції та оточуючих будується на використанні зовнішніх чинників, що виходять за межі безпосередньої взаємодії суб'єкта та об'єкта (мається на увазі індивіда);

- безперервність і стихійність впливу, тобто чинники, що впливають, діють часто самостійно без участі ініціатора;

- різноманітність каналів впливу на людину;

- можливість синергетичного ефекту, коли один фактор, що впливає, поєднується з іншим і діє ще сильніше.

Головним чинником, який детермінує маніпулятивну поведінку, є знаходження ініціатора в певній страті. Така гіпотеза будується з розуміння того, що як майстерна техніка впливу маніпуляція не може не враховувати особливості статусно-рольової структури групи [63; 285; 311 та ін.]. До того ж структура будується незалежно від того, є в індивіда потреба зайняти певне місце в ній чи ні. Відповідно, маніпулятор, незважаючи на відчуженість, так чи інакше займає певну позицію в груповій ієрархії. Оскільки у маніпулятора є потреба в контролі, він має враховувати факт наявності структури як відображення владних, емоційних і референтних відносин і прагнути зайняти певне місце для найбільш зручного впливу на індивідів і групу в цілому.

Виходячи з цих та інших положень, пов'язаних зі специфікою групової взаємодії, маніпуляція в групі може бути винесена як окремий аспект вивчення феномену прихованого впливу.

Отже, наведено теоретичні положення, що визначають напрям наукової розробки теми маніпулятивної взаємодії в процесі групового функціонування. Маніпуляція описується як специфічний вид впливу, здатний реалізовуватися не тільки на міжособистісному та міжгруповому, а й на вну-

трішньогруповому рівні (К. Божко, Н. Волинець, Н. Гребінь, І. Левицька, М. Присяжнюк та ін.) [9; 24; 25; 30; 99; 133 та ін.]. Обґрунтуванням такого розуміння виступила низка положень соціальної психології та психології особистості, що описують специфіку групової взаємодії на основі впливу, який використовує особливості групової діяльності, розуміння членами групи загальногрупових цілей та активності, спрямованої на реалізацію загальногрупових завдань (І. Волженцева, П. Волинець, І. Гресько, О. Гуменюк, В. Татенко, Р. Чалдіні, Я. Чаплак та ін.) [19; 20; 21; 24; 25; 32; 33; 150; 167; 168; 170 та ін.].

Дослідження явища маніпуляції в комплексі її основ та базових характеристик показало, що воно постає як одна з форм соціальної взаємодії в суспільстві і набуває актуальності за певних передумов, передусім в період суспільних трансформацій. Перш за все, маніпуляція розгортається як складне явище, що формується на стику взаємодії соціальних та психічних процесів, розгорнутих у їх історичній перспективі (Н. Franke, R. Harris, P. Hofer, L. Proto, J. Rudinow та ін.) [223 та ін.].

В основі виникнення та розвитку даного феномену лежить людська діяльність у всіх сукупностях своїх характеристик, включаючи процеси практики та комунікації, перетворення, споживання та виробництва. Вона визначає, насамперед, якісні особливості соціальної структури суспільства, взаємовідносини його суб'єктів, співвідношення суб'єкт-суб'єктних та об'єкт-суб'єктних зв'язків у середовищі соціальної взаємодії, у відносинах індивідів, соціальних груп між собою та з соціальними інститутами.

Особливу роль у формуванні цих відносин як конфронтаційних, і як потенційно маніпулятивних, відіграє категорія відчуження, що формується в результат відносин з приводу діяльності. З одного боку відчуження в процесі діяльності є закономірним моментом соціального розвитку, а з іншого, організує соціальну взаємодію.

Відповідно психіка людини, з опорою на біологічні підстави, має соціальний характер, тобто визначається діяльними аспектами існування

суспільства. Вони формують певні автоматизми, стереотипи, потреби, життєво важливі для практичних і пізнавальних процесів людини, які в процесі відчужених відносин у суспільстві використовуються для маніпулятивних цілей.

Маніпуляція в суспільстві, визначена цими передумовами, є однією з форм соціальної комунікації. Будучи антагоністичною за змістом, вона, в сучасних умовах, коли інші форми насильства в суспільстві втратили або втрачають свою актуальність, все більше набуває її, оскільки постає за формою як діалог, як рівноправна комунікація різних суб'єктів. Тобто маніпулятивні відносини є найбільш адекватною сучасним суспільним відносинам формою комунікації.

У функції суспільних маніпуляцій крім основної, що забезпечує виконання цільових установок маніпулятора, входять регулятивні дії в рамках існуючого характеру соціальних зв'язків, зняття конфліктності при зіткненні приватних та суспільних інтересів, формування соціальних ролей та відносин.

Її технології включають великий набір прийомів і способів впливу на людину, що використовуються в безлічі областей соціальної комунікації, серед яких ідеологія, релігія, реклама, паблік рілейшнз та ін. Вони працюють у тісному зв'язку з механізмами маніпуляцій, в якості яких постають біологічні і, перш за все, соціальні потреби людини, а також деякі пізнавальні механізми людської психіки.

Маніпуляція іманентно властива сучасним суспільним відносинами, а тому говорити про зняття її в рамках сучасного суспільства складно. Неможливість подолання протиріч між суспільним та приватним інтересом, відчуженість особистості робить завдання анулювання маніпулятивних способів взаємодії вкрай складним.

Проблематика маніпуляції та маніпулятивних впливів на особистість поступово набуває специфічних форм. З формуванням контурів інформаційного суспільства маніпулятивні впливи можна вважати не лише чинни-

ком, а основою соціального світу. Ті тенденції, що були відзначені із середини ХХ ст. представниками критичних теорій, переросли наразі в стійку складову соціально-економічного життя. Культурна індустрія з її акцентом на масовість і прибутковість створює умови для перетворення інформаційних потоків в область реальної віртуальності. Така реальність вже не може вважатися соціально сконструйованою, оскільки знаходить своє власне, багато в чому незалежне від соціального існування. Достатньо згадати таке явище, як віртуальні «соціальні мережі», примусовий характер спілкування в яких свідчить про існування вихідних передумов до прийняття правил в комунікативній сфері міжособистісного спілкування, не заданих об'єктивними умовами [24; 109; 245 та ін.].

Якщо об'єднати визначення терміну «маніпуляція», загальними моментами можна назвати такі:

- маніпулювання має прихований, неявний характер;
- результати маніпуляції негативні для маніпульованого, аж до фактичної реалізації структурного насильства (створення умов, руйнівних для особистості);
- маніпуляція здійснюється (не завжди свідомо) в односторонніх інтересах маніпулятора.

Таким чином, маніпуляцію можна відокремлювати від переконання, впливу. Сам факт маніпуляції передбачає позбавлення можливості вибору того, ким маніпулюють. Поділяючи маніпуляції у сфері повсякденності та «соціальності», необхідно згадати ідею Ж. Навертас про колонізацію життєвого світу системою, що відбувається в сучасних суспільствах [230]. Ж. Навертас вказує на те, що заміна особистісного змісту взаємодії інструментальним загрожує руйнівними наслідками [230]. Відсутність можливості комунікативної дії, спрямованої не на прагматичний результат, а на досягнення порозуміння, знімає можливість виходу за межі сформованих системними імперативами зразків дії. Псевдоформи комунікативної дії, такі як віртуальні соціальні мережі, явно свідчать про глибину впливу маніпу-

лятивних технологій на масову свідомість. Очевидні негативні ефекти використання відчужених моделей залучення особистості в соціальний світ досить докладно вивчені в межах досліджень реклами та пропаганди [265 та ін.].

Маніпуляції в інформаційному суспільстві неминучі. Форми подібних впливів різноманітні. Найбільш очевидна з них – реклама. Методи впливу на індивідуальну та масову свідомість не можуть бути однозначно оцінені як негативне явище. Водночас, наявність раціонального ставлення до них, здатності їх розпізнавати та за необхідності протидіяти є значним чинником адекватного сприйняття соціального світу.

Антиманіпулятивні заходи передбачають наявність рефлексії з приводу одержуваної інформації та усвідомлення соціальних фільтрів [162], які формують стереотипні моделі сприйняття. За Е. Фроммом, до таких фільтрів належать мовні структури, соціальні стереотипи мислення та соціальні норми [162].

Трансформації індивідуальної та масової свідомості в результаті маніпуляції можна, так чи інакше, співвіднести з формуванням, відтворенням та використанням соціальних фільтрів. Маніпулятивні ефекти виникають як наслідок використання існуючої в індивіда специфіки сприйняття інформації. У цьому випадку можна говорити, що це елементи комунікаційного процесу можуть певною мірою впливати на перебіг маніпулятивного впливу. З одного боку, чим більше вплив адаптований до існуючого набору соціальних фільтрів одержувача, тим більш ймовірна його успішність. У той же час впливають й інші елементи процесу: відправник, канал, зворотний зв'язок.

Виходячи з цього і звертаючись до різноманітності форм маніпуляцій, умовно їх можна розділити на емоційні та інформаційні. Умовність поділу пов'язана з тим, що одне й те саме маніпулятивне повідомлення може включати обидва аспекти. Розподіл може бути обґрунтований переважним акцентом або на залучення потенційно маніпульованого значиміс-

тю інформації, що транслюється, або ж через модифікацію інформаційного потоку. Протидія маніпуляції означає «вирівнювання» фону сприйняття, що створюється таким чином, і формування «винесеного за дужки» змодельованого маніпулятором побічного ефекту повідомленої інформації.

У цьому випадку під побічним ефектом розуміється усунення сприйняття та поведінки одержувача в напрямку, що передбачається маніпулятором.

Активне включення механізмів розпізнавання та протидії маніпуляції у міжособистісному спілкуванні та з боку засобів масової інформації має певні відмінності, пов'язані зі специфікою цих форм комунікації. Якщо рівні повсякденності маніпуляції частіше пов'язані з впливом на емоційну сферу, то маніпуляції з боку засобів масової інформації активно використовують модифікування інформаційного потоку. Проте слід зазначити, що специфіка сучасних суспільств значною мірою призвела до зближення цих інформаційних галузей. Це пов'язано з такими чинниками. Насамперед, включеність особистості до процесів комунікації наразі тотальна (практично неможливим є вихід із інформаційного поля). Таке залучення індивідуального суб'єкта в процесі інформаційного обміну неминуче формує специфічні форми мислення і сприйняття [19; 21; 55; 109 та ін.].

Людина не тільки піддається інформаційним впливам, але і привносить їх похідні в міжособистісне спілкування. Таким чином, сфери «публічної» та міжособистісної комунікації (і маніпуляції) тісно переплітаються. Фактично можна говорити про формування нового типу особистості, що відповідає суспільству тотальної комунікації [111; 163; 194 та ін.].

Для сучасного суспільства характерна певна «точковість мислення», яке не відстежує причинно-наслідкові зв'язки, а оперує категоріями «реального часу». Трансформації повсякденності призводять до схильності щодо впливів, невідрефлексованих у стратегічному векторі. Звертаючись до маніпулятивних впливів безпосередньо з боку засобів масової інформа-

ції, відзначимо їх спорідненість з маніпулятивними прийомами взагалі і істотну своєрідність [265 та ін.].

Для реалізації емоційних та інформаційних умов маніпуляції засоби масової інформації мають у своєму розпорядженні широкий арсенал засобів, що формують сприйняття. До таких засобів належать візуальний та аудіальний ряд, вибір часу та контексту подачі інформації, частота повтору (у разі реклами) тощо.

Загальними умовами успішної протидії маніпуляціям можна назвати такі:

- формування критичної моделі сприйняття реальності;
- блокування потенційно маніпулятивних каналів комунікування.

Будучи загалом очевидними, ці умови потребують певного роз'яснення. Вказаний вище стан сучасної людини, що неминуче включена в численні комунікативні відносини, значно проблематизує їх реалізацію. Інформаційне перевантаження (в аспекті споживання інформації й безпосередньої участі в комунікативній діяльності через сучасні електронні засоби) створює передумови для особистісної визначеності, дестабілізації соціальної самоідентифікації, нестійкості картини світу.

Адекватна протидія маніпуляціям значно ускладнюється. Так, ефекти звикання до стереотипної інформації, навіть при усвідомленні її маніпулятивності, зводять нанівець критичність сприйняття. Формування антиманіпулятивної культури мислення має спиратися, насамперед, на способи розпізнавання маніпуляцій.

На основі наведених вище критеріїв емоційного та інформаційного впливу можна виділити моделі маніпуляцій (в цьому випадку – загальні для «життєвого світу» та системного рівня).

До основних ознак емоційного маніпулювання можна віднести такі:

- апеляція до базових фізіологічних потреб;
- нагнітання нервозної атмосфери (наприклад, в передачах новин – повідомлення про катастрофи);

- апеляція до соціальних потреб (відсилання до референтних груп тощо);
- провокування почуття провини;
- посилення на авторитет (показове відсилання до авторитетів не в тій області, якої стосується повідомлення).

До основних форм модифікування інформації можна віднести:

- «розмивання» значної інформації (подача в блоці з незначною);
- використання неконкретної термінології;
- провокаційність;
- вибірковість (загострення чи згладжування подачі);
- «порційність» (неповна чи недостовірна інформація);
- ізоляція альтернативних трактувань інформації.

Зрозуміло, що наведені форми не вичерпують всього діапазону ознак маніпуляції, проте є найбільш показовими. Однак розпізнавання маніпуляції ще не гарантує відсутності впливу з її боку. Досить тривале накопичення «критичної інформаційної маси» так чи інакше справляє ефект.

Чинники, що знижують вплив маніпуляцій, можуть бути використані для протидії небажаним, потенційно негативним для реципієнта наслідкам.

Звертаючись до методів протидії маніпулятивному впливу, можна назвати такі:

- «психологічне щеплення», що формується через попереднє критичне сприйняття аналогічної, але менш інтенсивної маніпуляції.
- «інформаційний карантин» для підвищення здатності до критичного сприйняття повідомлень;
- «креативне сприйняття» (свого роду ігрове осмислення одержуваної інформації, таке як інтерпретація її з протилежної точки зору, доведення до крайності пропонованих тез, транслювання пропонованої інтерпретації на аналогічні ситуації);
- «відхід у беземоційність» (відділення раціонального змісту повідомлення від його оцінок);

- метод формування критичних здібностей Х. Ранка. Ця методика, крім рекомендації мати загальну критичну установку до інформації, пропонує оцінювати її за шкалою перебільшення/зменшення власних та чужих переваг та недоліків, фіксуючи частоту їх повторення. Це дозволяє побачити, наскільки часто в повідомленні присутні ознаки маніпулятивності і, тим самим, підвищити критичність сприйняття і стійкість до впливу [60; 144 та ін.].

Пасивність, некритичність у сприйнятті повідомлень вже не просто використовуються, а й цілеспрямовано конструюються, впроваджуючись в структури соціального несвідомого.

Успішне застосування перерахованих форм протидії маніпуляціям передбачає наявність вихідної мотивації (як на індивідуальному, так і на загальносоціальному рівнях).

Формування такої мотивації означає цілеспрямоване навчання активному сприйняттю інформації, розпізнаванню її структурних та змістовних характеристик, здатності до адекватної оцінки джерел та каналів інформації.

1.3. Міжнародні та вітчизняні нормативно-правові стандарти забезпечення безпеки особистості і протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій

Захист особистості є одним із головних напрямів її міжнародно-правової діяльності. Тією або іншою мірою низка актів міжнародного права стосується регулювання цієї проблеми, що дозволяє говорити про існування міжнародно-правових стандартів забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Відповідно, при розгляді проблеми захисту особистості правомірно ставити питання про те, чи дотримуються ці стандарти в законодавстві Ук-

раїни, наскільки адекватно і повно міжнародно-правові принципи захисту реалізовані в правових нормах нашої держави.

Нагадаємо, що акти міжнародного права дозволяють з'ясувати і сформулювати сутність проблеми захисту і безпеки особистості в більшості держав і основні напрями вирішення цієї проблеми. Так, у преамбулі Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи вказано, що Рекомендації прийняті з урахуванням того, що цілі системи правосуддя традиційно формувалися з погляду норм, які першочергово стосуються відносин між державою і особою.

Механізм захисту прав особистості характеризується такими ознаками:

- рівною мірою потребує зміцнення довіри до правосуддя та переконання співпрацювати з органами правосуддя;
- в межах системи правосуддя необхідно звертати більше уваги на заподіяну фізичну, психологічну, матеріальну і соціальну шкоду;
- потребують розгляду заходи, що доцільно для цього прийняти (для задоволення потреб особистості);
- заходи захисту особистості не обов'язково мають вступати у суперечність з іншими цілями права;
- слід приділяти більше уваги потребам особистості на всіх етапах зазначеного процесу [5 та ін.].

Таким чином, як цілі міжнародного правового акту, вказані положення мають застосовуватися при телеологічному тлумаченні як самого акту, так і нормативних актів, прийнятих на його виконання, або зобов'язаних враховувати його положення.

Слід зазначити, що в міжнародно-правових актах з питань безпеки наголошується на необхідності проведення роботи щодо зниження рівня віктимізації, а важливим у цьому контексті є питання запобігання злочинам у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, що залишається на стабільно високому рівні протягом до-

статньо тривалого часу і загрожує безпеці особистості. Наголошено, що при розробці заходів запобігання злочинності в зазначеній сфері слід комплексно враховувати її детермінанти, а також умови, що сприяють формуванню небезпечної (узалеженої) поведінки (О. Джужи, В. Завацький, М. Корнієнко, Н. Максимова, І. Мельник, Б. Романюк та ін.). Крім того, вказано на необхідність вдосконалення на загальнодержавному рівні комплексних програм профілактики правопорушень, які б сприяли підвищенню безпеки особистості через протидію злочинності загалом.

Ступінь деморалізації особи наркомана, її глибина у споживача наркотиків, особливо неповнолітнього, як правило, більша, ніж у звичайного підлітка. При цьому наркозалежні неповнолітні становлять 5-6% від усіх наркозалежних осіб в Україні [14]. Переважна більшість осіб, які вчиняють злочини в сфері незаконного обігу наркотиків, є наркоманами.

Одна з класифікацій осіб, які є суб'єктами наркотизації, виділяє такі їх типи: особи, які тільки починають вживають наркотики; споживачі наркотиків; наркомани; роздрібний збувальник; оптовий збувальник та організатор наркобізнесу. Проте, для неповнолітніх наркоманів характерними є лише перші чотири з наведених типів.

Слід зазначити, що наркоманами стають не одразу, багато залежить від індивідуальних характеристик індивіда, а також від виду наркотиків, які він вживає. В одних випадках звикання до рослинних та хімічних препаратів настає майже після першого разу вживання, а в інших випадках – необхідні тижні, місяці, і, навіть, роки, щоб звикнути до зловживання наркотиками. Виходячи з особливостей індивіда, існують різноманітні точки зору стосовно типології особи, яка вживає наркотики, кожна з яких має право на самостійне існування.

На наш погляд, найбільш повною є така класифікація неповнолітніх наркоманів:

- експериментатори (особи, які не поверталися до пагубного явища після першого знайомства з наркотиками);

- епізодичні споживачі (неповнолітні, які в силу обставин, що склалися, знаходять тимчасовий порятуюнок у вживанні наркотиків);
- систематичні споживачі (приймають наркотики за певною схемою, наприклад, на день свого народження чи інші важливі для себе події);
- постійні споживачі (частіше всього залежні від наркотиків психологічно і вже внаслідок цього вимушені вживати препарати не лише від випадку до випадку, а у зв'язку з формуванням узалежнення);
- великі наркомани (ця категорія осіб характеризується залежністю від наркотиків не тільки психологічно, але й фізично, мають чітко виражений абстинентний синдром).

При цьому перші чотири групи – такі, що потребують задіяння, перш за все, виховних заходів, а для останньої групи необхідно застосувати не тільки кваліфіковане лікування, але й соціальну реабілітацію.

Виникненню бажання спробувати наркотичні засоби в неповнолітнього можуть сприяти процеси, пов'язані з його психофізіологічним зростанням: виникнення інтроспекції, що призводить до самоаналізу; поява особливого інтересу до своїх переживань; незадоволення оточуючим середовищем; замикання в собі; прагнення до самоствердження; протиставлення себе оточуючим; конфлікти з оточуючими [233 та ін.].

Індивідуалізація може проявлятися в формі самоствердження, що має позитивний вплив на процеси та результати громадської та навчальної діяльності у тому випадку, коли мотивом є прагнення до лідерства і престижу. В той же час самоствердження може мати соціально-протилежні основи – від вчинення подвигу до вчинення правопорушення.

Таким чином, відхилення в поведінці можуть бути пов'язані зі змінами, що відбуваються в особистості, оскільки психофізичний, розумовий, соціальний, емоційний розвиток неповнолітніх відрізняється якісною своєрідністю та багато в чому визначає всі подальші особливості дорослості та поведінки підлітка. Всі ці зміни необхідно враховувати працівни-

ками Національної поліції України при проведенні профілактичної роботи з неповнолітніми в закладах освіти, у тому числі, в межах проекту «Шкільний офіцер поліції» [138].

За оціночним даними, в Україні налічується 346 тисяч осіб, які вживають наркотичні засоби (опіоїди або стимулятори) ін'єкційно. Переважно це молоді люди працездатного віку, більшість з яких вже має синдром залежності від зазначених речовин [114]. За даними соціального опитування п'ята частина молодих людей знайомі з дією наркотиків. Серед них значний відсоток складають студенти закладів вищої освіти [115].

Наведені дані свідчать про те, що наркотична залежність значної кількості наркоманів виникає ще до досягнення ними повноліття. Причини поширення наркотиків серед неповнолітніх та молоді мають соціально обумовлений характер і безпосередньо пов'язані з внутрішніми та зовнішніми суперечностями розвитку соціальної системи [171, с. 18].

Саме тому для вироблення ефективних заходів запобігання важливим є встановлення конкретних явищ та процесів, які обумовлюють вчинення злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів.

Загальними умовами, які сприяють злочинності взагалі і злочинності в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів, виступають, зокрема, недоліки в діяльності як державних установ, так і недержавних структур.

До умов злочинності неповнолітніх слід віднести безнаглядність та відсутність належного контролю з боку відповідних служб і органів, сім'ї за поведінкою, зв'язками та характером того, як підліток проводить вільний час.

Обстановку в сім'ї необхідно розглядати як соціальну умову, що має виключне значення у структурі детермінант наркоманії дітей та молоді. Суспільні основи способу життя та світосприйняття, такі, як потре-

би, інтереси, установки особистості, психіка дитини, правосвідомість закладаються саме в сім'ї [131; 266; 270; 305 та ін.].

У свою чергу, педагогічні прорахунки в вихованні в закладах освіти визначають ймовірність становлення такої людини на шлях наркоманії не менш ніж неналежна сімейна обстановка [131; 266; 270; 305 та ін.]. Також до умов злочинності слід віднести недоліки в системі правового виховання, в системі позанавчальної діяльності неповнолітніх, недоліки в організації їх дозвілля, недоліки в діяльності органів, на які покладені обов'язки проведення безпосередньої роботи з профілактики злочинності неповнолітніх, перш за все, на рівні індивідуальної профілактики злочинів [89, с. 240].

Формування негативних соціально-психологічних властивостей особистості неповнолітніх злочинців відбувається під впливом причин, головними з яких є: неналежна увага з боку держави і суспільства до проблем дітей взагалі і злочинності серед неповнолітніх, зокрема; вади сімейного виховання, обумовлені як випадками прямого негативного впливу сім'ї, так і невмінням сім'ї вирішувати питання морально-психологічного виховання неповнолітніх в умовах руйнування системи державних органів виховання та підризу матеріальної бази сімейного виховання [37, с. 54].

До причин злочинності в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів слід також віднести такі: негативний вплив найближчого оточення, який наразі є домінуючим чинником, сприяє антисоціальній орієнтації неповнолітніх, формує в них уявлення про допустимість злочинних дій певного типу; підбурювання з боку дорослих до вчинення злочинів – пряме втягування до злочинної діяльності корисливої та насильницької спрямованості, схилення до вживання наркотиків; тривала відсутність соціально корисної зайнятості (навчання, роботи), що штовхає молодь на шлях вчинення злочинів; негативний вплив засобів

масової інформації, соціальних мереж, пропаганда насильства, розпусти, наркотизації, легкого життя, злочинної діяльності тощо [89, с. 75].

Крім того, до загальних причин злочинності в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів слід віднести соціальну і політичну нестабільність в країні, недотримання антинаркотичного законодавства, «прозорість» кордонів.

Окремо слід вказати на деякі причини, що штовхають людину до вживання наркотиків: бажання запобігти існуючій в суспільстві несправедливості, відсутність достатнього матеріального забезпечення, проблеми сімейного характеру, відсутність чіткої перспективи, конкретної цілі в житті, неправильно сформований погляд на сучасність. Також сприяють звиканню до наркотиків спочатку бажання їх спробувати, впевненість у безпеці, а пізніше ілюзія можливості утриматися на невеликих дозах [94, с. 115].

При виробленні заходів запобігання злочинності в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів слід комплексно враховувати причини та умови, які їй сприяють.

На наш погляд, необхідним є прийняття на загальнодержавному рівні комплексних програм профілактики правопорушень, які б сприяли ефективному запобіганню злочинності загалом і злочинності неповнолітніх, зокрема.

Як відомо, Конституція України є базовою нормою в комплексному правовому інституті норм, спрямованих на захист особистості. Вона проголошує, що права людини охороняються законом, а держава забезпечує доступ до правосуддя і компенсацію заподіяної шкоди. Таким чином, ці норми з погляду ступеня визначеності є нормами-принципами, оскільки формулюють тільки загальне положення, визначають таким чином характер і спрямованість правового регулювання цього виду суспільних відносин. Друга належить до представницько-зобов'язуючих норм і регулює відносини разом з іншими нормами. До умов, за наявності яких може або

повинна реалізуватися дана норма, належить вказівка на суб'єкт названих конституційних прав.

За характером правил поведінки диспозиція норми є зобов'язуючою. Держава бере на себе зобов'язання із забезпечення, гарантування прав людини: право на доступ до правосуддя і право на отримання компенсації за подіяної шкоди.

Вивчення міжнародно-правових актів дозволяє дійти висновку, що права людини є системою суб'єктивних прав, що передбачає можливість відновлення правового статусу особистості, порушеного в результаті протиправної поведінки. Ця система включає гарантії цих прав і свобод особистості. В зв'язку з закріпленням цього міжнародного стандарту в Конституції України права людини набули нової якості. Вони складають основу, так би мовити ядро, правового статусу людини. Тому права, що містяться в галузевому національному законодавстві, в сукупності конкретизують зміст конституційних прав людини.

Проведений аналіз положень актів міжнародного права показав, що в них безпосередньо передбачено захист прав людини. Термін «жертва» тлумачиться як особа, якій індивідуально або колективно була заподіяна будь-яка шкода, від тілесних ушкоджень до моральної шкоди, або моральні страждання, або суттєве порушення її основних прав в результаті дії або бездіяльності, якою порушено чинні положення національного кримінального закону. Також терміном «жертва» охоплюються й особи, яким індивідуально або колективно було заподіяно аналогічну шкоду в результаті дії або бездіяльності, яка є порушенням не національного кримінального закону, а міжнародно визнаних норм, що стосуються прав людини.

Таким чином, особа може вважатися жертвою незалежно від того, чи було встановлено та притягнуто до кримінальної чи іншої відповідальності правопорушника, чи був він відданий до суду або засуджений чи ні. Також не має значення характер взаємовідносин між жертвою і порушником її прав, оскільки жертвою від протиправних дій правопорушника можуть бу-

ти визнані родичі або близькі особи, що стали жертвами, наприклад, сімейного насильства чи інших незаконних дій. Це дозволяє дійти висновку, що правові норми із захисту прав людини не повинні залежати від факту криміналізованості того чи іншого діяння в контексті національного законодавства, оскільки існує й інший критерій протиправності – порушення прав людини, сформульованих та закріплених в актах міжнародного права. І це є правильним, оскільки мають місце і такі ситуації, коли в національному законодавстві наявними є ефективні норми про відшкодування збитків потерпілій особі, але вони стосуються лише потерпілих від злочину. І тоді шкода, заподіяна міжнародно визнаним правам людини діянням, яке формально в даній державі не визнається злочином, не буде відшкодована.

Міжнародні акти передбачають право на доступ до механізму правосуддя і швидку компенсацію за нанесені ушкодження відповідно до національного законодавства. У тих випадках, коли це необхідно, слід створити і закріпити адміністративні механізми з метою забезпечення жертв можливістю отримати компенсацію за допомогою офіційних або неофіційних процедур, які носитимуть оперативний характер, будуть справедливими і доступними.

Крім того, акти міжнародного права вказують на необхідність відповідності процедур потребам в аспекті запобігання невинуватим затримкам при розгляді справ й ефективного виконання рішень про надання компенсації.

У процесі реалізації людиною своїх прав та свобод правопорушення можуть вчинюватися на різних етапах цього процесу, і щоразу для їхнього припинення й усунення їх негативних наслідків необхідна відповідна діяльність компетентних органів, тобто охорона (захист).

При цьому на охоронній стадії щоразу здійснюється акт застосування конкретної норми права. Цей акт створює правові умови безпеки особистості, сприяє її подальшому розвитку, стабілізації.

Правоохоронна діяльність не обмежується застосуванням норм конституційного, цивільного права, що забезпечують безпеку особистості [71, с. 4-6]. Така безпека містить у собі виявлення і припинення правопорушень. При всьому функціональному розходженні діяльності правоохоронних органів – суб'єктів права (цивільного, трудового, адміністративного тощо) вони поєднуються в єдиному механізмі забезпечення безпеки особистості, займають у цьому механізмі своє місце і виконують властиві тільки їм функції.

Економічний і правовий аналіз суспільних відносин дозволив виявити в них об'єктивні протиріччя, що вимагають застосування методів нормативно-правового регулювання. Такі питання прямо пов'язані з проблемою втручання держави в галузь регулювання економічних відносин з межами цього втручання.

Наприклад, на думку В. Коваленка, призначення норм права в економіці – не заважати розвитку економічних відносин [57]. У цьому аспекті мається на увазі як надмірне втручання держави в економіку, так і нераціональна нормотворчість, надмірна кількість та малоефективність правових норм. Солідарні з цією думкою і деякими зарубіжними авторами, що пропонують захищати від зайвого державного втручання в економіку силою закону.

На думку Ф. Науек, ринок без економічної свободи особистості також неможливий, як устояні уявлення про економічну роль держави і суспільства [232, с. 7]. Разом із тим, визнається право держави регулювати економічні відносини, насамперед, за допомогою правового впливу. Стихійні сили не здатні стимулювати реалізацію національних програм, наприклад, розвиток фундаментальної науки, створення системи екологічного захисту тощо. Вони не можуть забезпечити вирішення цілої низки соціальних завдань – розвиток охорони здоров'я, створення соціального забезпечення, вирішення проблеми зайнятості, оборони держави.

У країнах Європи та світу (Німеччині, Австрії, Данії, Японії, Китаї) успішно використовується державне регулювання ціноутворення, грошової системи, кредиту, діяльності бірж, внутрішньої і зовнішньої торгівлі тощо. Вироблені і пройшли багаторічну перевірку практикою в Україні та у зарубіжних країнах конкретні механізми державного регулювання, в частковості створення розгорнутої системи нормативно-правових актів. У цьому відношенні, як ми вважаємо, мова має йти про межі державного регулювання сфери економічної (підприємницької) діяльності. Держава при заохоченні підприємництва, здійснює над ним контроль з метою забезпечення безпеки, захисту життя і здоров'я людини, охорони природних цінностей.

При цьому держава може заборонити визначені види діяльності або ввести певні обмеження на них. Державне регулювання – це, по суті, різновид правового регулювання [71, с. 6]. Розходження між ними в тім, що правове регулювання здійснюється в більш широкому діапазоні, ніж державне, оскільки охоплює доексплуатаційну стадію господарської діяльності (створення підприємств, їх реєстрація тощо). Зміст державного регулювання полягає у встановленні на державному рівні різного роду регуляторів. Межі державного регулювання окреслити складно, оскільки втручання залежить від конкретно-історичних умов, від результатів функціонування ринку тощо. Разом із тим, варто говорити про мінімальне використання правових норм у сфері регулювання, зокрема економічних відносин. Це стане можливим тільки в тому випадку, коли буде гарантований повноцінний захист учасників економічних відносин, а також урахування всіх економічних інтересів. У свою чергу, надання таких гарантій дозволить дотримуватися розпоряджень закону.

Важливим вбачається також дослідження правового регулювання єдиного цифрового ринку Європейського Союзу. Автори зазначають, що різноманіття національних правил, які потенційно можуть різнитися, буде перешкоджати розповсюдженню продуктів і послуг, пов'язаних, зокрема, з

системами штучного інтелекту [159 та ін.]. Отже, єдине законодавство дозволить уникнути подальшої фрагментації ринку на національні структури, що потенційно суперечать одна одній, та будуть запобігати вільному обігу товарів та послуг з використанням штучного інтелекту. Єдина європейська нормативно-правова база щодо регулювання штучного інтелекту забезпечить рівні умови та захист усіх суб'єктів, одночасно підсилюючи безпеку особистості в галузі штучного інтелекту [303; 306; 317 та ін.].

Така безпека передбачає виявлення і припинення правопорушень, зокрема в сфері правового регулювання єдиного цифрового ринку, активного впровадження новітніх технологій та інтеграції в цифрове середовище (О. Назарова, М. Олейніков, В. Осадчий, Ю. Філей, С. Шульженко та ін.) [159 та ін.]. Зокрема, до основних технологій Індустрії 4.0, які відкривають можливості для цифрового розвитку та налаштування підприємств, належать штучний інтелект, інтернет речей (IoT), хмарні технології, великі дані, роботи та коботи, автономні транспортні засоби тощо [277].

Особливості їх впровадження обумовлюють актуальність досліджень у цьому напрямку для України, Європейського Союзу та країн світу. Правовою основою для побудови єдиного цифрового ринку Європейського Союзу є, насамперед, стаття Договору про функціонування Європейського Союзу, що передбачає використання заходів щодо забезпечення створення та функціонування внутрішнього ринку [69]. Ця стаття є базовою підставою щодо стратегії єдиного цифрового ринку ЄС. Головною метою цієї норми є забезпечення належного функціонування внутрішнього ринку шляхом встановлення гармонізованих правил, зокрема, щодо розробки, розміщення на ринку ЄС та використання продуктів та послуг, що використовують технології штучного інтелекту або надаються як автономні системи штучного інтелекту.

Деякі держави (члени Європейського Союзу) вже розробляють та використовують національні правила для забезпечення безпеки штучного інтелекту.

Створення окремих національних правил може призвести до певних проблем, наприклад, фрагментації внутрішнього ринку за основними елементами, що стосуються, зокрема, вимог до продуктів та послуг штучного інтелекту, їх маркетингу, використання, відповідальності та нагляду з боку державних органів, а також щодо суттєвого зниження правової визначеності як для постачальників, так і для користувачів систем штучного інтелекту щодо застосовування національних правил в межах ЄС.

З огляду на широке розповсюдження систем штучного інтелекту через кордони, ці проблеми можуть бути вирішені шляхом гармонізації законодавства ЄС.

Гармонізовані технічні стандарти мають забезпечити загальні обов'язкові вимоги, що застосовуються до проєктування та розробки певних систем штучного інтелекту до їх виходу на ринок.

Гармонізовані норми мають містити узгоджені способи контролю систем штучного інтелекту після їх розміщення на ринку. Крім того, враховуючи, що ці норми містять деякі конкретні правила щодо охорони фізичних осіб стосовно обробки персональних даних, зокрема обмежень на використання штучним інтелектом системи віддаленої біометричної ідентифікації в режимі реального часу в загальнодоступних місцях доречно згадати статтю Договору про функціонування Європейського Союзу, де зазначається, що кожен має право на захист своїх персональних даних. Європейський Парламент та Рада, діючи згідно зі звичайною законодавчою процедурою, встановлюють правила захисту фізичних осіб під час обробки їхніх персональних даних установами, органами, службами та агенціями Союзу і державами-членами в ході провадження діяльності в межах, охоплених законодавством Союзу, а також правила щодо вільного руху таких даних. Дотримання цих правил контролюється незалежними органами влади [69].

Крім того, необхідно зазначити, що системи штучного інтелекту часто спираються на великі та різноманітні набори даних і можуть бути вбудовані у будь-який продукт чи послугу, що вільно обертаються на ринку, а отже, контроль за цією діяльністю не може бути ефективно досягнутий державами поодиночі. Різноманіття національних правил, що потенційно мо-

жуть різнитися, буде перешкоджати розповсюдженню продуктів і послуг, пов'язаних із системами штучного інтелекту, і це буде неефективно в забезпеченні безпеки та захисті основних прав і цінностей людини.

Національні підходи до вирішення проблем лише створюють додаткову правову невизначеність та бар'єри і уповільняють поширення штучного інтелекту на ринку.

Отже, єдине законодавство дозволить уникнути подальшої фрагментації єдиного ринку на національні структури, що потенційно суперечать одна одній, та будуть запобігати вільному обігу товарів та послуг з використанням штучного інтелекту.

Єдина європейська нормативно-правова база щодо регулювання штучного інтелекту також забезпечить рівні умови та захист усіх суб'єктів, одночасно зміцнюючи конкурентоспроможність та промислову базу Європи в галузі штучного інтелекту.

Тільки спільні дії можуть захистити цифровий суверенітет та важелі впливу Європейського Союзу, а також можуть стати підґрунтям для формування глобальних світових правил та стандартів. У той же час норми загальноєвропейського законодавства мають залишити місце для внутрішньої організації системи нагляду та використання заходів щодо стимулювання інновацій.

В гармонізованих нормах щодо штучного інтелекту Європейського Союзу зазначається, що штучний інтелект – це сімейство технологій, які швидко розвиваються, яке може принести широкий спектр економічних і суспільних вигод в усьому спектрі галузей промисловості та соціальної діяльності.

Удосконалюючи прогнозування, оптимізацію операцій і розподіл ресурсів, а також персоналізацію надання послуг, використання штучного інтелекту може підтримувати соціальні та екологічні результати і забезпечує ключові конкурентні переваги для компаній і економіки. Такі дії особливо необхідні в секторах, які мають значний вплив, включаючи зміну клімату, навколишнє середовище та охорону здоров'я, державний сектор, фінанси, мобільність та сільське господарство [286].

Європейська Рада закликає до «відчуття терміновості для вирішення нових тенденцій» в тому числі «такі питання, як штучний інтелект ..., в той же час забезпечуючи високий рівень захисту даних, цифрові права та етичні стандарти» [216].

Європейський парламент також провів значну роботу в цьому напрямку. Так, було прийнято низку резолюцій, пов'язаних зі штучним інтелектом, у тому числі щодо етики, відповідальності [217] та авторського права [218].

Були розроблені постанови щодо штучного інтелекту в кримінальних справах та в освіті, культурі та аудіовізуальному секторі [219].

Узгоджені правила Європейського Союзу щодо штучного інтелекту розроблені з метою гарантувати, що системи штучного інтелекту є безпечними та поважають діючий закон про основні права та цінності ЄС; забезпечити правову визначеність для сприяння інвестиціям та інноваціям у штучному інтелекті; покращити управління та ефективне забезпечення виконання чинного законодавства про основні права та вимоги безпеки, що застосовуються до систем штучного інтелекту тощо. Це значною мірою сприяє вирішенню питань забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Проте, незважаючи на наявні здобутки світового та вітчизняного досвіду у вивченні проблеми безпеки особистості та протидії маніпуляціям, єдину концепцію їх забезпечення в період суспільних трансформацій наразі не створено, а актуальність дослідження соціально-психологічної специфіки безпеки особистості та протидії маніпуляціям за цих умов визначається як запитами психологічної практики, так і необхідністю переосмислення проблеми в контексті сучасного теоретико-методологічного базису соціальної психології.

Висновки до розділу

У розділі наведено історичні витоки й подано соціально-психологічну інтерпретацію змістовного аспекту безпеки особистості; здійснено соціально-психологічний аналіз передумов маніпуляцій, маніпулятивних технологій і маніпулятивного впливу; проаналізовано міжнародні та вітчизняні нормативно-правові стандарти забезпечення безпеки особистості й протидії маніпуляціям у період суспільних трансформацій.

Констатовано, що проблема безпеки особистості історично вивчалася в контексті обговорення питання про базові потреби людини, серед яких особливе місце займає потреба в самозбереженні. При цьому безпека асоціювалася з досягненням людиною внутрішньої узгодженості, з її здатністю інтегрувати свій досвід – відчуття, переживання, почуття – і символізувати його так, щоб відбувалася редукція внутрішнього напруження (О. Бондарчук, Л. Карамушка, О. Лазорко, О. Лещинська, А. Литвинчук, Г. Ложкін, О. Москаленко, І. Приходько, О. Савченко та ін.).

Встановлено, що в соціальних і гуманітарних науках феномен безпеки стає об'єктом міждисциплінарного осмислення і предметом дослідження, який необхідно розглядати як діяльність конкретних соціальних суб'єктів; сферу відносин, що виникають між цими суб'єктами; сферу, в якій функціонує та розвивається суспільна, групова й індивідуальна свідомість, а також як предмет наукового пізнання, що дозволяє досліджувати його сутність, закономірності розвитку та особливості функціонування (О. Кочубейник, Б. Лазоренко, Л. Найдьонова, Н. Савелюк, В. Татенко, Т. Титаренко та ін.).

Показано, що визначаючи місце означеної проблеми в дослідженнях безпеки та протидії маніпуляціям, необхідно виходити з того, що в системі «людина – середовище» безпека людини може розглядатися з позиції об'єктивного стану буття (середовища), зовнішніх чинників, загроз, ризиків; як наявність екстремальних або безпечних умов життєдіяльності, а також у векторі безпечної життєдіяльності, особистісних детермінант захищеності людини, наявності в неї здібностей та готовності до розпізнання,

передбачення, уникнення та подолання небезпек і протидії маніпуляціям (О. Суська, Р. Чалдині та ін.).

Зазначено, що категорію безпеки прийнято вважати інтегративною та розглядати в різних вимірах (як процес, як стан, як властивість особистості) і на різних рівнях (на рівні суспільства, середовища, особистості). З'ясовано, що як процес психологічна безпека присутня в ситуаціях міжособистісного спілкування; як стан вона забезпечує базову захищеність особистості та суспільства. Коли психологічна безпека розглядається як властивість особистості, що характеризує її захищеність від деструктивних впливів і внутрішній ресурс протистояння таким впливам, то відбувається часткове ототожнення психологічної безпеки з толерантністю, здатністю опановувати стрес, напругу (R. Ahmed, G. Bonanno, A. Bucciarelli, S. Bulbulia, M. Fraser, S. Galea, D. Khoshaba, S. Maddi, J. Richman, M. Seedat, A. Van Niekerk та ін.).

Підкреслено, що на рівні середовища, зокрема, локального (сім'я, друзі, найближче оточення) мається на увазі його стан, вільний від проявів психологічного насильства, що сприяє задоволенню основних потреб в особисто-довірчому спілкуванні, який забезпечує психологічну захищеність її учасників (Н. Волинець, В. Волошина, А. Литвинчук, В. Оверчук, Л. Чабак та ін.). При цьому проблема безпеки особистості на рівні середовища стає домінуючою під час кризових соціальних змін, зокрема в період суспільних трансформацій.

Наголошено, що при розгляді конструкту психологічної безпеки на макро- (рівень суспільства) та мезо- (рівень локального середовища) рівнях розкривається його соціально-психологічний зміст.

Визначено, що в низці досліджень проблеми безпеки, орієнтованих на особистість, стан безпеки характеризується задоволеністю сьогоденням, упевненістю в майбутньому, у досягненні життєвих цілей, захищеністю інтересів, позицій, ідеалів, цінностей, із якими особистість ототожнює власне життя та діяльність (І. Блохіна, О. Москаленко та ін.). Показано, що від спрямованості конкретної особистості, від сукупності ідеологічних, світоглядних, змістовних тенденцій, характерних для цього соціуму, залежить

соціально-психологічна інтерпретація змістового аспекту безпеки особистості, зокрема в напрямі протидії маніпуляціям (О. Бойко, К. Гавриловська, В. Москаленко та ін.).

Дослідження явища маніпуляції в комплексі її основ та базових характеристик засвідчило, що воно постає як одна з форм соціальної взаємодії в суспільстві й набуває актуальності за певних передумов, насамперед в період суспільних трансформацій. Маніпуляція розгортається як складне явище, що формується на стику взаємодії соціальних та психічних процесів, розгорнутих у їх історичній перспективі (Н. Franke, R. Harris, P. Hofer, L. Proto, J. Rudinow та ін.). Її технології містять низку прийомів і способів впливу на людину, що працюють у тісному зв'язку з механізмами маніпуляцій і використовуються в багатьох сферах соціальної комунікації, серед яких: ідеологія, релігія, реклама, PR та ін.

Наведено теоретичні положення, що визначають напрям наукової розробки теми маніпулятивної взаємодії в процесі групового функціонування. Маніпуляція розглядається як специфічний вид впливу, здатний реалізовуватися не лише на міжособистісному та міжгруповому, а й на внутрішньогруповому рівні (К. Божко, Н. Волинець, Н. Гребінь, І. Левицька, М. Присяжнюк та ін.). Підґрунтям такого розуміння виступає низка положень соціальної психології та психології особистості, що описують специфіку групової взаємодії, яка здійснюється через вплив, що базується на особливостях групової діяльності, розуміння членами групи загальногрупових цілей і активності, спрямованої на реалізацію загальногрупових завдань (І. Волженцева, П. Волинець, І. Гресько, О. Гуменюк, В. Татенко, Р. Чалдіні, Я. Чаплак та ін.).

Проаналізовано міжнародні та вітчизняні нормативно-правові стандарти забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям у період суспільних трансформацій. Встановлено, що права людини є системою суб'єктивних прав, яка передбачає можливості відновлення правового статусу, порушеного внаслідок протиправної поведінки. Ця система містить гарантії прав і свобод особистості, які є основою, ядром її правового статусу та в сукупності конкретизують зміст конституційних прав.

Показано, що в міжнародно-правових актах з питань безпеки наголошується на необхідності проведення заходів щодо зниження рівня віктимізації, важливим у цьому контексті є запобігання злочинам у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, що тривалий час зберігаються на стабільно високому рівні та становлять загрозу безпеці особистості. Наголошено, що при розробці заходів запобігання злочинності в зазначеній сфері слід комплексно враховувати її детермінанти, а також умови, що сприяють формуванню небезпечної (узалежненої) поведінки (О. Джужи, В. Завацький, М. Корнієнко, Н. Максимова, І. Мельник, Б. Романюк та ін.).

Констатовано, що охорона прав та безпека особистості не обмежується застосуванням правових норм (В. Котковський та ін.). Така безпека передбачає виявлення і припинення правопорушень, зокрема у сфері правового регулювання єдиного цифрового ринку, активного впровадження новітніх технологій та інтеграції в цифрове середовище (О. Назарова, М. Олейніков, В. Осадчий, Ю. Філей, С. Шульженко та ін.). Лише спільні дії здатні захистити цифровий суверенітет і стати підґрунтям для формування глобальних світових правил та стандартів у забезпеченні безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій в інформаційно-цифровому просторі.

Незважаючи на наявні здобутки світового та вітчизняного досвіду у вивченні проблеми безпеки особистості та протидії маніпуляціям, єдину концепцію їх забезпечення в період суспільних трансформацій наразі не створено, а актуальність дослідження соціально-психологічної специфіки безпеки особистості та протидії маніпуляціям за цих умов визначається як запитами психологічної практики, так і необхідністю переосмислення проблеми в контексті сучасного теоретико-методологічного базису соціальної психології.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

2.1. Безпека особистості та протидія маніпуляціям з позицій полісистемності в соціально-психологічній парадигмі наукового знання

Важливість проблеми психологічної безпеки особистості наразі не викликає сумнівів. Сучасні дослідники стверджують, що безпека – це необхідна умова розвитку будь-якої системи, а людина, як системний об'єкт, може розвиватися тільки в середовищі з певними параметрами, найважливішими з яких є її безпека та можливості протидії маніпуляціям.

При дослідженні феномену психологічної безпеки особистість постає як центральний компонент у змістовому континуумі «небезпека-безпека». При цьому особливого значення набуває полісистемний розгляд особистості, який передбачає виявлення низки детермінант феномену психологічної безпеки особистості [134].

Безпека особистості та протидія маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій співвідноситься не тільки з захистом від поширених загроз, зі збереженням життя та задоволенням біологічних потреб, але й з реалізацією прав і свобод, з якістю життя, почуттям захищеності, гуманними міжособистісними відносинами, можливостями розвитку та самореалізації [10; 27; 113 та ін.].

Про важливість та актуальність цієї проблеми свідчить виникнення останнім часом нових напрямків у системі знань. Так, у психологічній науці виділилася самостійна галузь «Психологія безпеки», в рамках якої виконуються як теоретичні дослідження, так і практичні програми із забезпечення психологічної безпеки в різних соціальних сферах. Освітня компо-

нента «Безпека життєдіяльності» декларує профілактику небезпек та захист від них як актуальну гуманітарну та соціальну проблему, у вирішенні якої мають бути зацікавлені і держава, і суспільство, і кожна людина. Крім того, має місце виділення у досить самостійний науковий напрямок освітньої компоненти «Психологія безпеки особистості».

Слід зазначити, що психологічна безпека та протидія маніпуляціям є необхідною умовою для особистісного розвитку. Це дозволяє людині забезпечувати спрямованість не стільки на виживання, відпрацювання, адаптацію, скільки на самореалізацію та саморозвиток.

Почуття безпеки відіграє важливу роль у збереженні психічного здоров'я, а потреба в безпеці є особистісним чинником, що сприяє самоорганізації життя людини на основі визначеності та передбачуваності власного майбутнього.

Психологічну безпеку пропонується розглядати на різних рівнях, у тому числі на рівні локального середовища і на рівні особистості. Доречним є розгляд цього феномену на макро- та мікрорівнях.

В першому випадку мається на увазі взаємодія особистості з середовищем, причому саме взаємодія, взаємовплив, взаємозв'язок, а не протиставлення особистості та середовища. В другому випадку враховуються особливості особистості, її психічні властивості, ресурси. Показано, що саме з особистісними особливостями, самосвідомістю, спрямованістю особистості, специфікою її ставлення до тих чи інших фактів, подій в період суспільних трансформацій, здатністю переживати та рефлексувати, пов'язана її безпека та можливість протидіяти маніпуляціям [180; 191; 224; 263].

У зв'язку з цим важливим вбачається визначення чинників, що впливають на закономірності прояву психологічної безпеки особистості як на макро-, так і на мікрорівні; осмислення логіки структурно-змістовних значеннєвих особливостей поняття психологічної безпеки особистості; виді-

лення та розгляд низки понять та феноменів, що розкривають значення психологічної безпеки особистості тощо.

Дослідники визначають безпеку як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз. Інші вважають, що безпека – це властивість системи, яка включає потенційні жертви і загрози для них. Вона забезпечується стабільністю, стійкістю, живучістю жертви та використанням нею таких методів: ухилення, захист або знищення джерел небезпеки, загроз та викликів. Подібна інтерпретація забезпечення безпеки (стабільність, стійкість тощо) є певною мірою механістичною. Ще одне, не менш механістичне визначення безпеки, описує її як стан захищеності від можливої шкоди, здатність стримувати або відображати небезпечні впливи, а також швидко компенсувати завдані збитки; збереження системою стабільності, стійкості та можливості саморозвитку [68; 102; 120; 170; 213; 214; 220; 254; 267; 279; 287; 288 та ін.]. Незважаючи на декларацію системного підходу, як загально-методологічної бази для розробки проблеми безпеки, у цих визначеннях проглядається діадичне протиставлення особистості і навколишнього середовища, причому середовище розцінюється як джерело загрози.

Використання терміну психологічної безпеки конкретизує семантичне поле категорії безпеки та вносить певну ясність у вивчення проблеми.

У різних культурах сформувалися приблизно однакові уявлення про безпеку, акцент у яких робиться на почуттях та переживаннях людини, пов'язаних з її станом у сьогоденні та перспективами на майбутнє.

Психологічна безпека – це стан суспільної свідомості, при якому суспільство загалом і кожна окрема особистість сприймають існуючу якість життя як адекватну та надійну, оскільки вона створює реальні можливості для задоволення природних та соціальних потреб у теперішньому та надає підстави для впевненості в майбутньому.

Психологічну безпеку особистості можна розглядати як стан захищеності її психіки від дії різноманітних інформаційних чинників, що переш-

коджують або ускладнюють формування та функціонування адекватної орієнтовної основи соціальної поведінки (і в цілому життєдіяльності в суспільстві), а також адекватної системи її суб'єктивного (особистісного, суб'єктивно- особистісного) ставлення до світу і до себе.

Отже, психологічна безпека особистості – це стан захищеності особистості, що забезпечує її цілісність як активного соціального суб'єкта та можливості розвитку в умовах інформаційної взаємодії з середовищем.

Наразі існує складність у пізнанні, дослідженні та використанні закономірностей, що виникають у системі відносин суб'єктів. У тому випадку, коли закономірності поки що не вивчені, але водночас накопичено певний досвід спостереження за будь-яким явищем, процесом чи ідеєю, цей досвід трансформується в систему принципів. Подібну систему можна сформува-ти й в аспекті розгляду забезпечення безпеки.

Принципи забезпечення безпеки є основоположними ідеями, що визначають напрямок пошуку безпечних рішень і слугують методологічною та інформаційною базою. Усю сукупність принципів можна згрупувати в межах відповідної ієрархічної системи, яку складають концептуальні, технічні організаційні, управлінські принципи забезпечення безпеки.

На прикладі забезпечення безпеки виразно виявляється генезис загальних проблем усвідомлення безпеки як філософської категорії. Пріоритетними є проблеми концептуального характеру. Тому на чолі ієрархії, поза сумнівом, цілком заслужено позиціонується група концептуальних принципів.

Концептуальні (орієнтуючі) принципи формують низку основних напрямів у сфері забезпечення безпеки. До цієї категорії принципів доцільно зарахувати принципи системності; класифікації; нормування; усунення джерел небезпеки чи зниження рівнів їхнього впливу; автоматизації; інформатизації.

Провідним принципом представленої групи є принцип системності, сутність якого полягає в тому, що будь-яке явище, подію, процес чи ідею

слід розглядати, по-перше, з позиції зв'язку аналізованого явища, події, процесу чи ідеї з навколишніми і взаємодіючими з ним явищами, подіями, процесами чи ідеями; по-друге, з позиції ступеня взаємовпливу елементів; по-третє, з позиції інтегральних властивостей сукупності пов'язаних елементів стосовно властивостей компонентів, що входять до неї.

У сфері забезпечення безпеки слід виділяти системи конкуруючих чи взаємодіючих суб'єктів соціосфери, пов'язаних із нею об'єктів потреб, методів і засобів досягнення об'єктів потреб.

Принцип системності відбиває універсальний закон діалектики зв'язку всіх подій, явищ, об'єктів, процесів та ідей між собою.

Найближчим до принципу системності позиціонується принцип класифікації. Цей принцип заснований на розподілі системи на складові елементи за будь-якими підставами спільності родинних категоріальних елементів розподілу.

Прямим наслідком принципу класифікації є один із найважливіших концептуальних принципів – принцип нормування. Цей принцип означає запровадження критеріїв, що обмежують допустимі величини небезпечних і шкідливих чинників, які впливають на людину. Обмежувальні умови розробляються виходячи з сучасного рівня розвитку знань про можливі наслідки реалізації різних небезпек для людини.

Принцип нормування безпеки передбачає реалізацію однієї зі стратегій: повне виключення впливу безпеки; регламентацію гранично допустимої інтенсивності дії безпеки; припущення більшої інтенсивності впливу при скороченні тривалості впливу; регламентацію інтенсивності впливу з урахуванням накопичення негативного ефекту за тривалі періоди.

Іншим важливим концептуальним принципом безпеки є принцип усунення джерел безпеки або зниження рівнів їх впливу. Цей принцип заснований на тому, щоб розвести (у просторі або в часі) зони, де знаходяться і функціонують джерела безпеки (носії джерел безпеки) та суб'єкти

соціосфери, або зменшити рівні чинників, що впливають на людей, або кардинально ліквідувати джерела небезпеки.

З принципом усунення джерел загрози тісно пов'язаний принцип автоматизації, тобто заміни людини, яка функціонує в умовах можливої реалізації небезпек, автоматами чи роботами.

Завершує групу концептуальних принципів – принцип інформатизації, що пов'язаний з усіма виділеними принципами. Будь-яку виділену з універсуму систему можна розглядати як інформаційну. Всеосяжність інформаційного принципу пояснюється тим, що в процесі забезпечення безпеки здійснюються накопичення, обробка, трансформація та передача інформації. Наразі в практиці забезпечення безпеки широко використовуються інформаційно-моніторингові системи, інформаційно-навчальні системи, системи підтримки прийняття рішень, системи управління базами даних, геоінформаційні системи тощо.

Розглянуті концептуальні принципи забезпечення безпеки ієрархічно є основою формулювання родових принципів нижчого рівня: технічних, організаційних, управлінських.

У наявних наразі концептуальних документах у сфері забезпечення безпеки як пріоритетні розглядаються технічні заходи забезпечення безпеки. Це пов'язано з тим, що при розробці та створенні штучних об'єктів необхідно вже в їхній конструкції (ще на стадії проєктування) передбачати усунення можливості реалізації небезпек, властивих об'єкту потреб. Саме тому логічно і доцільно в системі принципів забезпечення безпеки відразу за концептуальними перейти до групи технічних принципів забезпечення безпеки. Технічні принципи системно пов'язані з усіма концептуальними принципами, але більшою мірою вони конкретизують принцип усунення джерел небезпеки або зниження рівнів їх впливу.

Базовими технічними принципами забезпечення безпеки є захист від-станню, захист часом, екранування, блокування, використання слабких та міцних ланок тощо. Найчастіше практично використовуваним технічним

принципом забезпечення безпеки є принцип захисту суб'єктів соціосфери від впливу джерел небезпеки відстанню. Цей принцип має на увазі рознесення на достатню відстань у просторі зон, де діють небезпечні та шкідливі чинники, що продукуються джерелами небезпеки, та зон, де функціонують суб'єкти.

Реалізація цього принципу дозволяє усунути, або знизити рівні впливу небезпечних та шкідливих чинників на людину до безпечних значень.

Близьким за змістом до цього принципу є принцип захисту часом. Цей принцип передбачає або рознесення на часовій осі зон дії небезпечних та шкідливих чинників та зони соціосфери, або скорочення до мінімуму перебування людини в зонах дії небезпечних та шкідливих чинників. Принцип екранування також схожий на принципи захисту відстанню і часом і передбачає захист матеріалами спеціальних систем від можливих впливів небезпечних та шкідливих чинників. Принцип флегматизації забезпечує уповільнення процесів, що протікають у джерелах небезпеки, з метою зменшення можливих наслідків при реалізації небезпеки. Принцип використання слабких і міцних ланок полягає у застосуванні з метою безпеки ослаблених елементів конструкцій або спеціальних пристроїв (слабких ланок), які руйнуються або спрацьовують при певних попередньо розрахованих значеннях чинників, що впливають, забезпечуючи збереження об'єктів і безпеку людини. Цей принцип, крім того, передбачає застосування міцних ланок (пристроїв, систем, елементів) у тих випадках, коли необхідно забезпечити стійкість об'єктів техносфери до будь-яких впливів. У тому випадку, якщо застосування технічних принципів неможливе, або їх реалізація не дозволяє вирішити поставлене завдання забезпечення безпеки, набувають чинності організаційні та управлінські принципи.

До складу організаційних принципів слід включити принципи: раціональності, несумісності, компенсації, створення баз даних. Принцип несумісності по'язаний з концептуальним принципом класифікації і реалізується шляхом зонування технологічних територій з поділом у певних прос-

торових галузях устаткування, людей, тобто таких об'єктів гомосфери та ноксосфери, які при їх спільному розташуванні можуть створювати небезпечні та шкідливі чинники.

Принцип раціональності передбачає раціональне розміщення технологічних процесів, устаткування, приміщень тощо.

Принцип компенсації полягає у наданні компенсуючих пілг у разі будь-яких змін у стані здоров'я, якщо не усунуто можливості впливу небезпечних та шкідливих чинників.

Розвиває концептуальний принцип інформатизації принцип створення баз даних. Низка принципів є і технічними, і організаційними.

Принцип резервування полягає в одночасному застосуванні декількох пристроїв, способів, прийомів забезпечення безпеки.

Принцип ергономічності полягає в тому, що при проєктуванні технологічних процесів, обладнання, робочих місць повинні враховуватися антропометричні, психофізіологічні та психічні властивості людини.

Деякі принципи входять у поле технічних, організаційних і управлінських принципів. До таких принципів слід віднести принципи управління безпекою і принцип використання системи підтримки прийняття рішень.

До управлінських принципів забезпечення безпеки, як правило, відносять такі: зворотний зв'язок; та принципи ефективності; адекватності; стимулювання; контролю; плановості.

Принцип ефективності передбачає необхідність зіставлення фактичних результатів з необхідними, зокрема у сфері безпеки.

Принцип плановості означає здійснення заходів щодо забезпечення безпеки у заздалегідь передбачені строки та у певних обсягах. З принципом плановості пов'язаний принцип адекватності, який полягає в тому, щоб забезпечити повну відповідність заходів, які використовуються, можливим загрозам реалізації небезпек.

Принцип стимулювання тісно пов'язаний з поняттям культури безпеки і передбачає врахування якості витрачених зусиль забезпечення безпеки

під час розподілу матеріальних благ між персоналом. Відповідно до принципу контролю створюється система нагляду та перевірок стану безпеки, яка є основою зворотного зв'язку між керуючим та керованим об'єктом. Під зворотним зв'язком слід розуміти вплив результатів будь-якого процесу, явища чи ідеї на орган управління цим процесом, явищем чи ідеєю.

Принцип зворотного зв'язку є прямим наслідком системного принципу і зумовлює необхідність отримання інформації про стан керованого процесу.

Слід зауважити, що стійкість до зовнішніх чинників середовища входить до системи психологічної безпеки. У психологічних дослідженнях стійкості виділяють такі її аспекти: емоційну стійкість, або емоційно-вольову, моральну стійкість, адаптаційну стійкість, адаптацію до стресових ситуацій, стійкість фізіологічних і психологічних функцій при дії експериментальних чинників, стійкість психіки при сенсорній ізоляції, психологічну підготовку людини до складних видів професійної діяльності [18; 26; 53; 189; 200 та ін.].

У формуванні актуального та відносно стійкого стану поєднуються різні почуття та переживання з різним впливом на чуттєвий фон. Виникає емоційна домінанта, тобто емоційний компонент настрою. До нього входять також переживання тілесного благополуччя – фізичного комфорту чи дискомфорту. Компонент фізичного самопочуття відбиває органічне самопочуття, тонус життєдіяльності організму й ті слабко локалізовані органічні відчуття, які походять від внутрішніх органів.

Емоційні реакції можуть виникати як мимовільно, так і довільно. Довільний механізм появи емоцій пов'язаний, перш за все, з оцінкою індивіда можливості та ступеня задоволення потреби.

Існує думка, що людина може уникнути психопатологічних розладів, вирішити багато особистісних проблем, просто відмовившись від неадекватних емоційних реакцій, тобто підкоривши емоції жорсткому контролю свідомості.

Водночас, згідно з іншими уявленнями, найкращим засобом у цих випадках є вивільнення емоцій для їхньої природної взаємодії з фізіологічними процесами та руховими актами. У людини, яка переживає емоцію, можна зафіксувати зміни електричної активності м'язів обличчя, деякі зміни спостерігаються і в активності мозку. Емоції, пережиті людиною, безпосередньо впливають на її психофізіологічний стан і якість виконуваної нею роботи. На активно дієвий характер емоційного процесу вказує й походження терміну «емоція» (від лат. *emoveo* – збуджую, хвилюю).

При всій різноманітності підходів до вивчення емоційної сфери людини, при визначенні поняття «емоція» всі автори мають на увазі психічну форму відображення дійсності.

У світлі власних концепцій кожен з дослідників на чільне місце ставить такі (головні) функції емоцій:

- активуючу чи пригнічуючу, через відносини між мотивами, потребами та можливістю їх реалізації;
- оцінювальну;
- психічне регулювання діяльності;
- компенсаційну (поповнення інформації, що бракує діяльності) [58; 102; 117 та ін.].

Різноманітність функцій, які виконують емоції, зрозуміло, пов'язані з їх роллю центральної ланки психічного регулювання на нижчих рівнях розвитку психіки.

Вплив емоцій різного знаку на психічні функції, стан та діяльність людини неоднозначний. Позитивні (стенічні) емоції підвищують працездатність, покращують загальний стан організму тощо. Проте нерідко позитивні емоції відіграють негативну роль. Так, при частому повторенні цих емоцій можуть виникнути зниження контрольної функції та критичної реакції; мотивація до невиправданого спрощення складних ситуацій (проблем, завдань); ризик підвищення гедоністичної та егоїстичної спрямованості особистості. Розглядаючи негативні (астенічні) емоції, що викликають не-

адекватність реакцій та нерідко призводять до різних нервово-психічних розладів, стикаємося з їх двоїтим впливом. Так страх, будучи біологічно виправданою реакцією, в складних умовах соціальної поведінки часто стає на заваді досягненню мети, проте може викликати мобілізаційну готовність, загострити аналізуючу та узагальнюючу здатність мислення тощо.

Багато дослідників емоційної сфери людини сходяться на думці, що на результат дії емоцій впливає не стільки їх якість, скільки інтенсивність (активація). Висока інтенсивність емоцій може спонукати в людині значні сили та мобілізувати на діяльність, але може надати й паралізуючу дію на активність суб'єкта. Інтенсивність емоцій часто призводить до неадекватної оцінки подій та реакції на них, до психом'язової скутості, відсутності об'ємності (цілісності) бачення всієї ситуації та її наслідків, непропорційно великої витрати нервово-психічної енергії тощо [181; 198; 202; 220; 227 та ін.]. Це можна узагальнено охарактеризувати як «ефект надмірності» емоційного процесу або гіперкомпенсацією.

Виділяють декілька головних причин, які «переводять» емоції в затяжні, тривалі стани на високому рівні збудливості:

- подолання біологічного оптимуму збудливості, «заціпки» збудливості на цьому високому рівні та перехід її в хронічний стан;
- дедалі ширше залучення нервових структур у функцію первинно надмірно збудливих елементів;
- стрімке наростання тонізуючих гормонів у кров'яному руслі, що створює додаткове «підстьобування» первинно перезбуджених нервових елементів і переводить перебіг патологічної емоції в хронічну форму на кшталт «порочного кола»;
- формування витончених і розширених сигнальних зв'язків цього підкіркового комплексу з чинниками навколишнього світу через опосередкований вплив кори мозку [212; 227 та ін.].

Сильні емоції можуть призвести і до швидкого, адекватного реагування суб'єкта та підвищення ефективності діяльності, коли емоціогенний

чинник вимагає від суб'єкта швидких та рішучих дій, не дає йому часу проаналізувати та оцінити ситуацію, тобто адекватність реакції підтримується за допомогою інтуїції. При цьому емоції не встигають досягти своєї критичної сили.

У разі мобілізації суб'єкта на діяльність її реалізація при підвищеній емоційній напрузі досягається значними психоенергетичними зусиллями, що створює певну загрозу здоров'ю суб'єкта. Підвищення ціни діяльності (зростання психофізіологічних витрат) призводить до виснаження внутрішніх ресурсів організму з неминучими наслідками у вигляді загрози захворювання. При цьому результативний бік діяльності протягом певного часу може не погіршуватися. Виникнення несприятливого стану не завжди одночасно призводить до зниження показників значущих психофізіологічних функцій.

Так, при високій мотивованості діяльності нерідко спостерігається стійке підвищення показників функціонування найбільш відповідальних систем, незалежно від характеру стану. Високий та низький рівні емоційного збудження можуть сприяти дезорганізації діяльності [58; 102; 117 та ін.].

Аналіз змісту та місця емоцій у структурі особистості, їх вплив на фізіологічні системи організму та діяльність людини дозволяють зробити такі висновки. Емоційні реакції суб'єкта призводять до різних змін його психофізіологічних характеристик, і навпаки. Найвища продуктивність діяльності досягається не за відсутності емоційного збудження чи мінімального його значення, а в оптимальній зоні, яка є індивідуальною. Діяльність в умовах емоційної напруженості ускладнюється, а в емоціогенних умовах спостерігається її повна дезорганізація. До таких емоціогенних умов належать і так звані критичні ситуації: загроза діяльності статусу, здоров'ю, життю особистості, конфлікти, виробнича та екологічна катастрофи тощо. У цих ситуаціях емоції виступають як чинник, що об'єктивно заважає перебігу психічної діяльності. Необхідною особистісною якістю, що забезпе-

чує можливість протидіяти небажаному впливу емоцій, є емоційна стійкість. Саме характер поведінки та, головним чином, визначення індивідуальних відмінностей, дають змогу судити про емоційну стійкість.

Слід звернути увагу й на те, що в екстремальних умовах зникає автономність у роботі окремих систем і на екстремальні умови організм відповідає як єдине ціле.

У широкому аспекті емоційна стійкість – це здатність керувати своїми емоціями, зберігати високу професійну працездатність, здійснювати складну чи небезпечну діяльність без напруженості, незважаючи на емоційні впливи.

Нагадаємо, що емоційну стійкість поділяють на емоційно-вольову, емоційно-моторну та емоційно-сенсорну. Під першим поняттям мається на увазі ступінь вольового володіння особистості своїми досить сильними емоціями, під другим – властивість особистості, що виявляється у ступені порушень психомоторики під впливом емоцій, під третім – властивість особистості, що виявляється в ступені порушення сенсорних процесів.

Емоційну стійкість можна визначити як властивість особистості, що забезпечує гармонійні відносини між усіма компонентами діяльності в емоціогенній ситуації і, тим самим, сприяє успішному виконанню діяльності.

У визначення емоційної стійкості найчастіше включають параметри, що характеризують нервову і фізичну витривалість, тобто здатність людини успішно вирішувати складні та відповідальні завдання в напруженій емоціогенній обстановці. Власне емоційну стійкість розглядають як інтегративну властивість, що відображає динамічні, міжпроцесуальні відносини в психіці людини, пов'язані з емоціогенним характером діяльності.

На нашу думку, під емоційною стійкістю слід розуміти, з одного боку, несприйнятливність до емоціогенних чинників, які негативно впливають на психічний стан людини, з іншого – здатність контролювати і стримувати виникаючі астенічні емоції, забезпечуючи цим успішне виконання необ-

хідних дій. Емоційна стійкість – це цілісна характеристика особистості, що забезпечує стійкість до фруструючого впливу ситуацій підвищеної психічної напруги, достатню психічну та соціальну адаптацію, необхідний рівень розумової та фізичної працездатності.

Отже, на основі принципів системної організації функцій необхідно розглядати емоційну стійкість як інтегративну полісистемну якість особистості, що визначається змістом та взаємозв'язком її складових, що системно обумовлює продуктивність діяльності та адекватність поведінки в екстремальних стресових умовах, зберігаючи тим самим психологічну безпеку особистості.

Аналіз існуючих підходів і досліджень, присвячених проблемі психологічної безпеки особистості, вказує на зв'язок з невмілою організацією розумової та фізичної праці, відсутністю «техніки особистої роботи», порушенням елементарних норм психогігієни та психопрофілактики [112; 130; 180; 135 та ін.]. Це дозволяє констатувати, що особистість не володіє повною мірою психотехнологіями збереження психологічної безпеки, у зв'язку з чим назріла необхідність розробки програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

Необхідність аналізу сформованих теоретико-методологічних підходів до дослідження маніпуляції обумовлена, насамперед, ускладненнями в дефініції зазначеного поняття, що часто наділяється в різних контекстах взаємовиключними суттєвими ознаками.

Як основні підходи до дослідження маніпуляції досить часто виділяють функціональний, діяльнісний і постмодерністський. При цьому в межах функціонального підходу, що характеризується певною специфікою при використанні його в психології, маніпуляція розглядається як інструмент для реалізації цілей суб'єкта маніпуляції; в межах діяльнісного підходу – як особливий вид діяльності щодо прихованого управління об'єктом маніпуляції; постмодерністський підхід дозволяє аналізувати

процес маніпулювання як різновид компенсування відсутніх елементів соціальності [9; 19; 21; 99; 106 та ін.].

Зазначені підходи широко застосовуються при розгляді маніпуляції у дискурсах різних наук, з тим застереженням, що дослідження здійснюється в межах властивого цим наукам методологічного інструментарію у світлі актуальних проблем відповідної наукової галузі.

Так, у політологічних дослідженнях маніпуляція розглядається з позицій функціонального підходу як сучасна технологія здійснення політичної влади, що реалізується за допомогою застосування спеціалізованих, у тому числі сугестивних прийомів інформаційного впливу на масову політичну свідомість. Об'єктом впливу політичної маніпуляції є когнітивна та емоційно-вольова сфера носіїв масової свідомості, трансформація якої здійснюється з метою надання політичним процесам необхідного владній еліті напряму та збереження існуючих владних відносин.

У соціологічному дискурсі соціальне маніпулювання розуміється як специфічна форма соціальної взаємодії, що є похідною від соціального управління діяльність актора маніпуляції, метою якої є забезпечення необхідної йому соціальної поведінки індивідів, соціальних груп та суспільства в цілому.

Соціальне маніпулювання передбачає латентне здійснення програмування думок, спонукань, психічних станів соціальних суб'єктів, що використовується як основний прийом соціального конструювання віртуальних реальностей у сфері духовного життя.

Соціальний зміст маніпуляції визначається як збереження існуючого status quo та забезпечення цілісного функціонування суспільства без застосування державного примусу в тих випадках, коли управлінські рішення приймаються в протиріччі з інтересами певних соціальних суб'єктів.

Вважається обґрунтованою така типологія концептуальних підходів до дослідження маніпуляції.

У психологічних концепціях маніпуляція розглядається як вид психологічного впливу, спрямованого на ментальні структури особистості з метою ініціювання поведінки, яка не входила в наміри об'єкта маніпуляції у випадку, якби такого впливу не відбулося.

З метою дослідження маніпуляції як психологічного впливу в якості основних теоретико-методологічних підходів можуть бути виокремлені біхевіористський, психоаналітичний та когнітивний.

Біхевіористський підхід як складова парадигми позитивізму елімінує з контексту дослідження всі суб'єктивні чинники, механістично визначаючи поведінку індивіда виключно як функцію зовнішніх стимулів.

Психологічні особливості людини, з погляду біхевіористського підходу, такі, що точно спрямований стимул у вигляді повідомлення викликає саме ту реакцію, яку очікує маніпулятор, незалежно від індивіда, на якого спрямований вплив.

Фактично класичний біхевіоризм виходить із абсолютно раціональної детермінації поведінки індивіда, що дозволяє ефективно маніпулювати його поведінкою шляхом її підкріплення, яка від нього очікується, позитивним стимулюванням та домагатися формування в нього повної поведінкової конформності.

Наразі для дослідження маніпулятивного впливу частіше використовується необіхевіористський підхід, в межах якого робиться спроба подолати обмеженість ортодоксального біхевіоризму шляхом введення проміжних змінних (теорія С. Hull [109]), що постулюють наявність між стимулом і реакцією елементів, які зміцнюють, уповільнюють або, навпаки, заважають утворенню обумовленого зв'язку.

Зазначений підхід, представлений також теоріями Е. Tolman (ідея когнітивних карт) Н. Miller та J. Dollard (теорія соціального навчання), А. Bandura (теорія візуального навчання, соціально-когнітивна теорія особистості), не заперечуючи значення стимулів і реакцій, передбачає доцільність, цілеспрямованість і розумність поведінки людини, надає більш реле-

вантну теоретико-методологічну базу для дослідження маніпуляцій, визнаючи, окрім стимулів і реакцій, значення деяких суб'єктивних процесів в регуляції поведінки [186 та ін.].

Психоаналітичний підхід розглядає поведінку як наслідок вирішення внутрішньоособистісного конфлікту між трьома підсистемами психіки: підсвідомістю, самосвідомістю і свідомістю; при цьому підсвідомості відводиться провідна роль.

Таким чином, з точки зору психоаналізу поведінка, що спостерігається, є сукупністю реакцій на дію різних за своєю спрямованістю імпульсів підсвідомості, наслідком внутрішніх конфліктів і суперечливих потягів індивіда, а спроби усвідомити ці ірраціональні потяги призводять до формування психологічного захисту. Відповідно, необхідною умовою ефективної маніпуляції є деконструкція психологічного захисту, що, своєю чергою, зумовило використання досліджень психоаналітиків у сфері захисних механізмів психіки розробки маніпулятивних технологій, спрямованих на нейтралізацію зазначених механізмів.

У межах подальшого розвитку ідей психоаналізу у рамках аналітичної психології К. Jung констатував існування не тільки індивідуального, а й колективного несвідомого, що є необхідною передумовою будь-якої індивідуальної психіки, представленого архетипами – типовими поведінковими патернами та способами розуміння, які є вродженими і латентними. Стимуляція несвідомої деструктивності в результаті різних видів соціального тиску призводить до «прориву» архетипів та їхнього превалювання над індивідуально-свідомим в людині [175].

Згідно з когнітивною методологією, що сходить до гешальтпсихології і теорії поля К. Levin, поведінка людини розглядається не як механічна реакція на певний стимул зовнішнього середовища, а як результат когнітивної інтерпретації індивідом певної ситуації з урахуванням наявної системи знань, заломленої в аспекті її особистого досвіду [256].

Відповідно, когнітивізм виходить із превалювання ролі процесів та властивостей особистості, пов'язаних з перцепцією інформації: сприйняття, увага, мислення, мова, уява, прийняття рішень, що в підсумку визначає поведінку як реакцію не на наявну ситуацію, а на її суб'єктивний образ.

Особливе місце посідають в когнітивізмі теорії когнітивної відповідності (теорія збалансованих структур F. Haider, теорія когнітивного дисонансу L. Festinger), пояснювальна модель яких виходить із положення про те, що найважливішою детермінантою поведінки індивіда є суб'єктивна потреба у встановленні збалансованості, несуперечності його когнітивної структури.

Істотним недоліком психологічних концепцій є обмеження досліджень феномену маніпуляції в межах психології індивіда, що здійснюється у відриві від його соціальних зв'язків у системі соціальних відносин. Це обмежує можливість їх застосування переважно мікро- та мезорівнями соціальності, і, відповідно, не дозволяє використовувати зазначені концепції для комплексного та всебічного вивчення феномену маніпуляції.

В межах концепцій масової комунікації маніпуляція розглядається як здійснюваний мас-медіа цілеспрямований процес виробництва та селективної трансляції соціокультурної інформації для подальшого формування установок, ціннісних орієнтирів, думок масової аудиторії, а також здійснення контролю за громадською думкою за допомогою соціальних символів.

Маніпуляція масовою свідомістю через її орієнтованість на визначення поведінки реципієнтів шляхом трансформації їх ідеальної сфери можна віднести до прагматичних масових комунікацій, під якими розуміються процеси спрямованої передачі інформації, орієнтовані на отримання адекватного ефекту.

Ефективність процесу комунікації передбачає наявність певного рівня розуміння між його учасниками, однак у разі маніпуляції це розуміння набуває специфічного характеру внаслідок суперечливості прагнень суб'єкта

та реципієнта маніпуляції, наявності в інтенції суб'єкта маніпуляції подвійного змісту, на що звернув увагу при дослідженні процесів комунікації М. Luhmann [257], пропонуючи диференціювання останньої на повідомлення та інформацію з урахуванням того, що повідомлення – є те, що прагне піднести мені комунікативний партнер, наприклад, спробувати мене дезінформувати чи мною маніпулювати; інформація – це те, що я сприймаю в його повідомленні, те, що змінює комунікацію, наприклад, якщо я розпізнаю спробу дезінформувати. Зрозуміти – означає відрізнити інформацію від повідомлення, відрізнити потрібне від вкладеного партнером (латентного) сенсу, підозри у маніпулюванні з боку мас-медіа і є виділення повідомлення в рамках інформації (або інформації в рамках повідомлення), тобто розуміння комунікації.

Очевидно, що в суспільстві масова комунікація функціонує як соціальний інститут, що транслює у символічній формі, релевантній особливостям масової свідомості, загальнозначущу соціальну та культурну інформацію з метою здійснення соціального управління (соціального контролю). Регулюючий вплив масової комунікації визначається виходом мас-медіа за межі власне інформування, наявною у них можливістю певним чином інтерпретувати дійсність і, відповідно, впливати на формування масової свідомості, керувати та маніпулювати.

Існує досить велика кількість заснованих на різних методологічних підходах теорій та моделей масової комунікації, що описують механізми та ефекти маніпулятивної діяльності мас-медіа [265 та ін.]. Дослідники наводять типологію теорій масової комунікації в рамках функціонального підходу на підставі виділення домінуючої функції, відповідно до якої виділяється три групи теорій.

Перша група представлена теоріями, в яких масова комунікація сприймається як функція політичного контролю, і умовно може бути розділена на дві підгрупи, що включають: теорію масового суспільства (теорію масового відволікання), засновану на інтеграції засобів масової інфор-

мації в систему владних інститутів суспільства та амбівалентності їх соціальної ролі, що полягає в маніпулюванні суспільною думкою, з одного боку, та в адаптації мас до наявної соціальної ситуації, з іншого боку; політико-економічну теорію (P. Golding, G. Murdoch), що ґрунтується на розумінні засобів масової інформації, діяльність яких визначається переважно економічними чинниками; критичну теорію (T. Adorno, M. Horkheimer, H. Marcuse).

Друга група представлена теоріями, розробленими на основі методології структурного функціоналізму, де засоби масової інформації розглядаються як самоорганізована та самоконтрольована підсистема, що функціонує в межах встановлених політичних правил.

Третя група включає такі теорії, які базуються на соціокультурологічному підході до розуміння масової комунікації та ролі засобів масової інформації: Франкфуртську (пізню) школу (T. Adorno, H. Enzensberger), що зберігає постулат про важливість історичного підходу до аналізу чинників, які зумовлюють соціальні відносини в суспільстві; Бірмінгемську школу (S. Hall), засновану на сформульованій в межах символічного інтеракціонізму критичної теорії культури, що включає ідеї про систематичний вплив масових комунікацій на людей для легітимації актуального політичного порядку, а також про кодування та декодування дискурсу, ефективність якого визначається розумінням реципієнтом тексту медіа повідомлення в том значенні, яке надавав йому комунікатор.

В якості теорій, не включених до представлених груп, виділяються культурологічна теорія масової комунікації (M. McLuhan, A. Mol), що передбачає вивчення комунікативних засобів для розуміння їх взаємодії з людиною, теорії інформаційного суспільства, що розглядають масову комунікацію як масове спілкування, що виникло в рамках глобалізації та урбанізації, інтереси якої лежать за межами локальних малих груп.

Евристичний потенціал концепцій масової комунікації при дослідженні феномена маніпуляції масовою свідомістю є досить високим, оскі-

льки в суспільстві маніпулятивна діяльність здійснюється при інваріантному використанні масмедійних структур, відповідно методологічний інструментарій цих концепцій дозволяє комплексно досліджувати різні аспекти та модуси маніпуляції. Обмеженість концепцій масової комунікації полягає в їх переважній інструментальності, неможливості в межах цього дискурсу глибокого рефлексивного осмислення соціальної сутності маніпуляції масовою свідомістю.

T. Van Dijk проводить міждисциплінарне дослідження маніпуляції на основі загальної інтегрованої теорії, побудованої за допомогою об'єднання соціального, когнітивного та дискурсивного підходів. Ґрунтуючись на системному розумінні феномену маніпуляції, він пропонує розглядати її одночасно як соціальний феномен, оскільки вона включає такі елементи, як інтеракція і зловживання владою між соціальними групами та індивідами; як когнітивний феномен, оскільки маніпуляція – це завжди маніпуляція свідомістю; як дискурсивно-семіотичний феномен, оскільки маніпуляція завжди реалізується за допомогою текстів, мовлення та візуальних образів [307].

Така тривимірна модель, на думку T. Van Dijk, дозволяє повністю охопити всі рівні та процеси маніпуляції, об'єднавши дискурс, пізнання та суспільство, і сформулювати цілісне розуміння дискурсивної маніпуляції. Тривимірна модель T. Van Dijk, з одного боку, дозволяє системно описати фактично здійснюваний процес маніпуляції, на відміну від однобічно орієнтованих конструктів, створюваних у дискурсах наук, з іншого боку, сутність маніпуляції не може бути зведена виключно до її соціолінгвістичних і когнітивних аспектів, що актуалізує розгляд маніпулятивних процесів на макрорівні соціальності [307].

У концепціях, що розглядають маніпуляцію масовою свідомістю як спосіб соціального управління та реалізації владних відносин, зазначений феномен розглядається на макрорівні соціальності у взаємодії з соціальними інститутами в контексті соціальної структури.

Звертаючись до сучасних наукових досліджень, у межах зазначених концепцій можна назвати дослідження, в яких вважають обґрунтованим визначати соціальну маніпуляцію як одну з форм існування влади, управління та соціального контролю, включену до нормативного регулювання, що визначає соціалізацію особистості, форму реалізації її суб'єктивності, уніфікацію поведінки, інтеграцію індивідів у суспільство [2; 5; 10; 13; 34 та ін.].

Маніпуляція може розглядатися як одна із форм символічної влади, специфіка якої полягає в її інтенції на встановлення владних відносин. Аналізуючи маніпулятивний процес на інституційному рівні, вважають обґрунтованим використання поняття технології масової маніпуляції психікою, під якими розуміються соціальні технології інформаційно-психологічного, явного і прихованого управління психікою, діями та поведінкою людини та різних соціальних груп в умовах відсутності легальних та легітимних підстав для такого роду управління.

Маніпуляція масовою свідомістю розглядається й як один із провідних способів управління концептуальної влади, сутність якої виражають відносини підпорядкування та керівництва на основі акумуляції світоглядної інформації вузькими соціальними групами та цілеспрямоване світоглядне програмування різних сегментів суспільства.

Маніпуляція масовою свідомістю має на увазі здатність суб'єкта управління латентно впливати на об'єкт управління для досягнення своїх цілей, а суть цього методу виражається в підміні, спотворенні і навіть приховуванні ключових понять, що описують буття соціальних систем, результатом чого є несформованість та (або) спотвореність понятійного способу освоєння світу в об'єкта маніпуляції.

В цілому теорії маніпуляції надають широкі можливості для вивчення впливу маніпуляції на особистість, соціальні відносини та систему політичної влади, проте при цьому все ж таки не дозволяють достатньою мі-

рою конструювати об'єктивну і несуперечливу картину цілісного соціального світу [2; 10; 30; 147 та ін.].

Таким чином, можна узагальнити, що жодна з існуючих концепцій маніпуляції не дає про неї закінченого і цілісного уявлення, що зумовлено складністю і неоднозначним розумінням зазначеного феномену; при цьому зазначені концепції не є взаємовиключними, а, швидше, доповнюють одна одну.

Зберігаючи розуміння неможливості формування єдиного поняття маніпуляції, релевантного всім теоретико-методологічним підходам до його вивчення, з одного боку, та відсутність достатніх передумов для формування нового методологічного підходу, з іншого боку, видається обґрунтованим застосування полісистемного підходу як особливого рівня наукового узагальнення фактів, який дозволяє розглянути маніпуляцію в контексті суспільних відносин. Стосовно маніпуляції в рамках зазначеної методології наукового пізнання є необхідним дослідження її сутнісних характеристик, виявлення взаємоузгодженості її структурних елементів, механізмів їх взаємодії між собою та з об'єктами соціальної реальності.

2.2. Конструкти безпеки особистості і протидії маніпуляціям у вимірах особистої свободи та впливу інформаційного середовища

Сучасне суспільство наразі перебуває на шляху трансформації, модернізації та важливих соціально-політичних змін. Нагадаємо, що модернізація – це складний процес, в результаті якого переосмислюються всі сфери життєдіяльності. Відбувається перехід із одного стану суспільства на зовсім інший, що визначається новими функціональними можливостями. Саме в цей період система суспільних відносин та особистість, зокрема, наражається на суттєве потрясіння. Результат цих процесів може негативно позначитися на рівні безпеки особистості. Тому особливо актуальним постає питання захисту інтересів особистості та забезпечення її безпеки.

Залежно від того, хто виступає суб'єктом чи об'єктом – окрема людина, суспільство, держава чи спільнота держав, – встановлюється той чи інший рівень безпеки. Можна виділити такі рівні: особиста чи індивідуальна безпека; соціетальна безпека чи безпека суспільства; національна безпека чи безпека держави; міжнародна чи колективна безпека; всесвітня чи глобальна безпека.

Як проміжний також виділяють рівень між індивідом і суспільством або державою – груповий, або рівень спільності, між національним рівнем і міжнародним або глобальним – регіональний.

У сучасній науці особистість, суспільство та держава розглядаються як основні об'єкти безпеки і водночас як її суб'єкти, які мають права та обов'язки щодо участі в забезпеченні безпеки. Виділення та дотримання балансу життєво важливих інтересів особистості в інформаційному суспільстві розглядається як один із основних принципів забезпечення безпеки держави.

К. Levin назвав областю свободи той простір життєвого світу людини, де вона може діяти за власною мотивацією, власними інтересами [256]. Можна припустити, що подібного простору (простору особистої свободи) в життєвому світі людини в умовах суспільних трансформацій стало значно більше.

Це пов'язано з тенденцією, що характеризує сучасне індустріальне суспільство і відзначається дослідниками різних країн – тенденцією до індивідуалізації соціального життя. Невипадково одним із найавторитетніших сучасних психологічних підходів до вивчення людської мотивації, особистості та психологічного благополуччя є теорія самодетермінації (E. Deci, R. Ryan та ін.) [210 та ін.].

Відповідно до цієї теорії, потреба в самодетермінації (автономії), що виявляється в прагненні особистості самотійно контролювати власні дії та поведінку, а також бути їх незалежним ініціатором, є базовою психологічною потребою. Інша базова характеристика сучасного суспільства – інтен-

сифікація виробництва ризиків (U. Beck) [4]. Ймовірно, обидві тенденції взаємопов'язані.

Наслідком зростаючої індивідуалізації та свободи соціального життя, що породжує постійні і не контрольовані особистістю зміни, є зростання у сучасної людини відчуття невизначеності та незахищеності, відсутності опори перед такими змінами [3].

Цю ситуацію змін та невизначеності в суспільстві ще більше загострює інформаційне середовище, що динамічно розвивається, а також широкомасштабне впровадження в повсякденне життя людей сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Зазначені процеси, притаманні сучасному суспільству, роблять істотний внесок у те, що проблема безпеки і, зокрема, проблема психологічної безпеки особистості, набуває в ньому центрального місця. Істотним є й те, що самодетермінація – це не лише потреба, а й здатність вибирати і робити вибори, почуватися, а не підкріплення, стимули чи якісь інші сили та примусу/тиску джерелом власних дій (E. Deci, R. Ryan) [210]. Тобто самодетермінація проявляється в бажанні, готовності та здатності діяти від себе, «бути зі своєї самості» (M. Heidegger) [233]. І найважливіше вміння, яке тут потрібне і яке необхідно розвивати – вміння прислухатися до себе, до власної суб'єктивності, необхідний розвиток Я-образу, здобуття довіри до нього.

У зв'язку з постійним перебуванням в інтенсивно насиченому інформаційному середовищі людина втрачає або не розвиває здібності усамітнюватися, бути з собою, прислухатися до власних потреб і бажань, свого тілесного самопочуття, свого настрою і почуттів, а тим більше розуміти їх і роздумувати у зв'язку з ними про те, що відбувається у житті. Вона шукає відповіді на свої запитання в Інтернеті, біля телевізора, в людях (M. Heidegger) [233].

У сучасному інформаційному суспільстві розвиток уміння слухати і чути себе потребує особливої уваги та турботи. Але для того щоб слухати і

чути себе, необхідні певні умови, необхідне відповідне місце. Важливо мати (знаходити, створювати) в своєму життєвому просторі місце, де можна було б прислухатися до себе, до свого буття, по-справжньому побути з собою і собою. Можливо тоді цінності, вибори та вчинки людини стануть більш усвідомленими, а невиправданих ризиків буде значно менше.

Розгляд поняття «інформаційне суспільство» та співвіднесення його з поняттям «суспільство на основі Інтернету», показав, що ці поняття суперечать одне одному. Якщо проаналізувати уявлення більшості теоретиків про інформаційне суспільство (D. Bell, P. Drucker, Y. Masuda, F. Machlup, E. Toffler, A. Turen та ін.), то можна узагальнити, що інформаційне суспільство має задовольняти таким критеріям: визначальним чинником суспільного життя в цілому є наукове знання; рівень знань, а не власність, стає ознакою соціальної диференціації; соціальна організація та інформаційні технології утворюють певний симбіоз.

Зауважимо, що моделі інформаційного суспільства виявилися актуальними у визначенні сучасної соціальної дійсності, насамперед, тому, що їх автори ототожнювали інформацію та знання. Проте сучасний інформаційний світ ґрунтується не на знанні, а на комунікації та інтерпретації [249]. Факт сам по собі не несе смислового навантаження, важливим стає його інформаційне уявлення та подальша передача до учасників інформаційного обміну.

Особистість все більше занурюється в віртуальне середовище. Віртуальний світ має свої особливості, він передбачає принципову відсутність тілесності. Творець віртуальної особистості, зазвичай, залишається анонімним. У зв'язку з цим виникає питання: чи взагалі можна говорити про існування віртуальної особистості як такої. Життя людини у віртуальному світі перетворюється на калейдоскоп образів, на набір ролей (аватарів), нею самою й створених. Це, у свою чергу, може загрожувати особистості втратою власної ідентичності.

Відсутність регулювання електронного підприємництва в інтернеті, так само як і методів боротьби з екстремізмом та кіберзлочинністю, є прямою загрозою для особистості. З іншого боку, Інтернет як технічний засіб є етично нейтральним. Він може використовуватись і для розкриття творчого потенціалу особистості, розширення її свободи.

Спроби створення філософських моделей опису сучасності з урахуванням поняття віртуальності були практично одночасно зроблено у Німеччині (А. Bühl, М. Paetau) і Канаді (А. Kroker, М. Weinstein).

Однією з перших теорій віртуалізації є теорія, розроблена А. Kroker, М. Weinstein та представлена в їх праці «Відходи інформації. Теорія віртуального класу» [249]. В основі лежить поняття «воля до віртуальності» – це вплив віртуальної реальності на сучасну трансформацію суспільства. Воля до віртуальності представлена як рушійна сила, носієм якої є віртуальний клас.

Новий тип виробничих відносин у своєму формуванні виступає як новий базис на основі розвитку нового типу продуктивних сил. Віртуальною продуктивною силою віртуальна реальність перетворюється на капітал. Тут виникає загроза відчуження людини від реальності, коли людина повністю занурюється у штучну реальність [1; 28; 104; 299; 304 та ін.]. Реалізуючи себе у віртуальному просторі, вона лише підживлює віртуальний капітал, сформований на новій віртуальній ідеології, яка існує у формі реклами віртуальної утопії.

В теорії віртуального суспільства А. Bühl, представленої дослідником у його роботі «Віртуальне суспільство. Економіка, політика та культура під знаком кіберпростору», йдеться про те, що з розвитком технологій комп'ютери з обчислювальних машин перетворилися на універсальні машини, які створюють «дзеркальні світи» [196]. У кожній підсистемі суспільства утворюються «паралельні» світи, де функціонують віртуальні аналоги реальних механізмів відтворення суспільства.

А. Bühl говорить про симуляцію, заміщення звичних матеріальних атрибутів віртуальними аналогами. Аналоги реальних соціальних механізмів дозволяють функціонувати віртуальному суспільству, тобто процес заміщення реальних процесів віртуальними аналогами є віртуалізація. Новий віртуальний простір, за А. Bühl, це нова сфера експансії капіталізму, він конститує новий віртуальний спосіб виробництва, який, зі свого боку, формує класову та соціальну структуру [196].

А. Kroker, М. Weinstein наголошують на критиці – викритті кіберкапіталізму як системи, що породжує новий тип нерівності та експлуатації. Власники компаній, які виробляють програмне забезпечення та надають доступ до Internet, розглядаються як ядро нового панівного класу, що рухається волею до віртуальності і перетворює віртуальну реальність на капітал [249].

Модель «віртуалізації соціального» М. Raetau [309] виходить з теорії М. Luhmann [257], у якій суспільство окреслюється як система комунікацій. Суспільство стає схожим на віртуальну реальність. М. Raetau інтерпретує виникнення гіперпростору мережі Internet як результат «використання» суспільством нових форм комунікації для самовідтворення – «аутопейсіса», за термінологією М. Luhmann [257]. Вчений справедливо вважав, що суспільство використовує нові форми комунікації для відтворення, і ці нові форми починають, своєю чергою, впливати на суспільство, роблять внесок у виробництво соціальності. Тут криється інша значна загроза безпеці особистості – неконтрольованість переходу віртуальних комунікацій у простір реальної соціальної дійсності [257].

Існує кілька традицій розгляду проблеми безпеки особистості в інформаційному суспільстві. З одного боку, це теорії, що пов'язують розгляд поняття безпеки з обмеженням особистої свободи.

У цих теоріях безпечну поведінку особистості можна визначити як право особистості у правових межах або ж у межах суспільних норм у тій чи іншій сфері реалізовувати себе. А гарантом цього права є суспільство

чи держава. Таким чином, право на безпеку передбачає існування умов обмежувачів особистої свободи, що сприяють його здійсненню.

Прикладом подібних теорій в інформаційному суспільстві може бути «Декларація прав цифрової людини» А. Сантіні. Він звертає увагу на те, що не протиставлення державі, а співпраця з нею має гарантувати свободу індивіда, плюралізм думок та способу життя. А. Сантіні закликає поступитися принципом індивідуальної свободи задля безпеки існування та роботи в цифровому середовищі, запобігання електронній злочинності та тероризму.

Сучасне суспільство породжує безліч нових технологій, що стають інструментом влади над особистістю. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба визначити ті аспекти цифрового буття, де етичне та законодавче регулювання можливе і необхідне.

На противагу цій позиції виступають більш ліберальні теорії безпеки особистості в інформаційному суспільстві, одним із виразників яких є Дж.П. Барлоу та його «Декларації незалежності кіберпростору» [3]. Він виступає за повну свободу особистості в інформаційному просторі. У кіберпросторі немає не тільки національних або місцевих кордонів для локалізації злочину та визначення методу його розслідування, немає в ньому і ясних культурних угод з приводу того, в чому саме злочин полягає.

Децентралізованість, відсутність ієрархічної системи цінностей проголошуються фундаментальною властивістю світу. Кардинально змінюється і трактування понять «людина» та «особистість». Організуючим принципом культурного життя стає принцип трансформації. Свобода особистості стає гарантом її безпеки. Технологія розвивається різкими ривками, що нагадують гротескно прискорені стрибки біологічної еволюції. Умови реального світу й надалі змінюватимуться з великою швидкістю, і закон все більше відставатиме від них, і хаос зростатиме. Ця невідповідність неминуча.

Звичайно, теорія Дж.П. Барлоу дозволяє протистояти «електронному тоталітаризму», але її реалізація утопічна за своєю суттю. Основна ідея інформаційного суспільства Дж.П. Барлоу полягає в тому, щоб подолати цифрову нерівність і найбільш повною мірою домогтися здійснення електронної демократії [3]. Але залишається актуальною низка загроз безпеці особистості у віртуальному світі. Це проблема нерівності всередині суспільства щодо інформаційних ресурсів. У суспільстві відбувається диференціація тих, хто має необхідні засоби, щоб технічно забезпечити доступ до різної інформації, і тих, хто цих засобів немає; через Інтернет поширюються інформаційні матеріали, які прямо загрожують здоров'ю людини, дезорієнтують її; у яких людина ризикує втратити самоусвідомлення в реальному світі; екстремістські та маніпулятивні матеріали, що використовуються для нав'язування образу та стилю мислення, що формують із особистостей «інформаційних зомбі»; відвідувачі віртуальної реальності не застраховані також від економічного шахрайства.

Постає питання: як захистити особистість в інформаційному світі, так щоб вона не втратила своїх прав і свобод. Дуже важливо у гонитві за нестримним технологічним прогресом не прогледити особистість, її потреби в безпеці.

Отже, проблема протиріччя між свободою особистості та безпекою є предметом суперечки. Наразі вирішення цієї проблеми стає ключем до розуміння вектору суспільного розвитку. Важливість узгодження свободи особистості з суспільною необхідністю безсумнівна. Держава і суспільство має здійснювати захист життєво важливих інтересів особистості, її основних прав і свобод. Функція правової держави полягає у забезпеченні гарантій цих прав і свобод з використанням принципу «розумної достатності». Сутність цього принципу зводиться до запобігання можливим загрозам безпеці для суспільства і держави, недопущення диктату стосовно окремої особистості. І цим вирішується питання про рівень свободи особистості та її обмеження суспільною необхідністю. Створення такої «соціальної» сис-

теми безпеки дозволить стабілізувати суспільний розвиток за умови збереження автономії свободи особистості та узгодженості рівнів безпеки особистості та держави.

Концепція безпеки наполягає на множинності, різноманітності, проте, тим не менш, взаємозалежності всіх суб'єктів безпеки у світі. Концепція безпеки найбільшою мірою реалізована в розвинених країнах, де з багатьох причин і, в першу чергу, завдяки досягнутому рівню безпеки люди ні легше орієнтуватися в питанні безпеки та особистої свободи. Можливо слід шукати відповідь у соціалізації особистості «безпечного типу», в культурному та моральному розвитку суспільства.

Однією з невирішених проблем в рамках когнітивно-дискурсивної парадигми є проблема конструювання ментальних просторів дискурсу [247 та ін.]. Розгляд цієї проблеми передбачає вивчення взаємодії між цими просторами. Кожен із просторів, залучених у формування дискурсу, відображає певний домен знання. У дослідженні ми поставили питання про те, як відбувається конструювання ментального простору маніпулятивного впливу в медіадискурсі.

Як відомо, ментальні простори конструюються фреймами. Вчені вказують на те, що слід розрізняти знання *per se* і структури його зберігання, тобто фрейми.

Завдання полягає не тільки у виділенні фрейму (когнітивної моделі), що конструює ментальний простір маніпулятивного впливу в медіадискурсі, але також у виявленні динамічної взаємодії між цим фреймом і супутніми фреймами, такими як «контроль», «правда - брехня» та ін.

Когнітивна динаміка розглянута у трьох ракурсах:

- з точки зору динамічної взаємодії між концептуальною та мовною картинами світу окремого індивіда;

- з погляду взаємодії між концептуальними та мовними картинами світу учасників маніпулятивного акту;

- з погляду взаємодії когніції учасників маніпулятивного акту та навколишнього світу.

Нагадаємо, що в основі фрейму «маніпулятивний вплив» лежить така конфігурація слотів:

- агенс – ініціатор маніпулятивного диктуму;
- пацієнс/експерієнсер – адресат маніпулятивного диктуму;
- мета – ціль, що переслідується агенсом, формулює маніпулятивний диктум;
- диктум – повідомлення, відповідне або невідповідне об'єктивній реальності;
- контр-агенс – агенс, що перешкоджає або деформує маніпулятивний диктум.

Як видно з вищевикладеного, структура фрейму «маніпулятивна дія» має подієвий характер, оскільки більшість слотів цього фрейму корелює зі слотами з фрейму «подія». Основна конкретизація відбувається у провідних слотах: агенс (маніпулятор) та пацієнс/експерієнсер (той, ким маніпулюють).

Маніпуляція є стратегією контролю агенсу над пацієнсом у ситуації, коли агенс навмисно уникає прямого примусу і прагне неявного/прихованого нав'язування своїх цілей і переконань.

Фрейм «маніпулятивний вплив», що структурує однойменний ментальний простір, корелює з фреймами «брехня - правда», «контроль», «довіра», «довірливість» та ін.

Проаналізовано когнітивну динаміку зазначених фреймів залежно від того, з яким слотом фрейму «маніпулятивний вплив» вони співвідносяться.

У процесі аналізу з трьох ракурсів, зазначених вище, основна увага буде приділена другому та концентруватиметься на розгляді профілювання фреймів та слотів з точки зору учасників маніпулятивного акту.

З боку агенсу відбувається профілювання фрейму «довіра», «контроль», «брехня», ілюзія валідності/достовірності. При цьому відбувається навмисне приглушення фрейму «небезпека».

Для вибудовування довіри пацієнс вдається до позитивно забарвленої емоційної лексики, компліментів, оцінних прикметників. З боку пацієнса профілюється кадр «довірливість».

Нещодавнє дослідження групи дослідників із різних країн показало, що довірливість (gullibility) є фундаментальною характеристикою людини [222].

Як свідчать дослідження, ініціатори маніпулювання застосовують різні стратегії на формування політичної довірливості, довірливості в науці, довірливості до реклами тощо. Довірливість адресатів комунікації наразі викликає серйозний інтерес у дискурсі суспільних наук. Сформувалася ціла область знання про цю когнітивну властивість людей. З боку пацієнса може спостерігатися профіль фрейму «перевірка на достовірність» (evidence, fact-checking). У цьому випадку пацієнс перетворюється на контр-агенса, який готовий протидіяти маніпуляціям.

Як супутня когнітивна операція відбувається профілювання фрейму «перевірка на надійність» з метою уникнути втрати епістемічної гарантії і, як наслідок, епістемічного дефолту.

Особливість маніпуляції в медіадискурсі полягає в тому, що пацієнс носить колективний характер і відповідно ідентифікація маніпуляції вимагатиме різної кількості когнітивних зусиль від кожного індивідуального пацієнсу, який формує колективний пацієнс.

З метою протидії маніпуляції контр-агенс має відстежувати наявність певних дискурсивних маркерів у медіапросторі. До них належать, насамперед, повтори. Повтор – це надійний спосіб змусити людей повірити неправді. Крім того, до процесу взаємодії учасників маніпулятивного акту можуть бути залучені представники різних культур. У цьому випадку йдеться про інтеркогнітивну міжкультурну комунікацію. Пацієнс, який пред-

ставляє іншу культуру, стикається з проблемою застосування великих когнітивних зусиль для розпізнавання маніпуляції з боку агенсу, представника іншої культури. Таким чином, щоб стати контр-агенсом, пацієнс має активувати більшу кількість концептуальної інформації про культуру агенса, для того щоб правильно інтерпретувати маніпулятивний намір останнього.

Велику роль відіграє знання когнітивних культурологічних моделей представника іншої культури. В цьому випадку одним з параметрів, що перешкоджають успішній інференції, є так званий *inconscious bias* (неусвідомлена стереотипізація, упереджене ставлення).

Внаслідок впливу неусвідомлюваних стереотипів пацієнс відчуває когнітивні порушення (*cognitive distortions*), що, в свою чергу, веде до спотвореного сприйняття дійсності і, як наслідок, до ірраціональної поведінки, що і є метою маніпулятивного впливу.

Таким чином, встановлено, що в процесі маніпулятивного впливу має місце багатовимірна когнітивна динаміка всередині конфігурації фреймів.

Слід зазначити, що сучасне суспільство пронизане цілою мережею різних інформаційних каналів та комунікаційних систем, насичене власною інформаційною індустрією як невід'ємною частиною життя суспільства. Інформація, знання, інформаційні послуги та всі галузі, пов'язані з їх виробництвом (телекомунікаційна, комп'ютерна, телевізійна) зростають швидкими темпами, є джерелом нових робочих місць, стають домінуючими в економічному розвитку. Політика, виробництво та енергетика, фінанси, наука та освіта, засоби масової інформації – все залежить від інтенсивності інформаційного обміну, повноти, своєчасності, достовірності інформації.

Прагнення людини володіти інформацією як мірою організації навколишнього світу та усунення невизначеності знання про світ обумовлено її підсвідомістю, інстинктивним прагненням, по-перше, вижити, здійсню-

вати всі властиві їй процеси життєдіяльності, а по-друге, підвищити свій соціальний, матеріальний статус, збагатитися в духовному та культурному.

Водночас, у зв'язку зі зростанням інформаційного компоненту в комунікативних процесах спостерігається збільшення ролі прийомів маніпулятивного впливу.

Велику роль у цьому відіграють засоби масової комунікації, безпосередні носії знань та інформації. Засоби масової інформації є джерелом формування зразків соціальної реальності та найважливішим ресурсом влади.

Саме засоби масової інформації виступають найважливішим інструментом сучасного суспільства та чинником впливу на громадську думку, шляхом до коригування суспільних процесів.

Інформаційно-комунікативні процеси посідають наразі ключове місце в сфері соціального управління. У цій сфері склалася досить суперечлива ситуація. З одного боку, напрацьовані в багатьох демократичних країнах, іміджеві технології та прийоми комунікаційного впливу були адаптовані до соціально-політичних, соціокультурних та психологічних умов. З іншого, – вони були розвинені та доповнені, в тому числі й у руслі так званих брудних технологій, які в масовій свідомості утвердилися своєрідним брендом-клеймом діяльності політтехнологів та PR-фахівців. Невипадково поняття «піарити» для більшості населення несе негативний зміст і синонімічне поняттю маніпулювання громадською думкою.

У працях дослідників представлені різні аспекти формування громадської думки та цілеспрямованого впливу на масову свідомість задля досягнення конкретних цілей різних суб'єктів соціально-політичних відносин. На відміну від західних фахівців Public Relations, які наголошують на двосторонній спрямованості комунікації і каналах зворотного зв'язку від суспільства до структур, більшість вітчизняних авторів досліджують реально сформовану практику комунікаційних технологій для управління суспільством.

Сучасний стан культурних і соціальних процесів характеризується великим впливом масової культури. Особливе місце серед проявів масової культури займають суспільні зв'язки. Фахівці зі зв'язків із громадськістю у своїй діяльності використовують різні PR-технології, які прямо чи опосередковано впливають на суспільну свідомість. У той час як вплив на соціум загрожує і наслідками у функціонуванні та розвитку соціальної системи.

За підсумками аналізу представлених прийомів іміджевого комунікаційного впливу можна назвати такі ознаки маніпулювання: підміну понять; неконтрольоване джерело інформації; абсолютизацію конкретних явищ; вибірку фактів; ототожнення маніпулятора та маніпульованого; використання емоцій замість аргументів; концентрацію уваги на швидкоплинному; дроблення явища на ізольовані елементи; повторення недоведеного висновку як встановлений факт; безальтернативність думок.

У цьому особливу актуальність в сучасних умовах суспільних трансформацій набула проблема комунікаційного маніпулювання як суспільством загалом, і окремими соціальними групами та індивідами. PR-комунікація є інструментом організації суспільних відносин методом конструювання соціальної реальності. Незважаючи на постійну увагу до проблеми комунікації, питання її сутності в сфері суспільних зв'язків та їх вплив на масову свідомість залишаються відкритими [22; 24; 109; 145 та ін.].

Однак, жодною людиною не можна маніпулювати до нескінченності, оскільки існує ціла низка механізмів психологічного захисту:

- ефект «уповільненої дії» – непопулярна ідея як сильний подразник;
- ефект «сплячої людини» – інформація забувається швидше, ніж джерело;
- ефект «бумеранга» – протилежний результат;
- ефект «реактанс» – людина, не маючи власної позиції, протистоїть протилежній;

- ефект «приватизації» – чим сильніший потік інформації, тим менше вона на неї реагує.

Відповідно до теорії комунікацій маніпулювання передбачає заміну інтересів реципієнта інтересами комуніканта.

У повсякденному житті та управлінській діяльності широко використовуються засоби, методи та прийоми таємного примусу. Способи прихованого психологічного примусу як міжкультурного соціально-психологічного феномену соціальної взаємодії здавна поширені в різних культурах. Вони багато в чому пов'язані з національними, соціокультурними нормами, з ментальністю, будучи інтегральною характеристикою відносин людини та культури.

Ментальність може перешкоджати чи сприяти поширенню маніпуляцій. Різні культури, суспільні устрої, соціально-економічні умови створюють передумови для маніпулятивного впливу. Маніпуляцію породжує ситуація, коли є зовнішня для комунікації мета і відсутнє її відкрите пояснення всім учасникам комунікації. Це інструмент психологічного впливу, який спрямований на зміну напряму активності інших людей, що веде до прихованого збудження в іншій людині намірів, які не збігаються з її актуальними бажаннями.

Як зазначалося вище, специфічною особливістю маніпулятивного впливу є його таємний, прихований для адресата характер. Це управління людьми шляхом нав'язування ідей, настанов, мотивів, стереотипів поведінки, вигідних маніпулятору.

Ефективність маніпулятивної дії визначається наявністю низки переваг маніпулятора над адресатом. Існує безліч способів маніпулювання, наприклад, дозування інформації, внаслідок чого відбувається спотворення картини реальності; брехня чи змішування справжніх фактів; затягування часу; зворотний удар тощо.

Комунікація, як необхідний елемент взаємодії людей, груп, народів, держав, у ході якого здійснюється передача та обмін інформацією, почут-

тями, оцінками, значеннями, смислами, цінностями, посідає чільне місце в сфері соціальних процесів. Саме соціальна комунікація має на увазі рух знань, умінь, стимулів, емоцій в соціальному просторі.

Соціальна комунікація – це та комунікативна діяльність людей, яка обумовлена цілою низкою соціально значущих оцінок, конкретних ситуацій, комунікативних сфер та норм спілкування, прийнятих у суспільстві. У цьому контексті соціальна комунікація виступає як системоутворюючий чинник розвитку суспільства. Соціальна комунікація в сфері суспільних зв'язків є передачею інформації, яка містить рівнозначний зміст для одержувача та відправника повідомлення. Відбувається вибір із багатьох можливостей за допомогою ефективно налагодженої комунікації.

Отже, ефективною вважатиметься комунікація, яка є цілеспрямованою передачею інформації, а також отриманням та інтерпретацією її у тому вигляді, в якому вона передавалась.

Важливо й те, щоб при подальшому використанні інформації первісний характер не спотворювався, беручи участь у формуванні та зміні цінностей, інтересів та цілей. Комунікація ефективна тоді, коли існує зворотний зв'язок між усіма сторонами комунікації і кожна з них є суб'єктом комунікації, а не виступає лише в ролі її об'єкта.

Складовою соціального регулювання є соціальне управління, що є процесом досягнення оптимізації та гармонізації суспільних відносин. Соціальне управління належить до соціальних процесів, до усвідомленої підтримки та зміни соціального порядку, являючи собою систему продуманих послідовних процедур, що дозволяють діагностувати зміни.

Отже, спосіб комунікації відбиває стан соціальної системи. Якщо відбуваються збої способів передачі інформації, її спотворення, то зв'язок між сферами суспільства може бути катастрофічно порушений.

Маніпуляції в інформаційному середовищі – це широкий спектр технік та тактик, що використовуються для переконання, введення в оману або контролю за поведінкою користувачів у цифровому просторі. Так, де-

структивний і негативний вплив маніпуляцій у глобальній мережі може серйозно впливати на психічний та емоційний стан людини, а також на суспільні процеси [101; 228; 252; 315 та ін.].

Деструктивні маніпуляції можуть включати поширення дезінформації, фейкових новин і помилкової інформації з метою створення конфліктів, підриву довіри до держави або політичних процесів. Негативний вплив маніпуляцій також може проявлятися через цілеспрямоване нав'язування стереотипів, створення та підтримку онлайн-хейту або цифрового булінгу, а також маніпулювання емоціями та поведінкою користувачів. Також вони можуть бути використані за допомогою кіберпростору для маніпулювання масовою свідомістю, впливу на громадську думку, а також для досягнення політичних чи економічних цілей, частіше незаконних. Для протидії деструктивним маніпуляціям важливо розвивати критичне мислення, усвідомленість при споживанні контенту в інтернеті та активно боротися за інформаційну безпеку та пропаганду здорової онлайн-поведінки.

Зловмисники використовують маніпуляції в інтернеті для досягнення різних цілей, включаючи шахрайство, кібербулінг та інші види злочинної діяльності, що загрожують безпеці особистості.

В інтернеті можуть бути використані:

- фішинг: правопорушники створюють підроблені веб-сайти, електронні листи або повідомлення, що імітують легітимні організації з метою виманювання чутливої інформації, такої як паролі, номери кредитних карток та інші особисті дані;

- соціальна інженерія: злочинці використовують маніпуляції та маніпулятивні техніки для переконання користувачів розголошувати особисту інформацію або вчиняти дії, що суперечать їх інтересам;

- шахрайство за допомогою кіберзлочинності: зловмисники використовують маніпуляції, щоб переконати вкласти гроші у фінансові піраміди, фальшиві інвестиційні проекти або інші види афер;

- кібербулінг: злочинці застосовують маніпуляції та цифрові технології для залякування та домагання інших людей в онлайн-середовищі.

Отже, використовуються різні методи маніпуляції в інтернеті, щоб незаконно отримувати доступ до особистої інформації, здійснювати фінансові злочини, влаштовувати деструктивні кібератаки та багато іншого. Для захисту від подібних дій важливо бути навченим у сфері кібербезпеки та дотримуватися рекомендацій експертів з інтернет-безпеки.

Особливу увагу слід звернути на те, що останнім часом все частіше зазначеним способом деструктивного впливу на суспільство та конкретних індивідів не хехтують представники радикальних субкультур. Їх представники активно використовують маніпуляції та цифрові технології для просування своєї ідеології, рекрутингу нових членів тощо. Ось деякі способи, якими вони можуть використовувати маніпуляції в Інтернеті:

- рекрутинг: злочинні угруповання можуть використовувати соціальні мережі, месенджери та інші онлайн-платформи для пошуку та радикалізації нових членів. Вони можуть переконувати, особливо молодь, вступити до їхніх лав, пропагуючи неправдиві ціннісні установки;

- пропаганда: представники негативних субкультур можуть створювати та поширювати контент, що підбурює ненависть, дискримінацію та насильство. Вони також можуть використовувати маніпулятивні техніки, щоб впливати на емоції та переконання користувачів, змушуючи їх прийняти їхню ідеологію;

- координація дій: використання шифрування та інших технологій для планування та координації своїх дій, обговорення тактики та стратегії, а також для забезпечення безпеки своїх комунікацій;

- проведення кібератак: використання кібератаки для руйнування інфраструктури, збору конфіденційної інформації або проведення кібершпигунства задля досягнення своїх цілей. Злочинні угруповання використову-

ють різні маніпуляції в інтернеті, щоб посилити свою потужність, поширювати свою ідеологію і координувати свою діяльність.

Для боротьби з цими загрозами життєво важливо розвивати кібербезпеку, моніторинг та обмеження для виявлення та протидії злочинним діям в онлайн-просторі. При цьому варто зазначити, що протидія маніпуляціям в інформаційному середовищі потребує комплексного підходу з використанням технологій, навчання та обізнаності, зокрема, з інтернет-безпекою.

Протидія маніпуляціям у кіберпросторі потребує скоординованих зусиль різних структур та суспільства в цілому. Крім того, важливо продовжувати розвивати заходи безпеки та навчати людей, як дізнаватися та запобігати різноманітним видам інтернет-шахрайства, деструктивним маніпулятивним впливам.

Загалом, маніпуляції злочинців мають потенційно деструктивні наслідки для суспільства, особистості та держави загалом. Протидія цим загрозам потребує спільних зусиль правоохоронних органів, громадських активістів, технологічних компаній та суспільства. Розвиток кібербезпеки, зміцнення резильєнтності суспільства та підвищення поінформованості про маніпуляції в глобальній мережі є важливими кроками для запобігання деструктивному маніпулятивному впливу в умовах інформаційного середовища у векторі проблеми забезпечення безпеки особистості. Проте, зважаючи на різноспрямовані виклики та загрози, які виникають, особливої уваги потребує актуалізація відповідних шляхів підвищення безпеки особистості і протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

2.3. Актуалізація шляхів підвищення безпеки особистості і протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій

Серед усіх негативних соціальних явищ, характерних для сучасного суспільства, які загрожують безпеці особистості та сприяють зростанню кількості небезпечних маніпуляцій, наркотизм посідає одне з перших місць. Потенціал цієї небезпеки створює реальні передумови для фізичного і морального вимирання людства, його поступової деградації та дегенерації. При цьому наркоманія безпосередньо пов'язана з розвитком як безпосередньо наркозлочинності, так і інших видів злочинності, зокрема корисливого характеру, оскільки для постійного вживання наркотичних або інших психоактивних речовин потрібні кошти.

Стан та динаміка наркозлочинності за останні п'ять років свідчать про наявність негативних тенденцій, а саме про зростання останньої. Законодавчі заходи запобігання наркозлочинності визначені законами України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори», «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» тощо. Проте тенденції зростання наркозлочинності свідчать про недостатню ефективність запобіжних заходів, а тому питання удосконалення цих заходів потребує проведення додаткових досліджень.

Під правовими засобами запобігання наркозлочинності розуміють сукупність положень законодавства, які визначають підстави відповідальності за незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, покарання за ці діяння та інші заходи правового характеру, пов'язані з їх вчиненням. Однією з обов'язкових ознак окремих складів правопорушень є аналоги наркотичних засобів та психотропних речовин, під якими розуміються заборонені до обігу на території України речовини синтетичні чи природні, не включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, хімічна структура та власти-

вості яких подібні до хімічної структури та властивостей наркотичних засобів і психотропних речовин, психоактивну дію яких вони відтворюють.

На сьогодні визнання тих чи інших речей матеріального світу аналогами наркотичних засобів та психотропних речовин врегульоване Порядком віднесення засобів і речовин до аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин, який визначає, що підставами для оцінювання засобів (речовин) щодо віднесення засобів і речовин до аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин можуть бути, зокрема, звернення центральних або місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, Служби безпеки України стосовно необхідності оцінювання засобів (речовин) щодо віднесення засобів і речовин до аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин [137].

Положення про комісію Міністерства охорони здоров'я України з віднесення засобів і речовин до аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин визначає, що основним завданням цієї комісії є віднесення засобів і речовин до аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин шляхом надання висновків комісії Міністерства охорони здоров'я України з віднесення/невіднесення засобів і речовин до аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин [129].

Орієнтовні переліки питань, які вирішує експертиза наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, закріплені Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень. До цих орієнтовних питань належать такі: Чи є на предметі-носії (зазначається, на якому саме) сліди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів? Якщо є, то яких саме? Чи є цей засіб наркотичним засобом, психотропною речовиною, їх аналогом або прекурсором і яким (якою) саме? Чи мають ці наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги або прекурсори спільну родову (групову) приналежність? Чи мають ці на-

ркотичні засоби, психотропні речовини спільне джерело походження за якісним та відносним кількісним складом.

Проте аналіз свідчить, що питання визначення, чи є засіб (речовина) аналогом наркотичного засобу чи психотропної речовини не включений цими центрами до орієнтовних питань експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів [42].

На нашу думку, запровадження в систему загально-соціальних заходів запобігання незаконному обігу аналогів наркотичних засобів та психотропних речовин Переліку аналогів на кшталт аналогічних переліків наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів не сприяє створенню ефективного та швидкого механізму реакції держави на їх появу. Вбачається більш швидкою процедурою визнання засобу (речовини) вищезазначеним аналогом проведення відповідної судової експертизи, яка б визначала подібність хімічної структури виявленої нової психоактивної речовини хімічній структурі наркотичних засобів і психотропних речовин, включених до відповідного переліку. Проведення судової експертизи на предмет встановлення вищезазначеної подібності хімічної структури дозволить значно оперативніше реагувати на появу нових психоактивних засобів та речовин, що дозволить притягувати до відповідальності осіб, винних у їх поширенні.

Дієвою є розробка та впровадження правил визначення подібності хімічної структури психоактивної речовини хімічній структурі наркотичних засобів і психотропних речовин (правила визначення аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин).

Визначено, що непрямую дискримінацією є ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови порівняно з іншими особами та/або групами осіб.

Отже, на сьогодні відсутній дієвий механізм визначення належності засобу (речовини) до аналогів наркотичних засобів чи психотропних речовин. Проведення експертиз на предмет встановлення подібності хімічної структури нової психоактивної речовини хімічній структурі наркотичних засобів і психотропних речовин дозволить значно оперативніше реагувати на появу нових психоактивних засобів та речовин. Для проведення таких експертиз доцільно розробити та впровадити Правила визначення подібності хімічної структури психоактивної речовини хімічній структурі наркотичних засобів і психотропних речовин (правила визначення аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин).

Нагадаємо, що запобігання вчинення правопорушень, включає в себе нормативне, організаційне та процедурне забезпечення. Європейська конвенція з прав людини закріплює, що користування правами та свободами має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою [43].

Міжнародно-правові приписи щодо забезпечення рівності всіх у своїх правах декларуються в різних нормативних актах: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Європейська конвенція з прав людини, Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, Декларація про раси та расові забобони, Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань, Конвенція щодо дискримінації в галузі праці і занять, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації по відношенню до жінок. В Україні прийнято Закон «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», яким визначаються принципи антидискримінаційної політики, форми дискримінації та засоби її запобігання.

Порушення рівності прав людини відбувається в різних сферах буття: в освіті та через неї, в поліцейській діяльності, в сфері спорту, зайнято-

сті, щодо нелегальних мігрантів, в питаннях гендерної рівності та статевої орієнтації, з мотивів національної або регіональної приналежності особи, релігійних переконань.

Окремі аспекти обраного для дослідження напряму розглядалися достатньо представницькою кількістю вчених. Так, дослідженням проблемних питань забезпечення безпеки особистості займалися М. Хавронюк, Т. Лисько, порівняльно-правового аналізу – І. Смірнова, в умовах воєнного стану – О. Шармар [103; 145; 172 та ін.]. Водночас, проведені наукові дослідження не вичерпують зазначену проблематику, враховуючи соціально-політичну ситуацію в Україні, а отже питання пошуку ефективних заходів запобігання правопорушень та підвищення безпеки особистості і протидії маніпуляціям залишається актуальним.

Тому концептуалізація проблеми безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій передбачала аналіз регулювання запобігання правопорушенням рівноправності залежно від расової, національної приналежності, інвалідності та за іншими ознаками з мотиву ненависті, виявлення недоліків та перспектив їх удосконалення.

Зокрема, в межах законодавства встановлюються відповідальність за чотири самостійні склади кримінальних правопорушень: дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності; пряме чи непряме обмеження прав громадян; встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за певними ознаками. Окремі норми передбачають відповідальність за вчинення насильницьких дій, де такий мотив виступає однією з кваліфікуючих ознак: з розпалюванням національної ворожнечі, з мотивів расової, національної нетерпимості, вчинення правопорушення на ґрунті расової, національної ворожнечі або на ґрунті статевої приналежності. При цьому, як зауважують В. Панькевич та Т. Сухребра слід орієнтуватися на терміни, які використовуються у міжнародних нормативно-правових актах, що регулюють сферу забезпечення рівноправності та толерантності [125]. Така

пропозиція є слушною, але основні міжнародні акти щодо прав людини теж оперують різною термінологією: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права – «гарантувати ... захист від дискримінації», Загальна декларація прав людини – «не повинно проводитися ніякого розрізнення...», «терпимості...», Європейська конвенція з прав людини «... без дискримінації за будь-якою ознакою».

Отже, запобігання вчинення правопорушень включає в себе нормативне та процедурне його забезпечення.

Під час воєнного стану закономірно значно зростає рівень правопорушень проти власності, що стає серйозною проблемою для безпеки особистості та підвищує різного роду маніпуляції.

Воєнні дії, міграційні процеси, економічна нестабільність та послаблення діяльності правоохоронних органів створюють сприятливі умови для зростання злочинності. Нестача ресурсів та фокусування правоохоронних структур на підтриманні громадського порядку і боротьбі з більш серйозними загрозами призводять до збільшення кількості випадків крадіжок, пограбувань та інших злочинів проти власності.

В Україні, у контексті сучасних соціогенних викликів, ця проблема набуває особливої гостроти. Значні міграційні потоки внутрішньо переміщених осіб, руйнування інфраструктури та обмежені можливості контролю з боку правоохоронних органів провокують зростання кількості злочинів проти власності. Це, в свою чергу, впливає на загальний рівень безпеки особистості, створюючи додаткове навантаження на окремі інститути державної влади.

Таким чином, існує нагальна потреба в дослідженні та розробці ефективних стратегій для запобігання злочинам проти власності в умовах воєнного стану та підвищення безпеки особистості і протидії маніпуляціям. Це включає вивчення досвіду інших країн, розробку нових підходів реагування на правопорушення, впровадження більш визначених та актуальних напрацювань стосовно санкцій та диспозицій певних статей закону для

кращої профілактики, а головне попередження вчинення злочинів, зважаючи на розвиток криміногенної обстановки під час дії воєнного стану.

Дослідження було спрямоване на аналіз можливостей підвищення рівня безпеки особистості та захисту прав власності в умовах воєнного конфлікту, шляхом вивчення актуальних проблем та пропонування практичних рішень.

Як відомо, відповідальність за правопорушення проти власності закріплена у Кримінальному кодексі України, котрий включає в себе такі правопорушення, як крадіжка, розбій, грабіж, вимагання, шахрайство, різноманітні види привласнення, розтрати, знищення чи пошкодження майна та інші.

За час розвитку кримінального законодавства, зокрема, під час дії в Україні правового режиму воєнного стану, до вищезазначеного розділу у тексті певних статей відбулись відповідні зміни, котрі виражались у вигляді доповнення них кваліфікуючою ознакою, а саме в умовах воєнного чи надзвичайного стану. З огляду на текст, можна дійти висновку, що він став своєрідною реакцією держави на акти вчинення правопорушень проти власності внаслідок початку війни. До того ж, для окремих злочинців крадіжка є найбільш ефективним методом незаконного збагачення, особливо, якщо наявність такої можливості прямо залежить від війни, військових дій, правового режиму воєнного стану, або інших чинників, притаманних періоду суспільних трансформацій.

Як зазначалося вище, держава намагається не лише впроваджувати запобіжні та профілактичні заходи до злочинів проти власності, а й надавати адекватну правоохоронну реакцію. Так, була підсилена відповідальність за злочини крадіжки, вчинені в умовах саме воєнного стану. На меті держави була превенція подальших крадіжок, вчинених завдяки режиму воєнного стану або бойових дій, і це є зрозумілим кроком. На короткий час таке нововведення дійсно дало певні результати і так званих мародерств-крадіжок, вчинених цивільними особами, поменшало.

У підсумку варто зазначити, що можливими рекомендаціями для кращого запобігання та протидії злочинам проти власності на тлі викладаєної проблематики є такі шляхи: всебічне та повне доведення факту використання правопорушником режиму воєнного стану та/або фактів, котрі були ним спричинені, та/або спричинені веденням бойових дій; більш ефективне оцінювання реальних кваліфікуючих ознак злочинів проти власності, дотримання їхнього правильного розмежування; більш ефективне визначення статусу відповідних територій відносно наявної військової обстановки та приписування таким територіям відповідних категорій зон ведення бойових дій; недопущення маніпулювання режимом воєнного стану в країні для більш «ефективного», фіктивного розкриття злочинів через призму нібито використання правопорушниками факту його наявності або наявності бойових дій на відповідних територіях; більш комплексний підхід до попередження вищеперелічених злочинів проти власності, а саме шляхом демонстрації нераціональності вчинюваного правопорушення та невідворотності, виключної суворості покарання, зважаючи на законодавчі та правозастосовчі нововведення з боку держави.

Слід зазначити, що процес підготовки майбутніх фахівців сектору безпеки передбачає врахування сучасних умов реалізації правоохоронної функції, пов'язаних із дією особливого правового режиму в період суспільних трансформацій, зокрема в умовах дії воєнного стану. У цьому контексті актуалізується потреба в удосконаленні освітнього процесу, зокрема шляхом інтеграції провідних стандартів НАТО, одним із яких є виховання доброчесності.

Такий стандарт може бути реалізований за декількома напрямками:

- як забезпечення подолання корупційних ризиків та загроз у професійній діяльності;
- як забезпечення дотримання етичних норм у науковій діяльності (академічна доброчесність).

Так, щодо першого напрямку, слід зауважити, що розбудова доброчесності є важливим елементом стратегії ефективного управління, що лежать в основі реформування сектору безпеки.

Реформування сектору безпеки – це процес політичних і технічних реформ з метою покращення функціонування сектору безпеки. НАТО на сьогодні є однією з провідних організацій у справі розбудови доброчесності з її програмою розбудови доброчесності – створення можливостей і практичних інструментів, які допомагають країнам зміцнити доброчесність, прозорість і підзвітність та знизити ризик корупції в секторі оборони та безпеки [39].

Водночас, такі можливості і практичні інструменти мають бути адаптовані під національні правові системи, а також систему освіти, зокрема майбутніх фахівців сектору безпеки й оборони.

Виховання доброчесності та розбудова дієвих прозорих та підзвітних оборонних структур, здатних ефективно реагувати на непередбачувані загрози безпеці, у тому числі на гібридні прояви, є суттєвим чинником виконання місії Альянсу, що полягає в захисті свободи й безпеки держав-членів.

З огляду на наскрізний характер політики виховання доброчесності та залежність від відповідних зобов'язань Альянсу, країн-членів та партнерів, ця політика має на меті таке: інтегрувати виховання доброчесності в загальний контекст політичних цілей НАТО та реалізації ключових завдань Альянсу; забезпечити гармонізований та структурований підхід, щоб зробити Програму з виховання доброчесності концептуально вивіреною і практично впровадженою в усі сфери політичної та військової діяльності НАТО; координувати роботу з іншими міжнародними організаціями відповідно до потреб [39].

Необхідно зазначити, що наразі заклади вищої освіти тільки починають поступово унормовувати підходи щодо підвищення якості знань здобувачів з основ доброчесності у професійній діяльності.

Зокрема, у більшості випадків це реалізується шляхом створення окремих спеціальних центрів виховання доброчесності, проведення воркшопів, семінарів та серій лекційних занять.

Своєю чергою, сутність управління ризиками полягає у визначенні потенційних відхилень від запланованих або бажаних результатів та в здатності оперативно реагувати (визначати та оцінювати) на такі відхилення. Це дозволить своєчасно скорегувати існуючий план дій щодо запобігання корупції з метою досягнення кращих результатів, скорочення репутаційних та фінансових збитків, вдосконалення ухвалених управлінських рішень на різних рівнях організації.

Доцільно стверджувати, що управляти ризиками означає вміти визначати стратегічні перспективи діяльності організації в сукупності різних видів діяльності та прогнозувати або програмувати можливості вдосконалення діяльності всієї організації. Також у цьому контексті розглядається й можливість не допускати або скорочувати ймовірність небажаного перебігу подій.

У контексті боротьби з корупцією в конкретній організації це означає не тільки відсутність корупційних правопорушень або правопорушень, пов'язаних із корупцією, а й забезпечення функціонування взаємовідносин в системі доброчесності, яка наведена в OECD Recommendation the council on public integrity [13].

На сьогодні створення та запровадження ризик-орієнтованого підходу до запобігання корупції у практичну діяльність зорієнтоване на усунення потенційних загроз деструктивізації всіх сфер державного управління.

У зв'язку з цим посилення наряду виховання доброчесності у здобувачів вищої освіти, особливо тих, що отримують освіту в закладах зі специфічними умовами навчання, є основним орієнтиром у межах забезпечення механізму стандартизації освіти, відповідно до вимог НАТО.

Таким чином, проведене дослідження надало можливість констатувати, що в сучасних умовах підготовка фахівців для сектору безпеки має враховувати такі напрями:

- формування навичок та вмінь застосовувати ризик-орієнтовний підхід у професійній діяльності;
- формування навичок своєчасно виявляти та прогнозувати корупційні ризики та загрози, а також застосовувати засоби щодо їх усунення;
- формування навичок планування професійної діяльності розуміння меж та інструментарію тайм-менеджменту у правоохоронній діяльності;
- формування навичок взаємодії із сектором оборони під час реалізації правоохоронної функції;
- формування навичок диференціювання кореляційних зв'язків між корупцією та виникненням конфлікту інтересів у професійній діяльності.

У наукових працях, зокрема соціально-філософських, найчастіше описуються і пропонуються конкретні заходи, а не загальні принципи протидії маніпуляції. Тому є доцільним розрізнення підвищення ступеня опірності маніпуляції внаслідок наявності конкретних соціальних умов та індивідуальних дій суб'єктів.

Об'єктивними чинниками протидії маніпуляції вважаємо принципи (правила, норми) взаємодій соціальних суб'єктів у суспільстві і соціальні умови, включаючи політичну ситуацію та рівень соціально-економічного розвитку.

Так, при інтенсивному розвитку економіки ефективність маніпуляції буде меншою, ніж у ситуації її застою, коли концентрація зусиль на задоволенні базових потреб підвищує ступінь маніпульованості.

Наявність чи відсутність конфліктів чи напруги в суспільстві, рівень освіти, тип соціальної стратифікації і рівень соціальної мобільності, вплив релігії та ідеології також впливають на рівень усвідомленості індивідуальних і суспільних інтересів, отже, й на ступінь громадянської, політичної активності.

Демократичний режим відрізняється виявленням та протидією не лише зовнішньополітичним, а й внутрішньополітичним маніпуляціям, а отже, не створенням негативного ставлення до інформації з альтернативних джерел, а обмеженням руху недостовірної інформації та підвищенням рівня критичності мислення.

Відповідно до цього необхідно законодавче обмеження маніпуляції з боку економічних і політичних суб'єктів, а також засобів масової інформації у вигляді введення запобіжних заходів за поширення хибної, неповної інформації як достовірної та вичерпної, а також приховування значущої інформації, замість відображення реального стану справ.

Причому якщо індикатори мовної маніпуляції у сферах реклами, журналістики час від часу виявляються, то в галузі застосування аудіовізуальних засобів маніпуляції розкриттю піддаються лише прийоми навіювання і відверті заміни кадрів і аудіоряду. Це означає, що нагляд з боку компетентних органів слід доповнювати контролем із боку основного споживача інформації. На наш погляд, є всі можливості для поширення інтерактивності та полемічності на освітні та політичні канали, проекти та ресурси, що сприяло б їх перетворенню для вираження поглядів та інструменту досягнення інтересів цільової аудиторії.

Зниження ступеня схильності до маніпуляції передбачає вдосконалення системи взаємодії з владою з простої можливості в конституюючий принцип політичного життя. Ж. Habermas зазначає: коли соціальна теорія служить ідеології, це формує хибну згоду та взаєморозуміння в суспільстві. Він особливо виділяє критичні соціальні науки, націлені на саморефлексію, усвідомлення власних передумов і цим емансипацію людини від впливу чинників, що зумовлюють її поведінку [230]. Отже, в завдання соціогуманітарних наук входить як розпізнання і запобігання актів маніпуляції, так й подолання різних форм відчуження.

Інструментом протидії маніпуляції можна назвати постструктуралістську деконструкцію, під час якої руйнуються «задані» стереотипи та виявляються нові, нерідко протилежні структури. Додамо лише, що якщо для

постструктураліста будь-яка система, яка прагне стійкості, авторитарна (наприклад, метадискурс), то маніпулятивність властива тим соціальним концепціям, у яких початкова єдність соціальної реальності та її описи порушуються. Такі концепції відрізняються закритістю для вільної інтерпретації та зміни, підпорядкуванням концепцій шляхом асиміляції новостворених способів протидії, їх перетворенням на способи маніпуляції, що проявляється у створенні нових термінів опису суспільства, придатних не стільки для його пізнання, скільки для використання в політичних цілях. Це підтверджується певною мірою процесом, що виникає в галузі гносеології, коли криза класичної раціональності породжує дефляційні теорії істини. Такий процес означає доповнення класичного розуміння істини новими підходами та мінімізацію значення цієї категорії, зокрема у філософському знанні. Тут можна побачити спробу сучасного суспільства звільнитися від ідеологічного пресингу єдиного підходу до світу, що наполягає на його пріоритеті у зв'язку з володінням справжнім знанням, на відміну від інших підходів.

Отже, захист від ідеологічної маніпуляції полягає не в культивуванні типового мислення – «правильної» ідеології, а в співіснуванні різноманіття дискурсів та недопущенні їх обмеження, знищення та поглинання, що ускладнює зусилля щодо демократизації суспільства. Цілеспрямоване вивчення різних ідеологій дозволить розширити можливості протидії маніпуляціям та підвищити здатність до самовизначення, перегляду передумов власного мислення, виявлення впливу ідеологій.

В освітньому процесі особливу роль у формуванні стійкості до маніпулятивного впливу відіграють логіка та історія [11; 17; 54; 70; 124; 155; 183; 205 та ін.]. Знання принципів функціонування суспільства та власного мислення дозволяє поставити їх на службу формуванню своєї особистості, а також активно та плідно брати участь у суспільному житті, що знижує ступінь схильності до маніпулятивного впливу. Викладання соціально-гуманітарних дисциплін має бути орієнтоване, насамперед, на заохочення до вироблення самостійних та обґрунтованих суджень, а не запам'ятовування. Більш того, вимагається переорієнтація з функціональної

концепції засвоєння інформації на концепцію розуміння світу. Такому переходу могло б сприяти включення вправ на виявлення в різних роботах і висловлюваннях ознак маніпуляції з особливим виділенням неприпустимих прийомів, активізація етичної позиції – формування ціннісних установок переваги діалогічної взаємодії.

Викладання соціально-гуманітарних дисциплін, метою якого є не побудова і засвоєння систем, а проблематизація, надання можливості вибору методу думки і дії без схиляння до одного з них має антиманіпулятивний потенціал. Ознайомлення з історією ідей, безліччю підходів до трактування соціальних явищ, розмаїттям значень понять у різних традиціях сприяє розвитку здатності розрізняти об'єктивні та суб'єктивні причини подій. Вміння орієнтації взаємозв'язків понять і подій у просторі інформаційних потоків наразі дуже актуально. Адже головною системою, що організує окремі факти в єдине ціле людини, якою маніпулюють, виступає система стереотипів, що складається внаслідок зовнішніх впливів.

Суб'єктивними чинниками захисту від маніпулятивного впливу є ті, які знижують схильність до маніпуляції в результаті власних зусиль особистості. Якщо причини маніпульованості – це «уразливості» свідомості, брак самостійності мислення, то навички аналізу та рефлексії підвищують ступінь стійкості до маніпуляції. Коли суб'єкт не володіє ними, привнесені ззовні ідеї набувають більшого впливу на свідомість. Тому протидія маніпуляціям передбачає усвідомлення відповідальності за власні дії, неможливість її повної передачі як маніпульованому, так і маніпулятору та вимагає зусиль особистості з самовдосконалення.

Дієвим є вивчення та оволодіння різноманітними способами розпізнання типових маніпулятивних прийомів, ознайомлення з якими, безумовно, може зробити профілактичний ефект. Знання про автоматизми мислення сприяє збільшенню кількості варіантів висновку та дій, що ускладнює процес маніпуляції. Проте захисту від маніпуляції сприяє не лише поповнення знань. Володіння логічним мисленням та розвиток емоційно-чуттєвої сфери дозволяє розрізняти, нехай інтуїтивно, інтереси суб'єкта і

те, що згубно для нього; сутність соціальних явищ або процесів та їх даності (наприклад, подію від її образу, розміщену у хибний контекст).

Ще складніше маніпулятору прогнозувати дії, підбирати необхідні інструменти впливу на суб'єкт із розвиненою самосвідомістю, що дозволяє аналізувати власні автоматизми.

З погляду М. Stein, самосвідомість є результатом розвитку не лише індивідів, а й соціальних груп, спільностей і суспільств. Вона проявляється в усвідомленні ними себе як суб'єктів, створенні спільних для них ідеалів, розумінні власних інтересів [301]. Колективна психіка не обмежена несвідомим, і свідомі зусилля зі збереження власних цінностей, історії, мови становлять важливий елемент захисту, зокрема від зовнішньополітичних маніпуляцій.

Основні норми становлять фундамент, на якому будується тип особистості та одночасно «імунітет», що захищає суспільну свідомість, яку називають культурним ядром. Руйнування або поступова трансформація культурного ядра може вітатися як звільнення від традицій. Однак, втративши створений поколіннями захист від зовнішніх впливів, суспільство не завжди самостійно створює нові способи захисту власних інтересів, виявляється нездатним забезпечити розвиток індивідуальної самосвідомості. Варіант глобалізації, що передбачає стирання культурних кордонів та стандартизацію мислення та поведінки, веде до зниження здатності протистояти маніпуляціям. Отже, самостійне визначення цілей та ідеалів внаслідок творчого пристосування до конкретних об'єктивних (природних, історичних) обставин є суб'єктивним чинником протидії маніпуляціям не лише на індивідуальному, а й на колективному рівнях.

Вищезазначене означає не вимогу непорушності та необговорюваності складових культурного ядра, а необхідність усвідомлення власних інтересів, втрата яких може призвести не до модернізації, а до руйнування фундаменту існування того чи іншого суспільства. З одного боку, не слід допускати витіснення та руйнування фундаментальних цінностей суспільства. З іншого боку, за всіх відмінностей різних спільнот їх мають визнати рівними суб'єктами, а їх взаємодію – необхідним засобом самопізнання.

Інакше кажучи, необхідне обмеження як автоматизмів мимовільного отождолення з Іншим, так і взаємних проєкцій негативних якостей. Нездатність зрозуміти себе та Іншого призводить і до безпідставного самозвинувачення.

Отже, сучасна ситуація вимагає не всеосяжного і проникаючого контролю над подачею і рухом інформації, а введення діалогічного принципу в повсякденні суспільні відносини на мікро- (особистісному), мезо- (середовищному) і макро- (державному) рівнях. Так, внутрішній діалог необхідний для подолання негативних наслідків стереотипізації як монологічної, односторонньої оцінки соціальних явищ та Іншого.

Діалог як зв'язок рівноцінних суб'єктів – індивідуальних та колективних – передбачає використання систематичних заходів. Причому пріоритетним завданням має стати створення спектру можливостей для розвитку критичності мислення, самостійної оцінки соціальних явищ і процесів, що уможливить активну взаємодію соціальних суб'єктів, і, отже, підвищить здатність до конструктивних змін у суспільстві в цілому.

Оскільки маніпулятивна дія є системою зі складною структурою, то їй протидія їй повинна мати характер системи, що охоплює всі сфери життя суспільства.

Як об'єктивні чинники протидії маніпуляції слід розглядати економічні, політичні, соціальні; як суб'єктивні – такі, що знижують ступінь маніпульованості внаслідок власних зусиль особистості. Об'єднуючим принципом системи заходів протидії маніпуляціям вважаємо діалогічність мислення та соціальної взаємодії, що досягаються в результаті індивідуального розвитку та суспільних зусиль. Внутрішній діалог необхідний для подолання негативних наслідків стереотипізації як монологічної, однобічної оцінки інших суб'єктів і суспільних явищ. Зовнішній аспект діалогу, як взаємодія рівноцінних суб'єктів (індивідуальних і колективних), передбачає використання систематичних заходів, спрямованих на створення умов для діалогу.

Висновки до розділу

У розділі проблему безпеки особистості та протидії маніпуляціям розкрито з позицій полісистемності в соціально-психологічній парадигмі наукового знання, зокрема у вимірах особистої свободи та впливу інформаційного середовища; актуалізовано шляхи підвищення безпеки особистості та можливості протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Констатовано, що безпека – це необхідна умова розвитку будь-якої системи, а людина, як системний об'єкт, може розвиватися тільки в середовищі з певними параметрами, найважливішими з яких є її безпека та здатність протидії маніпуляціям.

Показано, що при дослідженні феномена психологічної безпеки особистість постає як центральний компонент у змістовому континуумі «небезпека-безпека». При цьому особливого значення набуває полісистемний підхід до розгляду особистості, який передбачає виявлення низки детермінант зазначеного конструкту (І. Приходько та ін.), що пропонується розглядати на різних рівнях: мезорівні (суспільства, локального середовища) та мікрорівні (особистості). У першому випадку йдеться про взаємодію особистості з середовищем – саме взаємодію, взаємовплив, взаємозв'язок, а не про протиставлення особистості й середовища. У другому випадку враховуються особливості особистості: її психічні властивості, внутрішні ресурси. Продемонстровано, що саме з особистісними характеристиками, самосвідомістю, спрямованістю, специфікою ставлення до тих чи інших фактів, подій в період суспільних трансформацій, здатністю до переживання та рефлексії, пов'язаний рівень її безпеки та здатність до протидії маніпуляціям.

Наголошено, що в сучасному соціумі відбуваються трансформації, модернізаційні процеси та соціально-політичні зміни, а особистість, суспільство та держава розглядаються як основні об'єкти й суб'єкти безпеки, які мають відповідні права й обов'язки щодо участі в забезпеченні безпеки

та протидії маніпуляціям. При цьому визначення та дотримання балансу життєво важливих інтересів особистості в інформаційному суспільстві вважаються одними з основних принципів забезпечення безпеки загалом. Показано, що принципи забезпечення безпеки є основоположними ідеями, які визначають напрями пошуку ефективних рішень і слугують методологічною та інформаційною базою. Усю сукупність принципів згруповано в межах відповідної ієрархічної системи, що охоплює концептуальні, технічні, організаційні й управлінські принципи забезпечення безпеки.

Розкрито соціально-психологічні підстави виникнення маніпуляцій. Розглянуто компоненти структури психіки, які задіяні в маніпулятивному впливі, та зазначено, що вони відображають, зокрема, соціально-психологічний характер цього явища. Доведено, що актуальність маніпуляцій суттєво зросла у зв'язку зі зміною характеру економічних, соціальних і політичних відносин в умовах суспільних трансформацій. Вказано на роль технологій у процесі актуалізації маніпулятивних форм соціальної взаємодії та проаналізовано особливості сучасного стану маніпуляцій і їх вплив на безпеку особистості загалом.

Зазначено, що в період суспільних трансформацій значно розширюється простір особистої свободи – життєвого світу людини, де вона може діяти відповідно до власної мотивації та інтересів (К. Левін). Це пов'язано з тенденцією, характерною для сучасного інформаційного суспільства, що відзначається дослідниками різних країн, – тенденцією до індивідуалізації соціального життя. Одним із провідних психологічних підходів до вивчення особистості, її мотивації, психологічного суб'єктивного благополуччя визнано теорію самодетермінації (Е. Десі, Р. Райан, М. Хайдеггер). Водночас показано, що наслідком зростання індивідуалізації та свободи в соціальному житті, що породжує постійні та не завжди контрольовані особистістю зміни, є зростання відчуття невизначеності, незахищеності, відсутності опори перед такими змінами (Дж. П. Барлоу та ін.). Цю ситуацію змін та невизначеності поглиблює інформаційне суспільство, яке динамічно розвивається, а також широкомасштабне впровадження в ньому сучасних ін-

формаційно-комунікаційних технологій. Зазначені процеси суттєво впливають на те, що проблема безпеки особистості та протидії маніпуляціям стає центральною в сучасному соціумі.

Підкреслено, що однією з невирішених проблем у межах когнітивно-дискурсивної парадигми є проблема конструювання ментальних просторів дискурсу. Її розгляд передбачає вивчення взаємодії між цими просторами. Кожен із залучених до формування дискурсу просторів відображає певний домен знання. У дослідженні розкрито механізми конструювання ментального простору маніпулятивного впливу в медіа дискурсі.

З'ясовано, що існують різні підходи до розгляду проблеми безпеки особистості та протидії маніпуляціям в інформаційному суспільстві. З одного боку, це теорії, що пов'язують поняття безпеки з обмеженням особистої свободи. У цих теоріях безпечну поведінку особистості можна визначити як реалізацію особистістю своїх прав у межах правових норм або суспільних очікувань. Гарантом цього права є суспільство або держава. Прикладом подібних теорій в інформаційному суспільстві є «Декларація прав цифрової людини» (А. Сантіні), згідно з якою не протиставлення державі, а співпраця з нею має гарантувати свободу особистості, плюралізм думок і спосіб життя. При цьому передбачається обмеження принципу індивідуальної свободи задля безпеки існування та діяльності в цифровому суспільстві, запобігання електронній злочинності та тероризму. На противагу цій позиції виступають більш ліберальні теорії безпеки особистості в інформаційному суспільстві, прикладом якої є «Декларація незалежності кіберпростору» (Дж. П. Барлоу), в якій проголошується повна свобода особистості в інформаційному середовищі. Децентралізованість, відсутність ієрархічної системи цінностей визначаються як фундаментальні властивості світу. Значною мірою змінюється і трактування понять «людина» та «особистість», а свобода особистості постає гарантом її безпеки. При цьому основна ідея інформаційного суспільства полягає в подоланні цифрової нерівності та повному впровадженні електронної демократії. Проте залишається

актуальною низка загроз безпеці особистості у віртуальному середовищі, зокрема проблема нерівного доступу до інформаційних ресурсів.

Визначено, що безпека особистості та протидія маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій співвідноситься не тільки із захистом від поширених загроз, зі збереженням життя та задоволенням біологічних потреб, але й з реалізацією прав і свобод, з якістю життя, почуттям захищеності, гуманними міжособистісними відносинами, можливостями розвитку та самореалізації.

Наголошено, що розв'язання проблеми протиріччя між свободою особистості та безпекою в період суспільних трансформацій є провідним у розумінні вектору суспільного розвитку, а важливість узгодження свободи особистості з суспільною необхідністю – беззаперечною. Держава і суспільство мають здійснювати захист життєво важливих інтересів особистості, її основних прав і свобод. При цьому функція правової держави полягає в забезпеченні гарантій цих прав і свобод із використанням принципу «розумної достатності», сутність якого зводиться до запобігання можливим загрозам безпеці для суспільства і держави, недопущення диктату щодо окремої особистості. Саме цим вирішується питання про рівень свободи особистості та її обмеження суспільною необхідністю. Створення такої «соціальної» системи безпеки й протидії маніпуляціям дозволить стабілізувати суспільний розвиток за умови збереження автономії та свободи особистості й узгодженості мікро-, мезо- та макрорівнів (особистості, суспільства та держави) її безпеки.

Показано, що запропонована концепція безпеки особистості та протидії маніпуляціям наполягає на множинності, різноманітності, проте взаємозалежності всіх суб'єктів безпеки у світі. Концепція безпеки найбільш повно реалізована в розвинених країнах, де, передусім завдяки досягнутому рівню безпеки, людині легше орієнтуватися в питаннях безпеки та особистої свободи. Вірогідно, відповідь слід шукати в соціалізації особистості «безпечного типу», у культурному та моральному розвитку суспільства.

Встановлено, що почуття безпеки відіграє важливу роль у збереженні психічного здоров'я, а потреба в безпеці є особистісним чинником, який сприяє самоорганізації життєдіяльності особистості на основі визначеності та передбачуваності майбутнього в період суспільних трансформацій.

Зазначено, що психологічна безпека та протидія маніпуляціям є необхідною умовою для особистісного розвитку, що дозволяє забезпечувати спрямованість не стільки на виживання, відпрацювання, адаптацію, скільки на самореалізацію та саморозвиток. У цьому контексті актуалізовано шляхи підвищення безпеки особистості та можливостей протидії маніпуляціям у період суспільних трансформацій. Показано, що пріоритетним завданням має стати створення спектра можливостей для розвитку критичного мислення, самостійної оцінки соціальних явищ і процесів, що уможливить активну взаємодію соціальних суб'єктів, і, відповідно, підвищить здатність до конструктивних змін у суспільстві в цілому. Доведено, що як об'єктивні чинники протидії маніпуляціям слід розглядати економічні, політичні, соціальні; як суб'єктивні – ті, що знижують ступінь маніпульованості, зокрема внаслідок власних зусиль особистості. При цьому об'єднувальним принципом системи заходів протидії маніпуляціям вважається діалогічність мислення та соціальної взаємодії, що формуються в результаті індивідуального розвитку та суспільних зусиль. Внутрішній діалог необхідний для подолання негативних наслідків стереотипізації як монологічної, однобічної оцінки інших суб'єктів і суспільних явищ. Зовнішній аспект діалогу, як взаємодія рівноцінних суб'єктів (індивідуальних і колективних), передбачає використання систематичних заходів, спрямованих на створення умов для діалогу.

Отримані дані щодо концептуалізації проблеми безпеки особистості та протидії маніпуляціям було покладено в основу проведення емпіричного дослідження соціально-психологічної специфіки цих конструктів в період суспільних трансформацій.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ СПЕЦИФІКИ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ В ПЕРІОД СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

3.1. Соціальні уявлення особистості про умови безпеки та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій

Дослідження проводилося в період з 2019 р. по 2025 р. на базі науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Київ), Південноукраїнського Інституту психології, психотерапії і управління (м. Одеса), Центру надання правової та психо-соціальної допомоги ВПО (м. Київ), Центру розвитку підприємництва та реалізації бізнес-ідей (м. Київ), а також на базі закладів вищої освіти (Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, Західноукраїнського національного університету, Національного університету «Запорізька політехніка», Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини).

Серед емпіричних методів дослідження були задіяні: спостереження; бесіда; анкетування («Анкета психологічної безпеки», «Безпека освітнього середовища»), інтерв'ювання, психодіагностичні методики: опитувальник уявлень про безпеку (N. Lyz), методика діагностики загроз психологічної безпеки особистості (Т. Фіногенова), методика оцінки індексів прийняття небезпечних форм поведінки та деструктивних ідей як нормативних, мето-

дика оцінки суб'єктивного благополуччя (А. Perrudet-Badoux, G. Mendelssohn, J. Chiche, в адаптації М. Соколової), шкала соціального інтелекту Tromsø (The Tromsø Social Intelligence Scale, D. Silvera, M. Martinussen, T. Dahl, в адаптації В. Шевельова, О. Алексеева), методика «Когнітивне регулювання емоцій» (N. Garnefski, V. Kraaij, в адаптації О. Писаревої, О. Гриценко), методика «Індекс життєвого стилю» (LSI, R. Plutchik, H. Kellerman, H. Conte, в адаптації Л. Вассерман та ін.), методика діагностики індивідуальних цінностей (Sh. Schwartz), методика оцінки індексів, що відображають ціннісні орієнтації (M. Rokeach), методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації (Т. Holmes, R. Rahe), опитувальник травматичних ситуацій (Life Experience Questionnaire (LEQ), в адаптації Н. Тарабріної), методика діагностики самооцінки психічного стану (Г. Айзенк), шкала тривожності (Ч. Спілбергер, в адаптації Ю. Ханіна), методика діагностики самооцінки (Т. Дембо, С. Рубінштейн), методика «Хто Я?» (М. Kuhn, Т. McPartland, у модифікації Т. Румянцевої), опитувальник «Стратегії подолання стресових ситуацій» (S. Hobfoll, в адаптації Н. Водоп'янової, О. Старченкової), модифікований опитувальник «Диспозиції захисної та копінг-поведінки в освітньому середовищі» (Г. Бойко); проєктивні методики: соціометрія, «Людина під дощем» [36; 258; 294; 298; 303; 305; 312; 317 та ін.].

На *першому етапі* дослідження було виявлено соціальні уявлення респондентів про умови безпеки та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій та проведено їх диференціацію у віковому і гендерному вимірі.

Констатовано, що серед внутрішніх чинників безпеки та протидії маніпуляціям можна умовно виділити об'єктивні (установки, особистісні якості, здібності, готовність та ін.) і суб'єктивні (уявлення про безпеку, сприйняття власної безпеки, почуття безпеки та ін.).

Уявлення про безпеку та протидію маніпуляціям, будучи одним із таких внутрішніх чинників, викликають особливий дослідницький інтерес

у контексті розгляду людини як суб'єкта власної безпеки, а також з позиції цінності людини та її суб'єктивного благополуччя.

Суб'єктивні індивідуальні та соціальні уявлення є досить розробленим предметом у психології. Соціальні уявлення забезпечують опис, класифікацію та пояснення соціальної реальності, яка сприймається людиною крізь призму власних бажань та інтересів [23; 118; 119]. Важливою функцією уявлень є опосередкування відносин та регулювання поведінки. Соціальні уявлення завжди мають свій об'єкт, який має бути значущим, абстрактним, і має бути представлений у культурі, у комунікаціях.

Дослідження показують, що проблема безпеки є актуальною для молоді, а сама безпека є цінністю сучасної молодої людини. Ймовірно, це свідчить про те, що безпека – значний і релевантний предмет цієї соціальної групи, який зумовлює формування поглядів про нього. Сформовані суб'єктивні уявлення, що категоризують світ за допомогою конструкту «небезпечний-безпечний», виконують важливу функцію – забезпечують людину особистісно значущою картиною світу, особливістю якої є її одиначність та унікальність [119; 127; 128; 132; 148 та ін.].

Таким чином, поряд із вивченням уявлень про безпеку та протидію маніпуляціям як елементів суспільної свідомості, можливе їх вивчення з позиції звичайних уявлень як елементів індивідуального світогляду.

Отже, метою першого етапу дослідження виступало вивчення соціальних уявлень респондентів про умови безпеки та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій.

Зауважимо, що в сучасних дослідженнях уявлення про безпеку розглядаються як ментально вибудовані образи, за допомогою яких здійснюється суб'єктивна репрезентація та категоризація умов як безпечних (небезпечних) для конкретної людини або соціальної групи. Незважаючи на суб'єктивний характер, уявлення є важливим чинником безпеки, оскільки визначають оцінки, емоційний стан та поведінку людей, впливають на ор-

ганізацію життєдіяльності людини та вибір стратегій забезпечення безпеки [19; 170; 202; 220; 313 та ін.].

Водночас, встановлення особистістю власної безпеки визначається більшою мірою суб'єктивними психологічними критеріями, уявленнями, ніж об'єктивним, реальним станом. Ступінь стресогенності і міра шкоди, що завдається тим чи іншим стрес-чинником окремій людині, залежить як від її вразливості до цього впливу, так і від власної суб'єктивної оцінки значущості для неї впливу зазначеного стрес-чинника.

Таким чином, суб'єктивні уявлення про безпеку та протидію маніпуляціям як форми та елементи психічної реальності, що репрезентують безпечний світ та небезпечні умови у суб'єктивному просторі особистості, можуть впливати на формування відносин, регуляцію поведінки, планування та реалізацію діяльності. Ці уявлення відіграють важливу роль у процесах практичного забезпечення безпеки, а отже, можуть розглядатися як одна зі складових суб'єкта безпеки. Крім того, суб'єктивна оцінка безпеки взаємопов'язана з почуттям безпеки та психологічним благополуччям особистості, які є необхідними умовами особистісного розвитку та самореалізації [244; 259; 292 та ін.].

Об'єктом емпіричних досліджень уявлень про безпеку переважно виступають старшокласники та студентська молодь. Це зумовлено, поперше, достатньою сформованістю та стійкістю уявлень в цьому віці, подруге, суттєвим ресурсним потенціалом та активністю молодих людей, потретє, необхідністю вирішення завдань розвитку та/або корекції уявлень в освітньо-виховному процесі.

Як правило, дослідників цікавить зміст уявлень про безпеку (об'єкти, умови безпеки, чинники небезпеки та ін.) та їх структура. У дослідженнях такого роду переважно використовуються методи вільних асоціацій, опитування (інтерв'ю, анкетування), метод семантичного диференціалу, методика незакінчених речень та ін.

Можна виявити дві тенденції в дослідженнях уявлень про безпеку: по-перше, розгляд їх як багатокomпонентної системи, по-друге, вивчення уявлень як складової більш широких структур свідомості та/або особистості.

Так, уявлення про безпеку вивчаються як елементи семантичної структури свідомості, що категоризують світ за ознакою безпеки; як відображення ціннісно-цільових орієнтацій; як частина більш загальних конструктів – суб'єктивних сценаріїв та стратегій забезпечення безпеки, у взаємозв'язку з особистісними якостями (осмисленістю життя, локусом контролю, адаптивністю, життєстійкістю, самооцінкою тощо).

До обмежень накопиченого досвіду у вивченні уявлень можна віднести акцентування уваги на психологічних чинниках небезпеки чи безпеки; відокремлене вивчення різних аспектів: загального поля уявлень про феномен безпеки, смислових зв'язків у структурі свідомості, «суб'єктивне забарвлення» безпеки; недостатність досліджень, що дозволяють співвідносити виявлені суб'єктивні уявлення про безпеку з уявленнями, що існують у суспільній свідомості, науці та соціальній практиці [23; 118; 119 та ін.].

Метою проведеного дослідження було виявлення уявлень респондентів про загальні умови безпеки та протидії маніпуляціям, необхідні для життєдіяльності в сучасному соціумі, про індивідуально значущі умови безпеки та протидії маніпуляціям та їх забезпеченість в умовах суспільних трансформацій.

Ми припускаємо, що з проєкції власних смислів на картину світу в суб'єктивних уявленнях, умови безпеки та протидії маніпуляціям, взаємопов'язані з особисто значущими умовами. Також вважаємо, що уявлення про безпеку та протидію маніпуляціям мають пов'язану структуру; в них проявляються світоглядні установки суб'єкта, зокрема, його розуміння найбільш важливих аспектів життєдіяльності людини.

Дослідження носило пошуковий характер, відповідало виділеним вище тенденціям у вивченні уявлень про безпеку та протидії маніпуляціям, доповнювало результати, отримані в раніше проведених дослідженнях.

У дослідженні використовувався опитувальник уявлень про безпеку (N. Lutz) [258], що дозволяв формалізовано діагностувати суб'єктивні уявлення про безпеку та протидію маніпуляціям. Розробка основних пунктів опитувальника ґрунтувалася на теоретичному аналізі проблеми безпеки та протидії маніпуляціям і контент-аналізі суб'єктивних уявлень про безпеку, повідомлених у вільних формах (есе та інтерв'ю).

Дослідження показало достатню внутрішню узгодженість, ретестову надійність, конструктну валідність опитувальника. Опитувальник надавав можливість вивчити експліцитні уявлення про загальні умови безпеки та протидії маніпуляціям, необхідні для життя людей у сучасному соціумі, про умови безпеки, значимі в житті конкретної людини, та її забезпеченості наразі, і визначати ступінь задоволення потреб у безпеці та протидії маніпуляціям шляхом співвіднесення значимості і забезпеченості умов.

Опитувальник має двовимірну структуру: перший вимір представлений чотирнадцятьма умовами безпеки та протидії маніпуляціям, другий – трьома критеріями оцінки кожної умови (необхідність, значимість, забезпеченість). Респондентам пропонувалося ознайомитись із переліком умов безпеки людини та протидії маніпуляціям, поданим у рядках таблиці, та порівняти їх між собою за трьома критеріями по черзі за трибальною шкалою.

При цьому максимум 3 бали виставлялися трьом умовам безпеки із загального списку, які, на думку респондентів, є найнеобхіднішими, мінімум 1 бал – трьома умовами безпеки, які є найменш необхідними. Осередки за умов, що залишилися, заповнював дослідник, проставляючи 2 бали. Аналогічно оцінювалися значимість та забезпеченість.

Загальна кількість досліджуваних – 872 респондента віком від 17 до 55 років (438 (58,6%) осіб чоловічої статі та 434 (41,4%) – жіночої статі),

які перебували на різних етапах онто-, соціо- та професіогенезу (215 респондентів юнацького віку (від 17 до 23 років) та раннього дорослого віку (від 24 до 34 років) (I група); 338 респондентів віком від 35 до 40 років (I періоду зрілого віку) (II група) та 319 респондентів віком від 41 до 55 років (II періоду зрілого віку) (III група) з різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками (щодо етапу професіоналізації, досвіду професійної діяльності, посадового статусу).

Вибірка була репрезентативною щодо ключових для емпіричного дослідження змінних і основних соціально-демографічних характеристик.

Для виявлення внутрішніх зв'язків у структурі уявлень про безпеку та можливості протидії маніпуляціям використовувався кореляційний (коефіцієнт кореляції Пірсона) та факторний аналіз.

Для визначення числа факторів був використаний критерій Кайзера, для обчислення факторних навантажень використовувався метод головних компонент (Principal Component Analysis) з наступним варімакс-обертанням (Varimax method). Обробка даних велася з використанням пакета статистичної програми IBM SPSS Statistics 22.0.

З метою виявлення найбільш загальних уявлень респондентів про умови безпеки та протидії маніпуляціям було проведено частотний аналіз даних (підраховано відносну кількість максимальних оцінок за кожною умовою). Результати показали, що найбільш необхідними для життя людини в сучасному світі респонденти виділяють такі умови безпеки: «мирна обстановка в країні, відсутність терактів, воєнних дій» (52,1%), «здорове довкілля, екологічно чиста вода і їжа» (29,8%).

Найбільш значущими для свого життя умовами безпеки та протидії маніпуляціям респонденти вважають ті ж умови (37,7% і 30,2% відповідно), а також наявність певної мети, сенсу власного життя (32,6%), освіченість, передбачливість, вміння розпізнавати небезпеки, ухилятися від них (31,2%).

Як найбільш забезпеченими умовами в даний час респонденти назвали наявність визнання, взаєморозуміння близьких, довірчі відносини з оточуючими (34,4%), наявність громадянської, особистісної, духовної свободи, можливість самореалізації (31,6%), наявність певної мети, сенсу власного життя (28,8%).

Незважаючи на приналежність респондентів до однієї вікової та соціальної групи, до відносно однакового середовища, в оцінках умов безпеки та протидії маніпуляціям виявлено великий розкид. І лише за критерієм необхідності для життя людей у сучасному світі половина респондентів виявилася єдиною: вони віднесли до найважливішої умови мирну обстановку в країні. Значимість особисто для них і забезпеченість наразі як цієї умови, так й інших, значно різнилися. Це підтверджує висновок про те, що суб'єктивні оцінки більшою мірою мають індивідуально-особистісну детермінацію. З метою пошуку взаємозв'язків в оцінках необхідності, значущості та забезпеченості умов безпеки та протидії маніпуляціям у структурі уявлень проведено кореляційний аналіз (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Результати кореляційного аналізу оцінок необхідності, значущості та забезпеченості умов безпеки та протидії маніпуляціям у структурі уявлень респондентів

Умови безпеки та протидії маніпуляціям	Необхідність/ Значущість	Значущість/ Забезпеченість	Необхідність/ Забезпеченість
Здорове довкілля, екологічно чиста вода та їжа	0,231**	-0,059	-0,048
Відповідальність за майбутнє людства, моральність людей	0,212**	-0,066	-0,051
Відсутність шкідливих звичок, здоровий спосіб життя	0,182**	0,032	-0,044

Продовж. табл. 3.1

Мирна обстановка в країні (відсутність військових дій тощо)	0,249**	-0,159*	-0,169**
Наявність певної мети, сенсу власного життя	0,368**	0,030	0,017
Відсутність техногенних аварій, катастроф, нещасних випадків	0,237**	0,067	-0,063
Наявність визнання, взаєморозуміння, близьких, довірчих відносин із оточуючими	0,190**	0,158*	0,088
Стійкі правові основи держави, відсутність свавілля, злочинності чи захищеність від них	0,086	-0,043	-0,092
Освіченість, передбачливість, уміння розпізнавати небезпеки, ухилятися від них	0,079	-0,017	-0,008
Наявність громадянської, особистісної, духовної свободи, можливість самореалізації	0,281**	-0,041	-0,019
Відсутність епідемій, стихійних лих (повеней, ураганів та ін.)	0,270**	-0,007	-0,112

Продовж. табл. 3.1

Економічна стабільність, захищеність фінансових інтересів	0,284**	-0,052	0,016
Врівноваженість, відсутність нервових зривів, контроль над собою	0,221**	-0,051	-0,053
Відсутність зовнішнього програмування та маніпуляцій, об'єктивність засобів масової інформації	0,326**	-0,116	-0,019

*Примітка: рівень значущості зв'язків: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$.*

Результати кореляційного аналізу свідчать про узгодженість в оцінках респондентів необхідності для життя всіх людей та значущості в своєму житті більшості умов безпеки та протидії маніпуляціям.

У цілому наразі можна констатувати підтвердження припущення, що світоглядні генералізації відбивають ціннісно-сміслові орієнтації особистості.

Винятком є такі умови, як «стійкі правові основи держави, відсутність свавілля, злочинності чи захищеність від них» і «освіченість, передбачливість, уміння розпізнавати небезпеки, ухилятися від них». При цьому перше визнається переважно необхідним для життя всього людства, тоді як друге – значимим для самих респондентів.

Аналіз кореляцій оцінок респондентів за критеріями значущості та забезпеченості, а також необхідності та забезпеченості умов безпеки та протидії маніпуляціям виявив переважання зворотних взаємозв'язків.

Респонденти вважають цю умову безпеки важливою і необхідною, але не забезпеченою. Ці результати можна пояснити тим, що період дослі-

дження збігся з виникненням і розвитком складної військово-політичної ситуації в країні.

Для непрямой оцінки ступеня задоволення потреб у безпеці та протидії маніпуляціям було проведено кореляційний аналіз оцінок значущості та забезпеченості умов безпеки та протидії маніпуляціям щодо кожного окремого респондента. Результати показали низький рівень узгодженості між ними: середнє значення кореляційного зв'язку за вибіркою $r=0,05$; кількість позитивних кореляційних зв'язків за вибіркою (на рівнях значущості 0,01 та 0,05) – 3,7%; середнє значення позитивного кореляційного зв'язку (на рівнях значущості 0,01 та 0,05) $r=0,54$; кількість негативних кореляційних зв'язків за вибіркою (на рівнях значущості 0,01 та 0,05) – 5,1%; середнє значення негативного кореляційного зв'язку (на рівнях значущості 0,01 та 0,05) $r=-0,69$.

Кореляційний аналіз оцінок умов безпеки та протидії маніпуляціям за різними критеріями у кожного респондента окремо показав, що лише для 3,1% з них характерна висока узгодженість між значущими і забезпеченими умовами безпеки та протидії маніпуляціям.

Для 2,8% респондентів, навпаки, характерне неузгодження значущих і забезпечених умов безпеки та протидії маніпуляціям, що може свідчити як про незадоволення потреби в безпеці, так і про тенденцію виділяти як значущі саме ті умови безпеки та протидії маніпуляціям, які на цей момент не можуть бути реалізовані в житті респондентів.

Для решти вибірки характерна слабка узгодженість між значущими та забезпеченими умовами безпеки та протидії маніпуляціям.

З метою пошуку взаємозв'язків між умовами безпеки та протидії маніпуляціям проведено кореляційний аналіз оцінок.

Результати кореляційного аналізу значущості умов безпеки та протидії маніпуляціям у респондентів наведено в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Результати кореляційного аналізу значущості умов безпеки та протидії маніпуляціям у респондентів

Умови безпеки та протидії маніпуляціям	Наявність певної мети, сенсу власного життя	Наявність визнання, взаєморозуміння, близьких, довірчих відносин із оточуючими	Відсутність епідемій, стихійних лих (повеней, ураганів та ін.)	Врівноваженість, відсутність нервових зривів, контроль над собою
Здорове довілля, екологічно чиста вода та їжа	-0,177**	-0,263**	0,009	-0,160*
Мирна обстановка в країні (відсутність військових дій тощо)	-0,258**	-0,018	0,054	-0,259**
Відсутність техногенних аварій, катастроф, нещасних випадків	-0,226**	-0,232**	0,271**	-0,091

Вивчення внутрішньої структури уявлень про безпеку та протидію маніпуляціям показало, що лише дві умови позитивно пов'язані між собою: відсутність техногенних аварій, катастроф, нещасних випадків та відсутність епідемій і стихійних лих, причому як в оцінках їхньої значущості, так і в забезпеченості. Інші взаємозв'язки зворотні. Так, чим більш значуща для респондентів мирна обстановка в країні, тим меншою мірою вони оцінюють важливість сенсу життя, врівноваженості і самоконтролю. Та-

кож негативно пов'язані значимість довірчих відносин із оточуючими та цінність здорових умов навколишнього середовища.

Результати кореляційного аналізу забезпеченості умов безпеки та протидії маніпуляціям у респондентів наведено в табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Результати кореляційного аналізу забезпеченості умов безпеки та протидії маніпуляціям у респондентів

Умови	Шкала 1	Шкала 2	Шкала 3	Шкала 4	Шкала 5	Шкала 6	Шкала 7
Відсутність шкідливих звичок, здоровий спосіб життя	0,056	-0,206**	-0,020	-0,093	-0,248**	-0,116	-0,233**
Мирна обстановка в країні (відсутність військових дій тощо)	-0,279**	0,019	-0,250**	-0,244**	-0,151*	0,029	0,046
Наявність певної мети, сенсу власного життя	1	-0,227**	0,092	0,092	0,022	-0,227**	-0,252**
Відсутність техногенних аварій, катастроф	-0,228**	1	-0,084	-0,141*	-0,118	0,276**	0,039

Продовж. табл. 3.3

Наявність визнання, взаємо- розуміння, близьких, довірчих ві- дносин із оточуючими	0,083	-0,088	1	-0,002	0,054	-0,118	-0,111
---	-------	--------	---	--------	-------	--------	--------

Примітка: Шкала 1 – Наявність певної мети, сенсу власного життя; Шкала 2 – Відсутність техногенних аварій, катастроф, нещасних випадків; Шкала 3 – Наявність визнання, взаєморозуміння, близьких, довірчих відносин із оточуючими; Шкала 4 – Освіченість, передбачливість, уміння розпізнавати небезпеки, ухилятися від них; Шкала 5 – Наявність громадянської, особистісної, духовної свободи, можливість самореалізації; Шкала 6 – Відсутність епідемій, стихійних лих (повеней, ураганів та ін.); Шкала 7 – Економічна стабільність, захищеність фінансових інтересів.

В оцінках забезпеченості умов безпеки та протидії маніпуляціям наявність мети та життєвих смислів негативно корелює із відсутністю техногенних аварій, відсутністю епідемій, стихійних лих, економічною стабільністю. Чим більшою мірою реалізується здоровий спосіб життя, тим нижче оцінюється наявність у житті респондентів громадянських, духовних, особистих свобод, відсутність техногенних аварій, економічна стабільність.

За низької суб'єктивної забезпеченості мирної обстановки в країні на чільне місце виходять наявність власних цілей, життєвих смислів, освіченість і передбачливість, а також взаєморозуміння з оточуючими і довірчі відносини з ними.

Виявлені взаємозв'язки свідчать про поляризацію умов безпеки та протидії маніпуляціям, що відповідають глобальним цілям суспільства (мирна та безпечна обстановка, економічна стабільність, громадянські права та ін.) та психологічній безпеці конкретної особистості (життєві цілі, освіченість, самореалізація, відносини з оточуючими людьми).

З метою систематизації умов безпеки та протидії маніпуляціям було використано метод факторного аналізу, який дозволив виявити взаємозв'язки між змінними та позначити фактори, що їх поєднують. Результуюча факторна структура умов безпеки та протидії маніпуляціям пояснює 72,3% загальної дисперсії і включає 6 компонентів (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Факторна структура умов безпеки та протидії маніпуляціям

Змінні	Факторні навантаження					
	1	2	3	4	5	6
Здорове довкілля, екологічно чиста вода та їжа					0,722	
Відповідальність за майбутнє людства, моральність людей		0,484				
Відсутність шкідливих звичок, здоровий спосіб життя					0,798	
Мирна обстановка в країні (відсутність військових дій тощо)	0,572					
Наявність певної мети, сенсу власного життя		0,635				

Продовж. табл. 3.4

Відсутність техногенних аварій, катастроф, нещасних випадків	0,813					
Наявність визнання, взаєморозуміння, близьких, довірчих відносин із оточуючими						0,764
Стійкі правові основи держави, відсутність свавілля, злочинності чи захищеність від них			0,489			
Освіченість, передбачливість, уміння розпізнавати небезпеки, ухилятися від них			0,730			
Наявність громадянської, особистісної, духовної свободи, можливість самореалізації		0,814				
Відсутність епідемій, стихійних лих	0,833					
Економічна стабільність, захищеність фінансових інтересів громадян			0,777			

Продовж. табл. 3.4

Врівноваженість, відсутність нервових зривів, контроль над собою				0,819		
Відсутність зовнішнього програмування та маніпуляцій, об'єктивність засобів масової інформації				0,617		
Пояснювальна дисперсія	19,8%	13,7%	10,6%	9,9%	9,8%	8,5%

Примітка: 1 – фізична цілісність; 2 – свобода самовизначення та відповідальність; 3 – соціальна захищеність; 4 – самоконтроль; 5 – здоров'я; 6 – соціальна підтримка.

Результати факторного аналізу дозволили отримати досить зв'язну і зрозумілу з теоретичних позицій факторну структуру.

Для вивчення структури уявлень за основу взято виділені фактори, що розглядаються як інтегральні умови безпеки та протидії маніпуляціям:

- фізична цілісність (відсутність воєнних дій, аварій, катастроф епідемій, стихійних лих та ін.);

- свобода самовизначення та відповідальність (громадянська, особистісна, духовна свобода, моральність, цілеспрямованість, можливості самореалізації);

- соціальна захищеність (економічна стабільність, правові засади, освіченість);

- самоконтроль (врівноваженість, відсутність маніпуляцій);

- здоров'я (екологічно чисте середовище, здоровий спосіб життя);

- соціальна підтримка (визнання, порозуміння, довіра).

Проведений кореляційний аналіз дозволив виявити велику кількість значущих зв'язків між інтегральними умовами (табл. 3.5). Це надало змогу узагальнити, що уявлення про безпеку мають цілісний характер.

Таблиця 3.5

Структура уявлень про безпеку та протидію маніпуляціям

Інтегральні умови безпеки та протидії маніпуляціям	1	2	3	4	5	6
Фізична цілісність (1)	1	0,536**	0,741**	0,668**	0,590**	0,209**
Свобода самовизначення та відповідальність (2)	0,536**	1	0,611**	0,613**	0,509**	0,372**
Соціальна захищеність (3)	0,741**	0,611**	1	0,835**	0,569**	0,230**
Самоконтроль (4)	0,668**	0,613**	0,835**	1	0,549**	0,253**
Здоров'я (5)	0,590**	0,509**	0,569**	0,549**	1	0,194**
Соціальна підтримка (5)	0,209**	0,372**	0,230**	0,253**	0,194**	1

Примітка: рівень значущості зв'язків: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$.

Отже, уявлення про безпеку та протидію маніпуляціям як елементи психічної реальності, що репрезентують безпечний світ у суб'єктивному просторі особистості, мають цілісний характер, підтверджений взаємозв'язками в оцінках необхідних, значущих та забезпечених умов безпеки і протидії маніпуляціям.

Уявлення респондентів про загальні умови безпеки та протидії маніпуляціям, необхідні для життя людей у сучасному соціумі, і про індивідуально значущі умови власної безпеки досить узгоджені. Однак безпека абстрактної людини визначається, в першу чергу, безпекою життя та фізичного здоров'я, а власна безпека пов'язана ще й із захищеністю внутрішнього світу, освіченістю, наявністю сенсу життя. При цьому саме психологічні умови безпеки та протидії маніпуляціям, що співвідносяться з прийняттям, свободою та самореалізацією, респонденти вважають найбільш забезпеченими наразі.

Отримані результати не дозволяють говорити про задоволення потреб у безпеці: для більшості респондентів характерна слабка узгодженість між значущими і забезпеченими умовами безпеки та протидії маніпуляціям. Найбільший розрив відзначений в оцінках умов соціального та природного середовища, пов'язаних зі збереженням життя та здоров'я людини, які виявилися високозначущими, але недостатньо забезпеченими.

Отримані результати свідчать, що респонденти протиставляють умови безпеки та протидії маніпуляціям, що відповідають глобальним цілям суспільства, та умови психологічної безпеки та протидії маніпуляціям конкретної особистості. Можна говорити про те, що в оцінках умов безпеки та протидії маніпуляціям виділено найбільш значущі аспекти життєдіяльності, а опис та пояснення безпечної навколишньої реальності та власної життєдіяльності здійснюються суб'єктом через призму власних смислів.

Незважаючи на належність респондентів до однієї вікової та соціальної групи й відносно однакового середовища, розкид в оцінках умов безпеки та протидії маніпуляціям досить великий, що свідчить про переважання індивідуально-особистісної обумовленості уявлень про безпеку та протидію маніпуляціям.

Таким чином, розкрито соціальні уявлення особистості про умови безпеки та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій. Відображено результати дослідження, спрямованого на виявлення уявлень

особистості про загальні умови безпеки та протидії маніпуляціям, необхідні для життєдіяльності та життєздійснення в сучасному соціумі, про індивідуально значущі умови безпеки та протидії маніпуляціям та їх забезпеченість у сьогоднішній. За результатами дослідження було показано, що в уявленнях особистості безпека визначається, насамперед, безпекою життя та фізичного здоров'я, а власна безпека пов'язана ще й із захищеністю внутрішнього світу, освіченістю, наявністю сенсу життя. Виявлено протиріччя між уявленнями, що відповідають цілям глобального виживання людства, та власної особистої безпеки. Найбільш забезпеченими наразі респонденти вважають умови, пов'язані з наявністю близьких відносин, свободи, можливостями самореалізації, сенсом власного життя. Умови соціального та природного середовища, пов'язані зі збереженням життя і здоров'я, хоча й високозначущі, але недостатньо забезпечені.

Наступним етапом роботи виступало визначення особливостей психологічної безпеки в уявленнях респондентів різного віку. Зауважимо, що в юності та в період ранньої дорослості психологічна безпека асоціюється зі свободою приймати життєво важливі рішення, з розвитком відповідальності за ці рішення. Однак переживання психологічної безпеки лише як свободи дії у відносинах з іншими людьми пов'язане з ризиком порушення меж соціальної взаємодії та подальшим більш суворим контролем групи за паритетністю в комунікативних зв'язках. Перебільшення у відносинах міри власної відповідальності за свободу дій, навпаки, збільшує ризик вторгнення інших людей у психологічний простір суб'єкта. Баланс між свободою та відповідальністю у соціальній взаємодії є ресурсом забезпечення психологічної безпеки у будь-якому віці, особливо в юності та в період ранньої дорослості, коли досвід самостійної постановки життєвих цілей є не таким значним, як у більш старшому віці.

У зрілому віці найважливішим ресурсом безпеки є здатність людини зберігати свою психологічну суверенність, вміння будувати межі персона-

льного простору при високому в цьому віці рівні комунікативної активності.

Багато соціальних зв'язків, складна рольова структура відносин можуть вплинути на розвиток особистісної ідентичності людини середнього віку. Психологічна безпека полягає в тому, щоб поряд із різноманітним соціальним контактом зберегти почуття власного Я і перспективу особистісного розвитку.

У віці середньої та пізньої зрілості людині доводиться вчитися приймати допомогу від інших людей. Її психологічна безпека будується на мудрому ставленні до життя і здібності розрізняти справжню соціальну підтримку від підтримки, яка здійснюється в корисливих цілях. Звуження простору можливостей може стати причиною її переживань з приводу порушення своєї безпеки, якщо вона не зможе прийняти це як даність. У порівнянні з іншими віковими періодами така людина має унікальний ресурс психологічної безпеки – мудрість життя, якою, однак, вона не завжди може користуватися. У цьому полягає один із парадоксів, з якими ми нерідко зустрічаємося в психології: доросла людина не завжди сама користується своїми знаннями і досвідом, але готова поділитися ними з іншим, який, у свою чергу, не готовий переймати чужий досвід і користуватися чужими знаннями.

Для визначення відмінностей між респондентами різного віку в уявленні про психологічну безпеку використовувалася «Анкета психологічної безпеки». Як гіпотезу було висунуто припущення про те, що з віком психологічна безпека дедалі більше асоціюється з можливістю отримання соціальної підтримки і пов'язана з більш вузьким розумінням психологічної безпеки – не стільки як безпеки суспільства, країни, світу в цілому, скільки як особистої безпеки респондента, його житла, найближчого оточення.

У кожному віці були визначені ознаки, які найчастіше асоціюються із психологічною безпекою. Для цієї цілі у всіх трьох вікових групах по

кожному з 60 слів підраховувалися суми позитивних (+2 та +1) та негативних (-2 та -1) значень, враховувалися і суми балів за показником «0».

Потім окремо для позитивних, негативних та нульових значень (сум) визначалися нижній та верхній квартилі.

Слово-асоціація, значення суми балів за яким зі знаком мінус потрапляло у верхній квартиль, а зі знаком плюс – у нижній квартиль, розглядалися як випадковий показник, який робить мінімальний внесок у загальне уявлення про безпеку. Високі значення за показником «0» при рівних сумах балів з позитивним і негативним знаком розглядалися як показник, за яким спостерігається найбільший розкид, що може бути наслідком впливу особистісних особливостей.

На першому етапі аналізу результатів виділено асоціації, які у всіх трьох групах описують психологічну безпеку з високою частотою (10 слів-асоціацій). Найбільшу суму балів набрала асоціація «контроль ситуації», потім у міру убавання – «самозбереження», «впевненість у собі», «здоров'я», а також «володіння інформацією», «життєвий досвід, досвідченість», «надійні друзі, вірність», «впевненість в оточенні» і «захист, захищеність».

Загалом можна узагальнити, що в ознаках безпеки знайшли відображення:

- характеристика стану: захищеність, впевненість;
- мета досягнення безпеки: самозбереження, здоров'я;
- засоби досягнення безпеки: контроль, життєвий досвід;
- умови безпеки: надійне оточення, володіння інформацією.

Частими асоціаціями у респондентів юнацького та раннього дорослого віку були «засоби самооборони», «мир у країні»; у I періоді зрілого віку «особиста територія», «мир у країні»; у II періоді – «мудрість», «мир у країні», «порядок, дотримання норм, правил», «активність, швидкість реакції», «уникнення небезпечних ситуацій».

З цього випливає, що для молодих людей велике значення в розумінні та досягненні безпеки має зовнішнє благополуччя, для періоду середньої дорослості – особистий простір, суверенність території, для більш дорослих людей – внутрішні ресурси, знання правил і уникнення небезпеки. Можна припустити, що зміна уявлень про безпеку відбувається в напрямку від орієнтації на зовнішні засоби до розвитку внутрішніх можливостей.

«Невдалі» асоціації, які відкидають більшість респондентів як можливі дескриптори психологічної безпеки, представлені невеликою групою слів. Це – «відхід у мрії, фантазії», «усунення від реальності (медитація, захопленість та ін.)», «спогади про дитинство», «талісмани, обереги».

Для впорядкування даних за загальними показниками було проведено факторний аналіз. Для визначення числа факторів застосовувався критерій відсіювання Р. Кеттелла. Для цього будувалися графіки власних значень чинників. Кількість факторів визначалася за точкою перегину на графіку власних значень до його виходу на пряму після різкого спаду, при цьому якщо точку перегину позначити C , то можна виділити кількість факторів, що дорівнює $C-1$, C і $C+1$. Виділилося два фактори, які пояснюють 48,2% дисперсії:

- «досвідченість, поінформованість» (23,6%) – «контроль ситуації» (0,6), «життєвий досвід, досвідченість» (0,52), «володіння інформацією» (0,51);

- «позитивне оточення» (24,6%) – «впевненість в оточенні» (0,91), «надійні друзі, вірність» (0,88), «захист, захищеність» (0,74).

Доповнення списку з асоціацій словами, які також часто обираються різними віковими групами респондентів як ознаки безпеки, дещо змінило емпіричну модель безпеки.

Факторизація показників дозволила виділити 3 фактори, що пояснюють 39,7% дисперсії:

- «позитивне оточення» (20,9%) – «надійний супутник, опора» (0,81), «будинок, житло» (0,72), «підтримка, допомога» (0,68), «захист, захищеність» (0,68).

ність» (0,63), «впевненість в оточенні» (0,57), «надійні друзі, вірність» (0,54);

- «досвідченість, поінформованість» (10,2%) – «контроль ситуації» (0,73), «життєвий досвід, досвідченість» (0,67), «фізична підготовка, сила» (0,64), «володіння інформацією» (0,66);

- «внутрішній комфорт» (8,6%) – «рівновага» (0,71), «надійність» (0,68).

Обговорюючи отримані результати, можна відзначити, що психологічна безпека в основному асоціюється з засобами, способами і з умовами її досягнення і рідко – з описом самого стану. Можливо, це пов'язано з тим, що стан комфорту швидкоплинний, нестійкий і саме життя пов'язане з небезпекою, ризиком, пошуком нового, невідомого.

Як умови безпеки вказуються соціальні, особистісні та інтелектуальні ресурси, а як засоби досягнення – контроль і фізична підготовка. Внаслідок того, що психологічна безпека асоціюється з активним досягненням рівноважного стану або стану захищеності, засоби, що дозволяють відсторонитися від реальності (мрії, медитація, спогади про дитинство, талісмани, обереги), не визнаються такими, що ведуть до безпеки.

Для перевірки основної гіпотези аналіз даних був проведений у кожній віковій підгрупі. Вікова специфіка виявилася вже при аналізі загального уявлення про безпеку. Для більш точного і детального вивчення внеску вікового компонента в уявлення про психологічну безпеку було проведено аналіз даних окремо в кожній віковій підгрупі.

У періоди юності та ранньої дорослості психологічна безпека найчастіше асоціювалася з такими дескрипторами: «контроль ситуації», «впевненість у собі», «самозбереження», «будинок, житло», «надійність», «підтримка, допомога», «засоби самооборони», «фізична підготовка, сила», «свобода», «захист, захищеність», «надійні друзі, вірність», «мир у країні», «володіння інформацією», «здоров'я», «впевненість в оточенні».

Факторизація виділених дескрипторів дозволила пояснити 57,3% дисперсії та виділити 5 факторів:

- «позитивне оточення» (22,7%) – «підтримка, допомога» (0,68), «захист, захищеність» (0,69), «будинок, житло» (0,57), «мир у країні» (0,54);

- «широта можливостей, ресурси» (11,1%) – «здоров'я» (0,69), «наявність грошей» (0,65), «свобода» (0,52);

- «фізична готовність» (10,3%) – «засоби самооборони» (0,77), «фізична підготовка, сила» (0,61);

- «досвідченість» (9,4%) – «життєвий досвід, досвідченість» (0,82), «контроль ситуації» (0,74), «надійні друзі, вірність» (0,63);

- «інформованість» (3,8%) – «володіння інформацією» (0,72), «впевненість у собі» (0,65).

У молоді загальне уявлення про безпеку пов'язане з позитивним соціумом, від якого очікують захисту і який асоціюється не лише з найближчим оточенням, а й зі світом загалом. Невелике місце в уявленнях про безпеку відводиться досвідченості та поінформованості.

Специфічними для цієї вікової підгрупи є фактори «широта можливостей, ресурси» та «фізична готовність». Разом з першим фактором вони показують, що для молоді важливу роль у розумінні безпеки відіграють зовнішні засоби; при цьому до внутрішніх можливостей належать стан здоров'я, фізична підготовка та свобода, яку можна трактувати по-різному. Однією з можливих інтерпретацій вибору асоціації «свобода» може бути таке пояснення: звільнення від соціального тиску, насамперед, від контролю з боку батьків та інших дорослих, свобода від обмежень, правил, стереотипів. Стан безпеки характеризується як стан захищеності.

У період середньої зрілості з психологічною безпекою часто асоціюються такі ознаки: «контроль ситуації», «впевненість у собі», «самозбереження», «дім, житло», «надійність», «життєвий досвід, досвідченість», «наявність грошей», «фізична підготовка, сила», «стабільність», «захист, захищеність», «надійні друзі, вірність», «володіння інформацією», «компе-

тентність, розум», «надійний супутник, опора», «здоров'я», «впевненість в оточенні».

Як було показано вище, специфічними і найбільш вираженими для цієї підгрупи асоціаціями є «особиста територія», «рівновага, стабільність», «мир в країні», «компетентність, розум», «надійний супутник, опора», «надійність».

Порівняно з групою респондентів 17-23 років менш значущими стають асоціації «підтримка, допомога», «свобода». Поява нових ознак психологічної безпеки вказує на ускладнення емпіричної моделі безпеки: крім позначення способів та умов досягнення безпеки, дається характеристика стану безпеки як стану рівноваги, стабільності, і вона відрізняється від уявлень про безпеку у молоді.

Факторний аналіз дозволив виділити 4 фактори (61,4% пояснюваної дисперсії):

- «досвідченість, поінформованість» (27,3%) – «життєвий досвід, досвідченість» (0,79), «фізична підготовка, сила» (0,76), «володіння інформацією» (0,65), «контроль ситуації» (0,67), «компетентність, розум» (0,58);

- «надійне житло» (14,2%) – «будинок, житло» (0,89), «впевненість у собі» (0,77), «надійність» (0,73), «захист, захищеність» (0,62);

- «позитивне оточення» (11,2%) – «надійні друзі, вірність» (0,81), «впевненість в оточенні» (0,78);

- «широта можливостей, ресурси» (8,7%) – «рівновага, стабільність» (0,83), «наявність грошей» (0,80), «особиста територія» (0,72), «здоров'я» (0,53).

На відміну від уявлень молодих людей безпека розглядається респондентами у віці I періоду зрілого віку не лише як захищеність, а й як спокій, рівновага. Найбільш значущими умовами безпеки стають суверенність простору, життєвий досвід та поінформованість, знання. Можна узагальнити, що респонденти цього віку для досягнення почуття безпеки починають звертатися до власних ресурсів – особистісних, інтелектуальних.

У II період зрілості з психологічною безпекою найчастіше асоціюються такі ознаки: «контроль ситуації», «впевненість у собі», «самозбереження», «мудрість», «надійність», «підтримка, допомога», «життєвий досвід, досвідченість», «порядок, дотримання норм», «володіння інформацією», «активність, швидкість реакції», «компетентність, розум», «надійний супутник, опора», «здоров'я», «впевненість в оточенні», «уникнення небезпечних ситуацій».

Специфічними для цієї групи є такі дескриптори, як «мудрість», «порядок, дотримання норм», «активність, швидкість реакції», «уникнення небезпечних ситуацій».

Для забезпечення психологічної безпеки знижується цінність таких конструктів, як «будинок, житло», «фізична підготовка, сила», «особиста територія». Слід зазначити, що особиста відповідальність у збереженні та досягненні почуття безпеки стає найбільш вираженою. Насамперед, спостерігається зменшення внеску в уявлення про безпеку та протидію маніпуляціям конструктів «будинок», «особиста територія», «влада» та збільшення суто особистісних та суб'єктних якостей – мудрості і відповідальності. Потреба в підтримці збільшується, проте реалізується вона інакше, ніж в уявленнях молоді. Соціальне оточення звужується і персоніфікується.

Факторний аналіз дозволив виділити 4 фактори, що пояснюють 44,8% дисперсії:

- «позитивне оточення» (20,2%) – «надійні друзі, вірність» (0,82), «надійний супутник, опора» (0,76), «впевненість в оточенні» (0,69), «здоров'я» (0,53), «підтримка, допомога» (0,51);

- «досвідченість» (13,1%) – «мудрість» (0,87), «життєвий досвід, досвідченість» (0,75), «контроль ситуації» (0,69), «впевненість у собі» (0,68), «надійність» (0,54);

- «уникнення небезпеки» (6,3%) – «уникнення небезпеки» (0,72), «порядок, дотримання норм» (0,71), «самозбереження» (0,53);

- «інформованість» (5,2%) – «активність, швидкість реакції» (0,74), «володіння інформацією» (0,57), «компетентність, розум» (0,48).

Внаслідок того, що анкета використовувалася для оцінки психологічної безпеки, до неї не були включені пункти, пов'язані з загрозами. Проте вибір змінних «відсутність загроз», «уникнення небезпечних ситуацій», «відсутність тривоги, страху» побічно вказує на близькість конструктів «безпека» та «небезпека», що й виявилось в уявленнях респондентів II періоду зрілості.

Зіставляючи загальне уявлення про психологічну безпеку з уявленнями респондентів різного віку, зазначимо, що значне місце завжди займає фактор «позитивне оточення», виступаючи як одна з найважливіших умов переживання безпеки.

Очевидною є вікова динаміка цього фактору. У молодому віці соціальний ресурс представлений дуже широко і не персоніфікований. Це – і світ загалом, і суспільство загалом. У середньому віці (I період зрілості) соціальні умови безпеки стають менш цінними, вони витісняються особистісними та інтелектуальними ресурсами, а також прагненням організувати свій простір. У II періоді зрілості соціальний ресурс знову стає головним, але якісно перебудовується.

«Позитивне оточення» персоніфікується і, поряд із фактором «досвідченість», впливає на соціальні уявлення про психологічну безпеку. Факторний аналіз не дозволив розділити умови та способи досягнення психологічної безпеки. Однак він допоміг диференціювати різні умови (ресурси) безпеки – соціальні, інтелектуальні, особистісні та фізичні, що знаходить відображення в загальній емпіричній моделі психологічної безпеки, в якій перші два фактори вказують на соціальний та особистісно-інтелектуальний ресурс відповідно, тобто на умови безпеки, а третій фактор – на стан безпеки, що характеризується як рівноважний і надійний.

Проведене дослідження було спрямоване на аналіз імпліцитних уявлень про безпеку, які, як відомо, не суперечать експліцитним уявленням

про феномен, що вивчається. Головна стратегія дослідження полягала в тому, що були розділені загальні, пов'язані з віком уявлення про безпеку та фактори, які визначають індивідуальні відмінності в уявленнях усередині кожної з трьох вікових підгруп респондентів. Загальними, часто обраними словами-асоціаціями виявилися ознаки, які можна розглядати як ядро уявлень про безпеку.

Для більшості респондентів метою досягнення цього стану є самозбереження та здоров'я, засобами його досягнення – контроль ситуації та життєвий досвід, умовами – надійне оточення та володіння інформацією, а сам стан безпеки описується як захищеність та впевненість. З цього слідує, що безпека є базовою особистісною потребою, задоволення якої забезпечує людині збереження життя.

Контроль, володіння інформацією та життєвий досвід у сукупності є ресурсами захисту своєї суверенності, насамперед, завдяки відповідним знанням та надійному оточенню. Вікові відмінності в описі стану безпеки виявилися різною мірою значущості орієнтацією на позитивне оточення, а також на необхідність володіти інформацією та мати життєвий досвід.

Загальні (у тому числі і пов'язані з віком) уявлення про безпеку були доповнені даними про фактори, що зумовлюють індивідуальні відмінності в цих уявленнях.

Загалом, слід зазначити, що при проведенні психологічних досліджень центральне місце у вивченні різних феноменів, на перший погляд, має займати якомога більш особисте, суб'єктивне уявлення про реальність, і чим більше воно індивідуалізоване, тим достовірнішим буде очікуваний результат.

Однак, вивчаючи психологічну безпеку, яка в життєвому розумінні часто співвідноситься з особистою безпекою конкретної людини, переконалися в тому, що уявлення людей різної статі та віку включають і чинник оточення. Ці результати, отримані на різних вибірках, підтверджують сформульовану теорію психологічної безпеки, яка включає такі верифіко-

вані конструкти – позитивне оточення, досвідченість, інформованість і внутрішній комфорт.

У досліджуваних вікових підгрупах найбільш навантаженими факторами виступають або позитивне оточення, або досвідченість, поінформованість. Внутрішній комфорт – це той результат, якого прагне людина при задоволенні потреби в безпеці, але істотно важливим для неї в цьому прагненні є соціальне оточення і власні внутрішні ресурси (досвід, знання, інформація). При урахуванні в дослідженні змінної статі виявилось, що чоловічий варіант безпеки передбачає велику свободу в реалізації своїх можливостей у навколишньому світі і більш істотну, ніж у жінок, опору на внутрішні ресурси. У жінок безпека асоціюється із захищеністю та наявністю позитивного оточення. Отримані дані цілком відповідають традиційному розподілу соціальних ролей між чоловіками та жінками. Слід відзначити, що для чоловіків соціальне оточення виступає як чинник, який є перешкодою у досягненні психологічної безпеки, але необхідний як віддалений ресурс у процесі дорослішання. Очевидно, саме чоловікам з віком найважче прийняти необхідність звернення за соціальною підтримкою і зрозуміти, що без допомоги соціального оточення досягти як психологічної безпеки, так і опори в подальшому особистісному розвитку буде важко.

Результати, отримані на користь гіпотези про те, що з віком психологічна безпека все більше асоціюється з можливістю отримання соціальної підтримки, підтверджують зроблений висновок. Також підтверджується друга частина цієї гіпотези про те, що з віком виникає більш вузьке розуміння психологічної безпеки – не стільки як безпеки суспільства, країни, світу в цілому, скільки як особистої безпеки респондента, його будинку та близьких.

У молоді безпека співвідноситься і з надійністю оточення, і з миром у країні. У I та II періодах зрілості її межі звужуються до меж власної території, будинку (особливо у жінок), включаючи найближче оточення. Цей феномен звуження з віком психологічного простору як ресурсу безпеки не

означає втрати інтересу до світу в цілому, але показує високу значущість саме найближчого кола людей та їх соціальної підтримки у забезпеченні психологічної безпеки. Ця тенденція проявляється з усією очевидністю саме в тому, що з віком власні можливості, особливо фізичні, починають скорочуватися, що може бути компенсовано за допомогою з боку близьких людей, але за бажання цю допомогу приймати.

Слід зауважити, що соціальна підтримка не применшує власної активності особистості, але привносить у життя людини додаткове джерело життєвих сил. Соціальна підтримка (при правильному її здійсненні) є найважливішим ресурсом як для тих, хто її приймає, так і для тих, хто її пропонує. У зв'язку з цим важливо зазначити, що позитивне оточення – це не тільки соціальна підтримка, а й умова розвитку суверенності особистості, її свободи в регуляції меж психологічного простору, у виявленні своєї волі у взаємодії з іншими людьми, адже наявність меж психологічного простору є умовою рівноправної взаємодії з іншими людьми, умовою захищеності та свободи людини у вирішенні поставлених життєвих завдань.

3.2. Дескриптори соціально-психологічних ресурсів безпеки особистості і протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій

В період суспільних трансформацій особистість випробовує значний тиск, наприклад, психологічний, економічний, соціальний, що може негативно вплинути на стан її безпеки та можливості протидії маніпуляціям. Одним із гострих соціальних викликів останнього часу стала необхідність ефективно функціонувати в ситуаціях з високим ступенем невизначеності, у нестійкому соціальному середовищі, в ситуаціях змін [51; 220; 273 та ін.].

Актуальною проблемою сучасної соціальної ситуації стали умови впливу на психічний статус людини, спричинені військовим конфліктом, проживанням у регіонах з високим ступенем залучення до бойових дій та їх наслідків. Проаналізовані характеристики соціального середовища з не-

гатиною конотацією можна об'єднати в категорію напруженого соціального середовища, розкриваючи його як середовище, яке актуалізує потреби в безпеці та протидії маніпуляціям та одночасно блокує низку можливостей їх задоволення.

Одним зі значущих напрямів психологічних досліджень у межах середовищного підходу наразі виступає пошук закономірностей впливу напруженого соціального середовища на психічний стан людини, а в практичному плані – виявлення ресурсів, що підтримують стан психологічної безпеки та можливості протидії маніпуляціям, який визначає опірність негативним впливам середовища [199 та ін.].

Об'єктом безпосередньої уваги стає молодь як найбільш схильна до соціального впливу через відсутність життєвого досвіду та продовження процесу становлення особистісної зрілості.

Дослідники емпірично намагаються визначити набір особистісних та соціальних ресурсів, що підтримують стан психологічного благополуччя, стійкості та психологічної безпеки молодих людей як у повсякденних, так і у складних життєвих обставинах та напружених соціальних умовах [195 та ін.].

Незважаючи на безліч вітчизняних та зарубіжних досліджень, які виявляють різні стресори, відповідальні за порушення стану психологічної безпеки, виділені показники різнопланові; нечисленні дослідження, що присвячені специфіці особистісних ресурсів у ситуації відсутності необхідних соціальних засобів підтримки [203; 209; 221; 234; 319 та ін.].

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що конструктивним вирішенням проблеми пошуку ресурсних можливостей підтримки ефективного функціонування особистості в період суспільних трансформацій є оцінка стану безпеки та набору особистісних ресурсів, співвіднесена, зокрема, з її освітньо-кваліфікаційними характеристиками.

Тому мета *другого етапу* емпіричного дослідження полягала в виявленні особливостей вираженості показників психологічної безпеки та соціально-психологічних ресурсів респондентів.

Гіпотеза дослідження полягала в припущенні, що існують відмінності в особистісних та соціальних ресурсах психологічної безпеки респондентів з різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками, які перебувають в умовах напруженого соціального середовища.

Виявлені відмінності дозволять диференційовано вибудовувати систему супроводу, яка сприятиме підвищенню рівню безпеки та соціального функціонування респондентів з різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками.

Особистісні ресурси розглядаються як сукупність показників і здібностей особистості, які допомагають справлятися з психоемоційними навантаженнями та загрозами в умовах напруженого соціального середовища [197]. Ці ресурси безпосередньо впливають на сприйняття респондентами загроз і стресових ситуацій. Чим вищий рівень особистісних ресурсів, тим успішніше респондент може адаптуватися до напружених умов середовища, підвищуючи свою психологічну безпеку та можливості протидіяти маніпуляціям [319]. Вибір особистісних ресурсів обумовлений дефіцитом соціальної підтримки в період суспільних трансформацій, зокрема в умовах напруженого соціального середовища.

Психологічна безпека респондентів вивчалася за допомогою методики оцінки суб'єктивного благополуччя (А. Perrudet-Badoux, G. Mendelssohn, J. Chiche, в адаптації М. Соколової), а також методики оцінки індексів прийняття небезпечних форм поведінки та деструктивних ідей в якості нормативних. Показники особистісних ресурсів психологічної безпеки виявлялися за допомогою шкали соціального інтелекту Tromsø (The Tromsø Social Intelligence Scale, D. Silvera, M. Martinussen, T. Dahl, в адаптації В. Шевельова, О. Алексеєва), методики «Когнітивне регулювання емоцій» (N. Garnefsky, V. Craig, в адаптації О. Писаревої, О. Гриценко),

методики «Індекс життєвого стилю» (LSI, R. Plutchik, H. Kellerman, H. Conte, в адаптації Л. Вассерман та ін.), методика діагностики індивідуальних цінностей (Sh. Schwartz), методика оцінки індексів, що відображають ціннісні орієнтації (M. Rokeach).

Серед методів математико-статистичної обробки даних ми скористалися критерієм Левена для перевірки однорідності дисперсій. Відмінності між показниками психологічної безпеки у респондентів з різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками були виявлені за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу (для гомогенних вибірок використовувався F-тест Фішера, для негомогенних – t-тест Уелча) з подальшим апостеріорним попарним порівнянням за методом Бонферроні (для гомогенних вибірок), а також за методом Геймса-Хауелла (для негомогенних вибірок).

Метод головних компонент був використаний для отримання інтегрального показника психологічної безпеки. З метою виявлення ресурсів психологічної безпеки було використано множинний регресійний аналіз. Обробка даних здійснювалася у статистичних пакетах IBM SPSS Statistics 22.0

Проведений дисперсійний аналіз дозволив зробити висновок про те, що чинник рівня отриманої освіти є значущим для всіх компонентів психологічної безпеки респондентів, а саме для показників суб'єктивного благополуччя: напруженості та чутливості ($F(2, 1074)=4,87; p<0,01$), ознак, що супроводжують основну психоемоційну симптоматику ($F(2, 1076)=5,19, p<0,01$), задоволеності повсякденною діяльністю ($F(2, 1073)=29,07, p<0,001$), зміни настрою ($F(2, 422,03)=11,65; p<0,001$), значущості соціального оточення ($F(2, 1074)=6,75; p<0,01$), самооцінки здоров'я ($F(2, 418,26)=4,41; p<0,05$), загального показника суб'єктивного благополуччя ($F(2, 1072)=4,62; p<0,001$); індексів прийняття агресивної поведінки ($F(2, 1073)=5,38; p<0,01$), адиктивної поведінки ($F(2, 411,16)=36,45; p<0,001$), самоушкоджуючої та суїцидальної поведінки ($F(2, 421,52)=27,87; p<0,001$),

ризикованої поведінки ($F(2, 409,34)=15,31, p<0,001$) і делінквентної поведінки ($F(2, 503,22)=7,67; p<0,001$) в якості нормативних.

За допомогою попарного порівняння було виявлено відмінності в показниках психологічної безпеки між респондентами з різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Порівняльний аналіз дескрипторів психологічної безпеки респондентів з різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками

Дескриптори психологічної безпеки	M ± sd			Post hoc, p	
	I	II	III	III↔II	III↔I
Суб'єктивне благополуччя					
Напруженість та чутливість	12,32±3,31	13,20± 3,29	12,39±3,38	0,03	
Ознаки, що супроводжують основну психоемоційну симптоматику	15,72±4,88	14,17± 4,88	16,64±5,32	0,003	
Зміна настрою	5,54± 2,49	5,77± 2,58	3,87± 2,39	<0,001	0,001
Значущість соціального оточення	7,16± 3,54	7,29± 3,67	6,16± 3,41	0,001	0,04
Самооцінка здоров'я	7,22± 2,88	6,49± 3,12	5,80± 1,62	0,02	
Задоволеність повсякденною діяльністю	12,21±3,59	12,34± 3,32	8,22± 3,23	<0,001	<0,001
Загальний показник суб'єктивного благополуччя	47,40±14,6	44,12±14,9	42,14±13,8	<0,001	0,004

Продовж. табл. 3.6

Індекси прийняття небезпечних форм поведінки та деструктивних ідей як нормативних					
Агресивна поведінка	1,84± 1,14	1,63± 1,16	1,42± 1,17	0,03	0,002
Адиктивна поведінка	1,71± 1,44	2,03± 1,28	1,65± 1,23	<0,001	<0,001
Самоушкоджуюча та суїцидальна поведінка	1,01± 1,13	0,67± 0,84	0,40± 1,23	<0,001	<0,001
Ризикована поведінка	1,59± 1,29	1,46± 1,32	1,13± 1,26	<0,001	<0,001
Делінквентна поведінка	1,07± 1,17	0,82± 1,13	1,54± 0,77	0,001	<0,01

Отримання інтегральних показників психологічної безпеки здійснювалося через факторизацію компонентів психологічної безпеки та подальше збереження значень фактору як нової змінної. Зазначимо, що факторизація виконувалася окремо для кожної вікової підгрупи респондентів (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Факторні навантаження та коефіцієнти для розрахунку значень факторів за підгрупами респондентів з різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками

Дескриптори психологічної безпеки	І група		ІІ група		ІІІ група	
	ФН	КЗФ	ФН	КЗФ	ФН	КЗФ
Освітньо-кваліфікаційний рівень	ФН	КЗФ	ФН	КЗФ	ФН	КЗФ

Продовж. табл. 3.7

Суб'єктивне благополуччя	0,32	0,11	0,28	0,16	0,39	0,12
Індекси прийняття небезпечних форм поведінки та деструктивних ідей як нормативних						
Агресивна поведінка	0,58	0,26	0,51	0,32	0,48	0,20
Адиктивна поведінка	0,71	0,35	0,72	0,31	0,67	0,29
Самоушкоджуюча та суїцидальна поведінка	0,41	0,22	0,59	0,30	0,64	0,12
Ризикована поведінка	0,79	0,29	0,55	0,31	0,68	0,36
Делінквентна поведінка	0,82	0,43	0,80	0,35	0,68	0,38

Примітка: ФН – факторні навантаження, КЗФ – коефіцієнти факторних значень.

Можливість побудови факторних моделей для респондентів з різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками обумовлюється мірою адекватності вибірки Кайзера-Майєра-Олкіна: встановлена прийнятна адекватність моделі для досліджуваних I групи (0,791) та висока адекватність для респондентів II та III груп (0,829 та 0,803 відповідно). Також придатність даних для подальшої факторизації підтверджується критерієм сферичності Бартлетта: для респондентів I групи – $\chi^2(23)=417,9$ ($p<0,001$), для респондентів II групи – $\chi^2(23)=911,8$ ($p<0,001$), а для респондентів III групи – $\chi^2(23)=362,7$ ($p<0,001$).

При цьому відсоток дисперсії, який пояснюється виділеними компонентами, для респондентів з різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками становить 42%, 40% та 38% відповідно. Зазначимо, що для всіх груп досліджуваних найменше факторне навантаження має суб'єктивне благополуччя, що свідчить про його менший зв'язок з інтегральним показником психологічної безпеки.

За допомогою регресійного аналізу було отримано моделі ресурсів психологічної безпеки респондентів з різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками. При цьому як залежна змінна виступає інтегральний показник психологічної безпеки, а як незалежні – компоненти соціального інтелекту, ціннісні орієнтації, типи когнітивної регуляції емоцій, а також психологічні захисти (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Регресійні моделі особистісних та соціальних ресурсів психологічної безпеки респондентів з різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками

Параметри		β
I група ($r^2=0,41$; $F(6, 906)=17,78$; $p<0,001$)		
Ціннісні орієнтації	Безпечна поведінка	0,24
	Професійна орієнтованість	-0,21
	Освіта	0,19
Типи когнітивної регуляції емоцій	Перефокусування на планування	-0,23
	Звинувачення інших	0,28
Психологічні захисти	Придушення	0,20
	Заміщення	0,29
II група ($r^2=0,44$; $F(10, 723)=66,42$; $p<0,001$)		
Ціннісні орієнтації	Безпека	0,32
	Сімейні цінності	-0,19
	Професійна орієнтованість	-0,17

Продовж. табл. 3.8

	Професійна діяльність та освіта	0,09
Типи когнітивної регуляції емоцій	Румінації	-0,08
	Катастрофізація	0,16
	Звинувачення інших	0,10
Соціальний інтелект	Соціальні навички	-0,09
Психологічні захисти	Придушення	0,13
	Заміщення	0,42
III група ($r^2=0,52$; $F(10, 286)=16,74$; $p<0,001$)		
Ціннісні орієнтації	Здоровий спосіб життя	-0,21
	Безпечна поведінка	0,18
	Сімейні цінності	-0,33
	Професійна діяльність та освіта	0,41
Типи когнітивної регуляції емоцій	Розгляд в перспективі	-0,26
Соціальний інтелект	Соціальне усвідомлення	0,29
	Соціальні навички	-0,17
Психологічні захисти	Регресія	-0,18
	Компенсація	0,30
	Заміщення	0,41

Примітка: β – стандартизовані коефіцієнти, p – рівень значущості, r^2 – скоригований коефіцієнт детермінації, F – відношення Фішера.

Встановлено вищий рівень суб'єктивного благополуччя у респондентів III групи, порівняно з респондентами перших двох груп. Отже, респонденти I та II груп є більш уразливою категорією, ніж респонденти III групи, а також більшою мірою незадоволені окремими сторонами свого життя. Вищий рівень суб'єктивного благополуччя респондентів III групи можна пояснити більшим досвідом у досягненні життєвих цілей та подоланні

важких життєвих ситуацій, вирішенні вікових криз, а також особистісною зрілістю. У досліджуваних I та III груп статистично значущих відмінностей за показниками «напруженість і чутливість», «ознаки, що супроводжують основну психоемоційну симптоматику» та «самооцінка здоров'я» не було виявлено, а у респондентів II та III груп такі розбіжності наявні. Можливо, це пояснюється більшим прагненням молоді до безпечного та спокійного життя без зайвих зусиль, ніж у осіб зрілого віку, для яких важливо зайняти гідне положення в суспільстві, що зумовлює вищі стандарти та мету, які важко досягти.

Аналогічні висновки можна зробити при аналізі результатів порівняння за показниками індексів прийняття небезпечних форм поведінки та деструктивних ідей як нормативних: у респондентів II та III груп ці показники статистично значуще нижче, ніж у досліджуваних I групи. Отримані результати свідчать про те, що молодь більш схильна до прийняття деструктивних ідей та девіантних форм поведінки як нормативних в умовах напруженого соціального середовища, ніж особи зрілого віку. Відмінності можуть бути зумовлені поєднанням освітньо-кваліфікаційних та вікових чинників. З одного боку, молодь вперше здобуває середню та вищу освіту, що зумовлює необхідність адаптації до нового виду соціальних відносин; це знижує значущість чинника освітнього середовища як засобу соціальної підтримки. Адаптація може викликати хронічний стрес, який зумовлює неадаптивні стратегії опанування, зокрема в формі небезпечної поведінки. З іншого боку, основним завданням періоду ранньої дорослості є самовизначення особистості. Прагнення до пошуку себе може виражатися в бажанні експериментувати, зокрема через небезпечні форми поведінки. Ці групи можуть розглядатися як групи ризику порушення психологічної безпеки.

Як ресурс психологічної безпеки для молоді виступає цінність професійної орієнтованості. Так, усвідомлюючи значущість вибору професії, молоді люди наділяють обрану професійну діяльність і, відповідно, процес

навчання особистісним змістом, що може позитивно впливати на їх психологічну безпеку.

Сімейні цінності виступають як спільний ресурс досліджуваних по вибірці. У середині напруженого соціального середовища в період суспільних трансформацій сімейні цінності, важливість яких пов'язана з необхідністю вирішення нормативних завдань, характерних, зокрема, для періоду ранньої дорослості, сприяють формуванню почуття спільності, що дозволяє підтримувати стан психологічної безпеки. У ситуації напруженого соціального середовища вони набувають додаткової значущості.

Загальним ресурсом для досліджуваних різних підгруп є компонент соціального інтелекту, зокрема соціальні навички. Цей зв'язок можна пояснити соціальною підтримкою, що отримується у зв'язку з розвиненими навичками міжособистісної взаємодії. Це дозволяє респондентам відчувати себе менш ізольованими та більш захищеними в період суспільних трансформацій.

Специфічним ресурсом психологічної безпеки для молоді є такий тип когнітивного регулювання емоцій, як перефокусування на планування. Цей тип когнітивної регуляції емоцій, виходячи з даних дослідження С. Carver, позитивно пов'язаний з почуттям власної гідності (С. Carver, М. Scheier, J. Weintraub) [199].

Можливо, оскільки молодь ще перебуває під контролем батьків та викладачів, цей спосіб емоційної саморегуляції дозволяє їй, за допомогою розробки плану дій, збільшити свою самостійність та відчутти власну незалежність.

Особливістю набору особистісних ресурсів психологічної безпеки респондентів, які перебувають у І періоді зрілості є включення до нього типу когнітивного регулювання емоцій «румінації», який фахівцями визнано неконструктивним. Однак циклічний та безперервний роздум про почуття та думки щодо стресогенних ситуацій дозволяє підтримувати стан психологічної безпеки. В умовах суспільних трансформацій цей зв'язок

може пояснюватися тим, що румінації – це необхідна умова для посттравматичного зростання, яке здійснюється через спроби осмислити наслідки травми та використати заходів для їх вирішення. Також можна припустити, що румінації створюють звичку обмірковувати те, що призводить до зміни ставлення до подій, які відбуваються, і змінювати поведінку (B. Verplanken, S. Orbell) [308]; вони починають переходити до конкретних дій, відповідно, можуть впливати на ситуацію, отримувати певний ступінь контролю, що важливо в ситуації невизначеності.

Набір ресурсів психологічної безпеки для респондентів I та II періодів зрілості включає, крім раніше перерахованих психологічних феноменів, цінність здорового способу життя, розгляд у перспективі, а також регресію.

У зазначений віковий період цінність здорового способу життя може знижувати тривогу, пов'язану з віковими змінами, що позитивно впливає на психоемоційний стан. Розгляд ситуації в перспективі дозволяє, завдяки накопиченому життєвому досвіду, порівнювати поточні стресогенні ситуації з аналогічними подіями минулого. Це допомагає їм подумки дистанціюватися від оцінки стресогенної ситуації, як надмірно серйозної чи непереборної, знижуючи тим самим рівень тривоги та підтримуючи психологічну безпеку в період суспільних трансформацій.

У зв'язку з підвищеною соціальною відповідальністю та вищими очікуваннями від них як в професійній сфері, так і в межах повсякденної діяльності, форми поведінки, властиві респондентам на більш ранніх стадіях розвитку, дозволяють їм знижувати ступінь відповідальності за свої рішення та, як наслідок, підтримувати стан психологічної безпеки.

Загальними показниками для респондентів по вибірці, які можуть негативно вплинути на психологічну безпеку, є цінності безпечної поведінки, а також механізм психологічного захисту «заміщення» та ін.

Цінність безпечної поведінки може негативно впливати на психологічну безпеку внаслідок того, що надмірне психологічне навантаження в

умовах суспільних трансформацій, що проявляється, зокрема, у формі уникнення, обмежує в реалізації значущої діяльності, знижуючи тим самим задоволеність різними сферами життя. Це одна зі значущих цінностей, яка актуалізується у цьому середовищі і не знаходить свого втілення.

Період суспільних трансформацій характеризується невизначеністю та нестабільністю, внаслідок чого довгострокові освітні та професійні цілі, пов'язані з цінностями професійної діяльності та освіти, сприймаються респондентами як слабо досяжні, що може призводити до відчуття безнадійності. Заміщення, яке являє собою перенаправлення емоційної напруги на більш доступні об'єкти, дозволяє в умовах суспільних трансформацій знижувати рівень емоційної напруги на короткий проміжок часу. Однак у довгостроковій перспективі невиправдано часте використання цього механізму психологічного захисту не призводить до полегшення, а створює труднощі у сфері міжособистісного спілкування, що може спричинити соціальну ізоляцію.

Специфічними особистісними ресурсами, які можуть негативно впливати на психологічну безпеку, є звинувачення інших та придушення. Респонденти схильні пояснювати причини негативних подій через дії інших людей. Це може сформувати дезадаптивне переконання про неможливість вплинути на ситуацію, оскільки все залежить від зовнішніх обставин. Витіснення зі свідомості психотравмуючого досвіду є ризиком виникнення психоемоційних порушень.

При цьому негативний вплив на психологічну безпеку надає також катастрофізація. При регулярному впливі чинників напруженого соціального середовища, розмірковуючи про найгірші сценарії розвитку подій, збільшується ризик психоемоційних порушень.

Негативний вплив на психологічну безпеку надають соціальне усвідомлення та компенсація. Ймовірно, соціальне усвідомлення за умов суспільних трансформацій може збільшувати чутливість респондентів до напруги в сфері міжособистісної взаємодії. За допомогою компенсації рespo-

нденти намагаються нівелювати свої невдачі та слабкі сторони через розвиток інших якостей та навичок. Це може негативно вплинути на стан психологічної безпеки через те, що цей механізм психологічного захисту створює ілюзію нормальності, тим самим респонденти можуть переключати увагу з вирішення реальних проблем на розвиток в інших сферах.

Отже, в ході проведеного дослідження було встановлено, що молодь (юнацького віку та періоду ранньої дорослості) є більш уразливою групою, ніж респонденти різних періодів зрілого віку; вона більше схильна до прийняття деструктивних ідей та небезпечних форм поведінки і має менший рівень суб'єктивного благополуччя.

Доведено, що ресурсами психологічної безпеки респондентів в період суспільних трансформацій є: для молоді – цінність професійної орієнтованості та перефокусування на планування; для респондентів періоду середньої зрілості – цінності професійної орієнтованості, а також сімейні цінності, румінації та соціальні навички; для респондентів пізньої зрілості – цінність здорового способу життя, сімейні цінності, розгляд у перспективі, соціальні навички та регресія.

Встановлено позитивний вплив конструктивних ресурсів для підтримки психологічної безпеки в період суспільних трансформацій, що підлягає подальшому осмисленню та урахуванню в практичній діяльності з психологічної підтримки.

Виявлено характеристики, які негативно впливають на психологічну безпеку респондентів в умовах напруженого соціального середовища. Для молоді – цінності безпечної поведінки, освіти, тип когнітивного регулювання емоцій «звинувачення інших», механізми психологічного захисту, такі як заміщення та придушення; для осіб віку середньої зрілості – цінності безпечної поведінки, професійної діяльності та освіти; такі типи когнітивного регулювання емоцій, як катастрофізація та звинувачення інших; придушення та заміщення, як механізми психологічного захисту; для респондентів віку пізньої зрілості – цінності безпечної поведінки, професійної

діяльності та освіти, соціальне усвідомлення як компонент соціального інтелекту, механізми психологічного захисту «компенсація» та «заміщення».

Результати другого етапу емпіричного дослідження дозволили виділити основні «мішені» психологічного супроводу в період суспільних трансформацій: нівелювання особистісних характеристик, які негативно впливають на психологічну безпеку; актуалізація та розвиток особистісних ресурсів психологічної безпеки диференційовано для різновікових груп респондентів, яких, зокрема, відрізняють освітньо-кваліфікаційні характеристики.

3.3. Соціально-психологічні предиктори загроз безпеки особистості в період суспільних трансформацій

На *третьому етапі* емпіричного дослідження було проведено аналіз предикторів загроз психологічній безпеці особистості в період суспільних трансформацій.

З цією метою була задіяна методика діагностики загроз психологічної безпеки особистості (Т. Фіногенова). Зазначимо, що незважаючи на зростання інтересу до проблеми психологічної безпеки особистості та спроби класифікувати загрози, психодіагностичний інструментарій для їх оцінки наразі залишається досить обмеженим. Тому виникла потреба в застосуванні психодіагностичної методики, яка дозволила оцінювати різні види загроз, що впливають на психологічну безпеку особистості.

Методика включає 36 питань, згрупованих у 8 шкал, які відображають різні види загроз: військові, економічні, природні, соціальні, інформаційні, загрози здоров'ю, а для оцінки загальної загрози використовується інтегральна шкала.

Для стандартизації методики було застосовано методи оцінки внутрішньої узгодженості та структурної валідності (α -Кронбаха); критеріальна

валідність для шкали «Військові загрози» (непараметричний U-критерій Манна-Уїтні); визначення перехресної валідності (коефіцієнт кореляції Спірмена); обчислення середньої норми за кожною шкалою (середнє арифметичне та стандартне відхилення).

Доведено структурну надійність основних шкал методики (α -Кронбаха=0,470-0,689).

Крім зазначеної методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості (Т. Фіногенова), на цьому етапі емпіричного дослідження було задіяно методику визначення стресостійкості та соціальної адаптації (Т. Holmes, R. Rahe), опитувальник травматичних ситуацій (Life Experience Questionnaire (LEQ)), адаптація Н. Тарабріної).

Як зазначалося вище, психологічна безпека виступає однією з важливих умов нормального функціонування та розвитку особистості. На це вказував ще А. Маслоу в своїй теорії ієрархії потреб, розташувавши потребу в безпеці на другій сходинці за значимістю після фізіологічних потреб. Згідно з А. Маслоу, забезпечивши базові фізичні потреби, людина прагне до безпеки як до наступного кроку в своєму існуванні та розвитку [264]. Без задоволення потреб у безпеці неможливо задовольнити потреби, що перебувають на більш високих рівнях: спілкування, поваги, визнання та самоактуалізації.

Психологічна безпека займає окреме самостійне місце в цілісній системі безпеки і має розглядатися поряд із фізичною безпекою.

У сучасних наукових дослідженнях психологічна безпека сприймається як багатогранне та інтегративне явище. Вчені визначають цей феномен як стан захищеності, як здатність адекватного реагування та протистояння негативному зовнішньому та внутрішньому впливу, як характеристику суб'єкта, що характеризує ступінь його психологічного благополуччя, як збереження цілісності, адаптивності, функціонування та розвитку. Крім того, психологічна безпека забезпечує стійкість особистості до різних стресчинників, зберігаючи психічне та соматичне здоров'я [181; 212; 227 та ін.].

Наразі дослідження психологічної безпеки особистості зосереджені на вивченні умов для її формування та розвитку, виявленні її структурних компонентів та чинників. Водночас, актуальними стають питання загроз психологічній безпеці у різних середовищах та умовах, адже сучасний світ характеризується нестабільністю та безліччю чинників, що загрожують психологічній безпеці особистості. До них можна віднести соціальні, економічні та політичні чинники, наприклад, зміни на ринку праці, нестабільність у суспільстві, інформаційні навантаження, а також деструктивний вплив соціальних мереж та засобів масової інформації. Все це супроводжується стресом, або навіть інтенсивним стресом, що негативно впливає на психічний стан, знижує якість життя, збільшує ризик розвитку депресивних, тривожних розладів, соматичних хвороб. За таких умов забезпечення психологічної безпеки стає вкрай складним.

Як правило, загрози психологічній безпеці класифікують залежно від об'єкта загрози (людина/група/держава), масштабу (глобальні/локальні), виду збитків (матеріальні/моральні), особливостей походження (стихійні/навмисні) та інших характеристик.

Часто загрози психологічній безпеці поділяють на внутрішні та зовнішні. Під зовнішніми розуміється вплив середовища (соціальні, економічні, інформаційні та політичні зміни, які важко контролювати), а до внутрішніх – особливості особистості (наприклад, низька самооцінка, тривожність, нестача навичок управління стресом). Внутрішні загрози, зазвичай, посилюються під впливом зовнішніх чинників.

Вивчаючи імпліцитні уявлення про загрози та небезпечні ситуації, що впливають на психологічну безпеку, респондентам було запропоновано опитування, при якому їх просили привести приклади подібних ситуацій та асоціації з ними. Отримані результати дозволили виділити шість категорій загроз: аутогенні, техногенні, екзистенційні, природні, фізіологічні, антропогенні. Останню категорію розподілено на три підкатегорії: масштабні, локальні, індивідуальні ситуації.

Загалом запропоновано розділити загрози психологічної безпеки на антропогенні та природні. До природних віднесено ситуації, пов'язані з впливом природних явищ, котрим притаманна масштабність, раптовість, стихійність. Антропогенні загрози обумовлюються активною причетністю людського чинника, а їх розподіл проведено залежно від видів безпеки на військові, економічні, соціальні, інформаційні, екологічні.

На основі теоретико-методологічного вивчення проблеми було виділено такі види загроз психологічній безпеці особистості:

1) Антропогенні, які залежать від людського чинника та включають такі види:

- військові загрози – містять перебування, проживання в зоні бойових дій та на прикордонних територіях, вимушену міграцію, думки про війну, терористичну загрозу. Військові загрози є сильним психотравмуючим фактором, що порушує почуття захищеності, цілісності, стійкості, нормального функціонування особистості і несуть пряму загрозу життю. Цей вид загроз руйнівню впливає на особистість, її суб'єктивне благополуччя, здоров'я;

- соціальні загрози пов'язують з якістю міжособистісних відносин, проявом фізичного та психологічного насильства, соціальною ізоляцією, втратою близької людини;

- економічні загрози стосуються фінансової нестабільності, втрати роботи/навчання, відсутності контролю над своїм матеріальним благополуччям, що безпосередньо пов'язане з відчуттям безпеки та впевненості у майбутньому;

- інформаційні загрози розуміються як тиск та перенасичення негативною інформацією. Маніпуляції, дезінформація, залякування, негативна інформація негативно впливають на психіку, викликаючи почуття невпевненості, страху, тривоги, занепокоєння;

2) Природні небезпеки, які включають природні явища. До цієї групи загроз були включені землетруси, повені, урагани, шквали, пожежі, зсуви ґрунту. Подібні природні явища спочатку не мають певного об'єкта впливу, жертвою може стати будь-яка людина, яка потрапила до зони природної стихії;

3) Загрози, пов'язані з погіршенням психічного та соматичного здоров'я людини. Різні захворювання, залежності, стрес, втома, порушення сну можуть значно знижувати рівень психологічної безпеки.

При виділенні шкал методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості спиралися на перераховані вище види загроз.

Методика діагностики загроз психологічної безпеки особистості (Т. Фіногенова) містила чотири варіанти відповідей на кожне з 36 запитань. Респондентам пропонувалося вибрати лише один варіант відповіді з кожного запитання, що стосується подій останнього року їхнього життя.

Методика складалася з 8 шкал, 7 з яких відповідали виділеним загрозам психологічної безпеки та 1 шкала – це загальний показник загроз. Військові, соціальні, економічні, інформаційні загрози було об'єднано в окремий вид загроз – антропогенні. Для кожної шкали сформульовано 6 запитань. Відповідно до ключа, за обрану відповідь нараховувалося від 0 до 3 балів.

За кожною шкалою підраховувалася загальна кількість балів.

Структура та зміст шкал:

1. Антропогенні загрози: підрахунок балів здійснювався як середнє арифметичне за чотирма шкалами (військові, соціальні, інформаційні, економічні загрози):

1.1. Військові загрози: запитання 1-6.

1.2. Інформаційні загрози: запитання 7-12.

1.3. Соціальні загрози: запитання 13-18.

1.4. Економічні загрози: запитання 19-24.

2. Природні загрози: запитання 25-30.
3. Загрози здоров'ю: запитання 31-36.
4. Загальний показник загроз: сума балів із усіх питань.

Рівень вираженості за шкалами:

- 0-5 балів – низька вираженість;
- 6-12 балів – середня вираженість;
- 13-18 балів – висока вираженість.

Рівень вираженості за загальним показником загроз:

- 0-35 балів – низька вираженість;
- 36-72 балів – середня вираженість;
- 73-108 балів – висока вираженість.

Інтерпретація результатів здійснювалася на основі набраних балів за кожною зі шкал та загального показника, а також визначався рівень вираженості загроз.

Опис шкал методики:

- антропогенні загрози залежать від людського чинника та включають такі шкали:

- військові загрози: перебування, проживання в зоні бойових дій та на прикордонних територіях, вимушена міграція, думки про війну, терористична загроза;

- соціальні загрози: пов'язані з якістю міжособистісних відносин, проявами фізичного та психологічного насильства, соціальною ізоляцією, втратою близької людини;

- економічні загрози: фінансова нестабільність, втрата роботи/навчання, відсутність контролю за своїм матеріальним благополуччям;

- інформаційні загрози: тиск та пересичення негативною інформацією;

- природні небезпеки: землетруси, повені, урагани, шквали, пожежі, зсуви;

- загрози здоров'ю: погіршення психічного та соматичного здоров'я (різні захворювання, стрес, втома, порушення сну).

Методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації (Т. Holmes, R. Rahe) складається з 43 тверджень, що відображають психотравмуючі події. Кожна подія оцінюється певною кількістю балів. Респондентам необхідно було згадати всі подібні ситуації за останній рік та відзначити ті, які їм довелося пережити. Підраховувалася набрана сума балів з усіх питань, що відображає рівень стресостійкості, а також ступінь стресового навантаження.

У цьому дослідженні важливість представляв результат, що відображає ступінь стресового навантаження.

Відповідно до інтерпретації, виділяється 4 ступеня (рівня) стресу:

- до 150 – мінімальний;
- 199 балів – низький;
- від 200 до 299 – середній;
- від 300 – високий.

Методика використовувалася, зокрема, з метою оцінки перехресної валідності методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості (Т. Фіногенова).

Опитувальник травматичних ситуацій (Life Experience Questionnaire (LEQ), адаптація Н. Тарабріної та ін.) був спрямований на виявлення різних стресових ситуацій у житті респондентів: злочинів, природних катастроф, економічних потрясінь, аварій, фізичних травм та каліцтв, проблем зі здоров'ям, ситуацій насильства, а також на оцінку впливу цих подій на життя респондентів.

При оцінці травматичних ситуацій використовувалася 5-ти бальна шкала. Підрахунок результатів здійснювався шляхом підсумовування балів на запитання щодо кожного блоку подій, а також обчислення загальної кількості травматичних подій, підсумкового показника впливу зазначених

подій на життя респондентів за останній рік та загального індексу травматичності.

Цей опитувальник також використовувався для оцінки перехресної валідності методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості (Т. Фіногенова).

Перевірка внутрішньої узгодженості методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості здійснювалася за допомогою коефіцієнта надійності α -Кронбаха.

Таблиця 3.9

Оцінка структурної надійності (α -Кронбаха) основних шкал методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості

Шкали методики	1 питання μ	2 питання μ	3 питання μ	4 питання μ	5 питання μ	6 питання μ	α - Кронбаха
Військові загрози	0,8	1,6	1,7	1,6	1,9	1,8	0,769
Економічні загрози	1,7	1,0	1,2	0,8	0,7	0,4	0,545
Природні загрози	0,1	0,0	0,1	0,0	0,1	0,0	0,468
Соціальні загрози	0,7	0,5	1,4	0,6	1,7	0,9	0,492
Загрози здоров'ю	1,6	0,7	0,8	1,5	1,4	1,8	0,678
Інформаційні загрози	1,3	1,5	1,5	0,4	1,7	1,9	0,667

Примітка: μ – середнє арифметичне.

Як видно з табл. 3.9, майже всі шкали, крім шкали «військові загрози», володіють структурною надійністю (α -Кронбаха=0,470-0,689). Можна припустити, що на високу структурну надійність (α -Кронбаха) за шкалою «військові загрози» могла вплинути значна кількість відповідей респондентів, що відображають наявність подібних загроз у житті респондентів.

Для підтвердження валідності шкали «військові загрози» була здійснена критеріальна валідність. Для цього було використано метод контрастних груп з використанням двох вибірок з різних регіонів: з Тернополя, з менш вираженими військовими загрозами психологічної безпеки і Запоріжжя, де військові загрози були більш вираженими.

Виділені групи порівнювалися між собою за шкалою «військові загрози» з використанням непараметричного критерію Манна-Уїтні (табл. 3.10).

Як видно з отриманих результатів, існують статистично значущі відмінності в середніх значеннях за шкалою «військові загрози» між виокремленими групами (α -Кронбаха=0,769) даної шкали, які дійсно пов'язані з тим, що для респондентів з Запоріжжя дана загроза є найбільш значущою.

Отже, при вивченні вибірок, для яких ці загрози є більш актуальними, шкала показала свою валідність та ефективність.

Таблиця 3.10

Порівняння середніх значень за шкалою «військові загрози» в контрастних групах респондентів за U-критерієм Манна-Уїтні

Шкали	Тернопіль	Запоріжжя	p
	μ	μ	
Військові загрози	2,8	7,11	0,000

Примітка: μ – середнє арифметичне.

Для визначення кореляцій між шкалами методики визначення стресостійкості та соціальної адаптації (Т. Holmes, R. Rahe), опитувальника

травматичних ситуацій (Life Experience Questionnaire (LEQ), адаптація Н. Тарабріної) та методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості застосовувався коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

Результати кореляційного аналізу представлені у табл. 3.11.

Таблиця 3.11

**Результати кореляційного аналізу
(коефіцієнт рангової кореляції Спірмена)**

Шкали	Вз	Ез	Пз	Сз	Зз	Із	ІШЗ
Загальна кількість травматичних подій	0,289*	0,109	0,331**	0,374**	0,366**	0,432**	0,512**
Сумарний показник впливу травматичних подій	0,342**	0,107	0,114	0,487**	0,431**	0,540**	0,579**
Індекс травматичності	0,236*	0,098	0,108	0,431**	0,415**	0,369**	0,456**
Рівень стресу	0,346**	0,378**	0,087	0,259*	0,363**	0,519**	0,556**

Примітка: Вз – військові загрози, Ез – економічні загрози, Пз – природні загрози, Сз – соціальні загрози, Із – інформаційні загрози, Зз – загрози здоров'ю, ІШЗ – інтегральна шкала загроз психологічної безпеки; $p \leq 0,05$; $p \leq 0,01$.

Як видно з табл. 3.11, більшість шкал методики діагностики загроз психологічної безпеки – «військові загрози» (від $r=0,236$, $p \leq 0,05$ до $r=0,346$, $p \leq 0,01$), «інформаційні загрози» (від $r=0,369$, $p \leq 0,01$ до $r=0,519$, $p \leq 0,01$), «соціальні загрози» (від $r=0,259$, $p \leq 0,01$ до $r=0,487$, $p \leq 0,05$), «загрози здоров'ю» (від $r=0,366$; $p \leq 0,01$ до $r=0,431$; $p \leq 0,01$) – взаємопов'язані з усіма показниками методики LEQ і рівнем стресу за Т. Holmes, R. Rahe.

Шкала «економічні загрози» корелює лише з рівнем стресу за Т. Holmes, R. Rahe ($r=0,378$; $p\leq 0,01$). Шкала «природні загрози» має взаємозв'язок із показником «загальна кількість травматичних подій» методики LEQ ($r=0,331$; $p\leq 0,01$).

Інтегральна шкала методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості має значні прямі кореляційні зв'язки з усіма шкалами методик (від $r=0,456$; $p\leq 0,01$ до $r=0,579$; $p\leq 0,01$).

Також були розраховані середні норми показників за всіма виділеними шкалами методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Результати середньої норми показників шкал методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості

Шкали	μ	σ
Військові загрози	2,6	1,3
Економічні загрози	4,9	3,2
Природні загрози	1,2	1,0
Соціальні загрози	5,7	2,5
Загрози здоров'ю	8,1	2,9
Інформаційні загрози	9,1	3,7
Інтегральна шкала загроз психологічній безпеці	31,6	14,6

Примітка: μ – середнє арифметичне; σ – стандартне відхилення.

Як видно з табл. 3.12, серед зазначених загроз найбільша вираженість спостерігається за шкалами «інформаційні загрози» ($9,1 \pm 3,7$) та «загрози здоров'ю» ($8,1 \pm 2,9$), а найменша – за шкалою «природні загрози» ($1,2 \pm 1,0$). Ці результати вказують на те, що інформаційні загрози та загрози здоров'ю сприймаються респондентами як більш значущі й такі, що зустрічаються частіше, ніж природні загрози.

У середньому всі показники методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості мають середню вираженість (від 1,2 до 9,1).

Таким чином, можна говорити про те, що в нормі виділені загрози психологічної безпеки та загальний бал ($31,6 \pm 14,6$) мають середню вираженість.

Отже, методика діагностики загроз психологічної безпеки особистості підтвердила можливість її використання у психологічних дослідженнях, спрямованих на вивчення цієї проблеми. Методика має структурну надійність (α -Кронбаха= $0,470-0,689$), включаючи шкалу «військові загрози».

Критеріальна валідність та порівняння з контрастною вибіркою, для якої військові загрози є більш актуальними, підтвердили чутливість цієї шкали до подібних загроз.

Валідність методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості підтверджена перевіркою перехресної валідності з іншими методиками, такими як методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації (Т. Holmes, R. Rahe) та опитувальника травматичних ситуацій (Life Experience Questionnaire (LEQ), адаптація Н. Тарабріної). Виявлені значущі кореляції між шкалами методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості і шкалами методик порівняння свідчить про високу валідність методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості. Виділені нормативні оцінки кожної шкали методики діагностики загроз психологічної безпеки дозволили більш точно інтерпретувати отримані результати.

3.4. Варіативність та варіабельність маніпулятивного впливу на особистість в умовах суспільних трансформацій

На *четвертому етапі* емпіричного дослідження було проведено аналіз статусно-рольових та інших динамічних особливостей групи і ступеня представленості в ній маніпулятивної установки особистості, як підстави маніпулятивної дії в групі.

Таким чином, дослідницька робота на цьому етапі емпіричного дослідження була спрямована на виявлення особливостей маніпулятивного впливу як установки на групову структуру, задоволеність знаходження в групі та ефективність спільного функціонування для досягнення основної мети, що реалізується через використання у міжособистісному спілкуванні маніпулятивних тактик та прийомів.

У ході проведених наукових студій було виявлено низку закономірностей.

Кількісна представленість маніпуляторів має переважаючий характер у середній страті ієрархічної структури групи.

Розпізнавання маніпуляції іншими членами групи веде до усунення маніпуляторів на нижні щаблі ієрархічної (статусно-рольової) структури групи.

Ціннісні орієнтації респондентів, схильних до маніпулятивної поведінки, відрізняються від загальної ціннісно-орієнтаційної єдності групи в питаннях групової взаємодії.

Інтрагрупова маніпулятивна напруженість (кількість респондентів, схильних до маніпулятивної поведінки) впливає на комфортність учасників взаємодії в групі і, відповідно, на згуртованість та рівень її розвитку. В ситуації, коли маніпулятивна напруженість висока, комфортність різко знижується і, відповідно, знижується ступінь включеності кожного її члена в загальногрупову діяльність.

Характер маніпулятивної поведінки високостатусних, середньостатусних і низькостатусних членів групи відрізняється об'єктною представленістю: середньостатусні члени групи найчастіше як об'єкт вибирають одного або декількох членів групи (вплив будується за схемою суб'єкт-об'єкт, суб'єкт-об'єкти); набагато рідше об'єктом виступає вся група в цілому; низькостатусні респонденти як об'єкт маніпуляції частіше вибирають одного члена групи (суб'єкт-об'єкт) і групу в цілому (суб'єкт-група); високостатусні члени групи не мають специфічної об'єктної представленості в маніпулятивних стратегіях.

Виходячи з отриманих результатів, можна зробити висновки, що стратегія маніпулювання групи значно варіює залежно від положення ініціатора в статусно-рольовій ієрархії групи.

У спробі пояснити цю ситуацію було розроблено структуру маніпуляції в процесі групового взаємодії.

Якщо маніпулятор має середній статус у груповій ієрархії, він може впливати зі своєї позиції на високостатусних членів (лідера) групи; на середньостатусних членів групи та на низькостатусних її членів, у тому випадку, якщо це йому необхідно, і на групу в цілому.

Тут реалізується принцип спрямованості сигналів. У цьому принципі виділяється аксіальний тип комунікації (поодинокий вектор – суб'єкт-суб'єкт) та ретіальний (безліч векторів – суб'єкт-суб'єкти). Причому в разі ретіального типу комунікації виникають такі явища, як соціальна орієнтація учасників (приналежність до певної групи), фільтрація інформації та фасцинація (послаблення фільтрації). До останнього явища слід віднести умови підвищення ефективності матеріалу, що сприймається, завдяки використанню супутніх фонових впливів. Ініціатор впливу має можливість будувати свою маніпуляцію тільки на одному представнику групи. Проте, така аксіальна маніпуляція ефективна лише в тому випадку, якщо адресатом є сильний лідер або член групи, який має безпосередній вплив на нього. У ситуації, коли маніпулятор впливає почергово чи одночасно на кілька

різностатусних членів групи, контроль над групою здійснюється найбільш ефективно.

Крім того, навіть за відсутності впливу на деяких середньостатусних і низькостатусних членів групи верхні страти забезпечать здійснення необхідного ініціатору впливу. Слід зазначити й той факт, що маніпулятори, наближені до високостатусного члена групи, матимуть найбільші можливості для здійснення контролю над групою з низки причин: менше зусиль витрачається на лідера; легше здійснюється вплив на середньостатусних членів групи; у зв'язку з економією емоційних та часових витрат на основі перших двох позицій доступна реалізація більшої кількості маніпулятивних актів.

Вектор впливу на групу в цілому, крім власної здатності впливати на описані вище явища, пов'язаний з груповою взаємодією, багато в чому залежить від подібних векторів. При цьому найбільшою силою володіє вектор, що виходить від високостатусного члена групи.

Якщо маніпулятор займає позицію низькостатусного члена групи, що також є нерідким явищем, ініціатор впливу, швидше за все, віддасть перевагу впливу на низькостатусних або середньостатусних членів групи.

У процесі групової взаємодії маніпуляція також може здійснюватися у вигляді загального впливу на групу. Проте, тут можливості ініціатора не такі великі, як у високостатусного члена групи, і часто будуються на антонімічній, щодо лідера та інших членів групи, поведінці.

Тут також важливо відзначити, що маніпуляція з метою контролю групи з позиції низькостатусного члена найбільш трудомістка і малоефективна. Вектори впливу на лідера групи, що виходять від низькостатусних членів, мають слабку силу, що обумовлено статусною ієрархією. З векторів, що впливають на лідера, можна виділити два вихідних від середньостатусних членів групи, однак і вони не мають початкової сили, оскільки мають опосередкований характер. Таке співвідношення явно вказує на низьку ефективність маніпуляцій з позиції відкинутого члена групи.

Маніпулятор, незважаючи на те, що схильний бути лідером, рідко займає високостатусне положення в групі. Як показують сучасні дослідження в галузі макіавеллізму особистості, положення маніпулятора у верхній страті можливе практично лише в таких ситуаціях: розмитість ієрархічної структури (R. Christie, F. Geis, C. Hollon; S. Moore, B. Katz); в ситуації короткострокової взаємодії учасників групи (R. DeLuga, M. Okanes, J. Stinson); в ситуації, коли група націлена на виграш завдяки зовнішній взаємодії (R. Christie, F. Geis) [207; 235; 269; 276 та ін.].

У такому випадку ініціатор здійснює свій вплив в основному за рахунок середньостатусних членів групи та групи в цілому, а основні методи впливу будуються на регуляції активності групи (створення образу задоволеності членством і регуляція членства групи; зміна діяльності завдяки більш широкій спільності; зміна групових норм, групової згуртованості) тощо.

На основі наведених даних не можна говорити про те, що маніпуляція у групі формується тільки на основі статусно-рольової структури, проте, вона багато в чому визначає стратегію, яку обирає ініціатор впливу.

Прикладний аспект висвітлених положень полягає в тому, що усвідомлення структури як групового, так і міжособистісного маніпулятивного впливу дозволяє психологам, які працюють в системі освіти, зайнятим управлінською діяльністю, краще розуміти багато прихованих процесів, що відбуваються в групі, найефективніше протистояти маніпуляціям в реальній життєдіяльності, оптимізувати процеси групової діяльності і міжособистісного спілкування.

Отже, відповідно до виділених положень проведено дослідження, основною метою якого було виявлення особливостей маніпулятивного впливу, як установки, що реалізується через використання в міжособистісному спілкуванні маніпулятивних тактик і прийомів, і впливає на групову структуру, задоволеність знаходження в групі та ефективність спільного функціонування.

Проведений аналіз дозволив зробити такі висновки. Кількісна представленість макіавеллістів має переважаючий характер у середній страті ієрархічної структури групи; ціннісні орієнтації респондентів, схильних до маніпулятивної поведінки, відрізняються від загальної ціннісно-орієнтаційної єдності групи в питаннях групової взаємодії; кількість респондентів, схильних до маніпулятивної поведінки, впливає на комфортність учасників взаємодії групи і, відповідно, на згуртованість і рівень розвитку групи; характер маніпулятивної поведінки високостатусних, середньостатусних та низькостатусних членів групи відрізняється об'єктною та операційною представленістю.

Подальший аналіз наукових студій на цьому етапі дослідження був спрямований на вивчення чинників та наслідків деструктивного маніпулятивного впливу на респондентів у соціальних мережах та інтернеті, який включає поширення дезінформації, емоційні маніпуляції та алгоритмічне спотворення інформації.

Насамперед, зазначимо, що соціальні мережі, які існують наразі, є рушійною силою сучасного життя та соціуму, проте супроводжуються високою активністю маніпулятивних дій, які впливають на сприйняття користувачів, формуючи зниження критичного мислення та їхню поведінку в мережі.

Сучасні соціальні мережі відіграють ключову роль у житті суспільства, надаючи користувачам унікальні можливості для спілкування, саморозвитку та обміну інформацією. Однак зі збільшенням їх популярності та поширення спостерігається зростання кількості деструктивних маніпулятивних впливів, що негативно впливають на сприйняття, поведінку та психоемоційний стан користувачів [253; 255; 280 та ін.].

Деструктивні впливи в соціальних мережах проявляються в таких формах, як поширення дезінформації, використання емоційних тригерів, створення поляризації думок та алгоритмічні спотворення контенту.

Ці процеси не лише загрожують цифровій безпеці, а й підривають стабільність суспільства, особливо серед молоді, яка є найактивнішою категорією користувачів.

Питання забезпечення інформаційної безпеки у соціальних мережах має стратегічне значення, враховуючи зростаючу активність користувачів та пов'язані з цим ризики. Важливу роль у цьому відіграє розробка ефективних методик оцінки та виявлення деструктивного контенту, які можуть допомогти знизити рівень негативного впливу на користувачів та підвищити їхню обізнаність.

Вирішення цієї проблеми можливе лише за умови застосування сучасних технологій, включаючи методи аналізу природної мови, алгоритми машинного навчання та комплексні підходи до моделювання соціальних мереж. Це вимагає досліджень, спрямованих на розробку та впровадження інструментів, здатних ефективно виявляти та нейтралізувати маніпулятивні впливи, враховуючи особливості локального контексту та міжнародного досвіду.

Ключова проблема сучасних соціальних мереж, що впливає на поведінку, думку та психологічний стан користувачів – деструктивний маніпулятивний вплив, який здебільшого визначають як цілеспрямований вплив на психологічну або соціальну поведінку індивіда або групи, що веде до зміни їх сприйняття або дій. Це явище широко вивчається і робить акцент на способи виявлення ризиків та створення освітніх програм для підвищення грамотності користувачів у мережі (цифрова грамотність).

Вказується, що основними загрозами є розповсюдження фейків, кібербулінг і психологічний тиск, особливо серед молоді.

Розповсюдження фейкових новин є найнебезпечнішим із видів дезінформації. Підробка зображень, відео або документів для створення помилкового враження – не менш небезпечні види дезінформації.

Вплив маніпулятивного контенту на користувачів соціальних мереж проявляється в формуванні помилкових уявлень про події чи людей, що

підриває здатність користувачів аналізувати інформацію об'єктивно. Поширення спотворених даних знижує довіру до достовірних джерел інформації, підриваючи їх авторитет. В результаті суспільство стає вразливим до дестабілізуючих процесів, спричинених поширенням недовіри та паніки.

Особливу увагу слід приділити провокаціям, які цілеспрямовано викликають сильні емоційні реакції та конфлікти. Вони можуть виявлятися через публікацію провокаційних коментарів, мемів чи постів, які мають на меті розпалювання ворожнечі. Додатково для маніпуляції активно використовуються атаки тролів або ботів, які створюють ілюзію масової думки та посилюють напруженість серед користувачів. Найчастіше міжкультурні або міжрелігійні теми стають інструментами для створення поділу в суспільстві, що поглиблює конфліктні лінії. Наслідки такого впливу включають посилення соціальної напруженості та провокування конфліктів як на міжособистісному, так і на міжгруповому рівнях.

Емоційний тиск, що переважає над раціональним сприйняттям, знижує рівень критичного мислення користувачів, роблячи їх більш схильними до маніпуляцій. Це призводить до втрати здатності конструктивного діалогу і зміцнює поділ у суспільстві. Емоційний тиск є маніпулятивною тактикою, заснованою на цілеспрямованому впливі на почуття та переживання користувачів, щоб схилити їх до певних дій або зміни думки. Для цього використовуються психологічні прийоми, що викликають сильні емоційні реакції.

Наприклад, маніпулятори активно застосовують образи та відео, які провокують страх чи жалість, прагнучи вплинути на психіку людини. Крім того, часто експлуатуються такі емоційні стани, як почуття страху, гніву або провини, що дозволяє посилювати контроль над сприйняттям і поведінкою користувачів.

Особливо ефективним інструментом маніпуляції стають психологічні слабкості людини, такі як страх упущених можливостей (FOMO) або

страх засудження оточуючими. Це створює передумови прийняття поспішних і необдуманих рішень, викликаних тиском ситуації.

Вплив емоційного тиску на користувачів призводить до серйозних наслідків. Насамперед, він підриває об'єктивне та раціональне сприйняття інформації, що ускладнює аналіз ситуації та прийняття зважених рішень. Крім того, регулярний вплив такого роду посилює тривожність та викликає психологічний дискомфорт. Користувачі можуть мимоволі втягуватися в дії, природу і наслідки яких вони усвідомлюють занадто пізно або зовсім не розуміють, що робить їх ще більш вразливими перед маніпуляціями.

Платформи соціальних мереж є основним об'єктом досліджень. Ці платформи мають значну роль при формуванні думки в суспільстві, поширенні інформації та стають ідеальним середовищем для деструктивного маніпулятивного впливу. Ці платформи впливають на емоційну сферу користувачів через візуальний контент та короткі емоційно насичені відео, які швидко поширюються, підвищуючи ризик деструктивного впливу маніпулятивного характеру.

Наразі спостерігається значне зростання активності деструктивного контенту в соціальних мережах. За даними останніх досліджень рівень поширення дезінформації та іншого маніпулятивного контенту серед користувачів у соціальних мережах збільшився на 30% за останні два роки. 70% такого контенту спрямовано на молодих людей віком від 16 до 25 років. Крім того, проведено опитування, яке показало, що більше 45% користувачів не здатні відрізнити достовірну інформацію від фейкової, що вказує на низький рівень медіа грамотності.

Попередні дослідження в цій галузі відрізняються деякою обмеженістю, навіть незважаючи на те, що проблема вкрай серйозна та актуальна. Основний акцент у дослідженнях робиться на моніторинг контенту, який не здійснює глибокого аналізу, або на розробку технічних інструментів без урахування локального культурного контексту.

Наприклад, акцент робиться на загальну загрозу дезінформації, проте відсутнє поглиблене вивчення емоційних та когнітивних наслідків для користувачів. Водночас, слід зазначити, що на рівні державної безпеки робиться велика кількість кроків протидії деструктивному маніпулятивному впливу, включаючи запровадження освітніх програм з цифрової та медіа грамотності, розроблення законодавчих ініціатив.

У шкільних і вузівських програмах з'являється навчання безпечній поведінці в інтернеті, проте їхнє охоплення залишається низьким і часто обмежується теоретичними аспектами. До кроків протидії деструктивному маніпулятивному впливу належить також прийняття законодавчих заходів, які включають прийняття законів, що регулюють відповідальність за поширення дезінформації. Однак ці заходи часто виявляються недостатньо ефективними через складність доказу наміру та обмежень у відстеженні анонімного контенту. Наприклад, розповсюдження деструктивного контенту в закритих групах практично неможливо відстежити через високий ступінь шифрування.

Ці методи аналізу та пошуку дозволяють виявити маніпулятивну дію, деструктивний контент та алгоритми поведінки користувачів, а також можуть прогнозувати подальшу траєкторію поширення деструктивного маніпулятивного впливу.

Як відомо, психолінгвістичний аналіз є перевіркою тексту на використання маніпулятивних елементів. Цей аналіз дозволяє знаходити емоційно забарвлені слова, провокаційні фрази, стереотипи, гіперболи та логічні помилки.

Застосування методу особливо актуальне для перевірки матеріалів новин або гумористичного контенту, в яких маскується деструктивний вплив. Роботи дослідників підкреслюють адаптивність цього методу до локальних умов. Це дозволяє ефективно аналізувати соціальні мережі, де маніпуляції часто приховано під нейтральним або розважальним контентом. Однак, впровадження його на постійній основі може вимагати постійне

оновлення словників та шаблонів для аналізу, оскільки важливо врахувати зміни мови маніпуляцій. Також він стикається з труднощами при обробці складних контекстів, таких як сарказм і гумор. Дослідження показали, що метод досягає 75% точності у виявленні маніпулятивних текстів при аналізі локального контенту.

Дані про лайки, коментарі і репости, аналізування динаміки розповсюджень і закономірностей відправлення розсилок по різних групах є основними етапами аналізу взаємодій користувачів. Слід зазначити, що цей метод допомагає оцінити залучення користувачів до маніпулятивних обговорень. Також слід зазначити, що цей метод допомагає визначити групи, схильні до активного поширення деструктивного контенту, що робить його особливо корисним для аналізу активності в месенджерах та закритих спільнотах.

Однак його недоліки включають складність інтерпретації даних і залежність від доступності інформації, яка часто обмежується політикою конфіденційності.

Машинне навчання та його технології це те, що відкриває нові можливості при боротьбі з деструктивним маніпулятивним впливом, який включає автоматичне виявлення маніпулятивного контенту. Ці технології з їхньою системою глибокого навчання дозволяють аналізувати текстовий, візуальний і відеоконтент, а також прогнозувати його поширення.

Аналіз деструктивного інформаційно-психологічного впливу в соціальних мережах демонструє, як такі алгоритми допомагають виявляти приховані патерни деструктивної поведінки. Головна перевага машинного навчання включає високий рівень автоматизації і універсальності цього методу для контенту різної форми. Однак ці алгоритми вимагають великого обсягу даних для навчання машин та значні обчислювальні ресурси. Ефективність підходу машинного навчання залежить від якості використовуваних даних та налаштувань моделей.

Отже, сучасні методи аналізу деструктивного маніпулятивного впливу мають свої унікальні особливості, переваги та недоліки. Для визначення найбільш ефективного підходу до протидії маніпуляціям у цифровому середовищі запропоновано провести їх порівняння за ключовими параметрами.

Порівняння методів оцінки протидії деструктивному маніпулятивному впливу в цифровому середовищі наведено в табл. 3.13.

Таблиця 3.13

Порівняння методів оцінки протидії деструктивному маніпулятивному впливу в цифровому середовищі

Метод	Опис	Переваги	Недоліки
Психолінгвістичний аналіз	Аналіз тексту на наявність маніпулятивних слів та фраз	Точність під час аналізу локальних текстів	Обмежена мовна адаптація
Аналіз взаємодій	Дослідження патернів поведінки користувачів	Можливість визначення групової реакції	Висока складність інтерпретації даних
Машинне навчання	Використання моделей для передбачення маніпулятивного контенту	Висока автоматизація	Вимагає більших обсягів даних на навчання

Психолінгвістичний аналіз підходить для локального контенту і глибокого вивчення маніпуляцій на рівні тексту. Його основне обмеження пов'язане з труднощами інтерпретації складних конструкцій, таких як сарказм або приховані натяки; цей метод вимагає значних зусиль для інтерпретації даних.

Аналіз взаємодій ефективний для вивчення поведінки користувача і динаміки поширення контенту, що робить його особливо корисним у закритих спільнотах, де контент поширюється найшвидше. Однак цей метод вимагає значних зусиль для інтерпретації даних.

Машинне навчання демонструє найбільш високу універсальність, оскільки підходить для роботи з будь-яким типом контенту, включаючи текст, зображення та відео. Його обмеження пов'язане з необхідністю значних ресурсів та високоякісних даних.

Існує велика кількість програмного забезпечення для аналізу даних на вміст деструктивного маніпулятивного впливу, які адаптовані під різні завдання виявлення та оцінки маніпулятивного контенту. Також варто відзначити використання платформ для машинного навчання, які застосовуються для розробки моделей, здатних виявляти маніпулятивні патерни в текстовому, графічному та відеоконтенті. Системи мають здатність аналізувати велику кількість масивів даних з високою швидкістю і точністю.

Розроблена шкала дозволяє оцінити рівень маніпулятивного впливу на основі трьох ключових параметрів:

- рівень емоційного впливу; класифікується на слабкий, помірний та сильний вплив;
- розповсюдження деструктивного контенту; оцінюється охоплення аудиторії (кількість користувачів);
- залучення; вимірюється кількістю лайків, репостів та коментарів, що вказують на активну взаємодію з контентом.

У табл. 3.14 наведено параметри, значення та рівень ризику оцінки деструктивного маніпулятивного впливу.

Дослідження з аналізу деструктивного контенту в соціальних мережах показало, що на популярних платформах відзначається висока залученість респондентів в емоційно забарвлений відеоконтент з провокаційними заголовками. Ця обставина є свідченням необхідності запобігання актив-

ності на відповідній платформі. У месенджерах контент, що є деструктивним, набуває свого поширення через закриті чати. Найчастіше це відбувається з метою провокації соціальної чи політичної нестабільності.

Таблиця 3.14

Параметри, значення та рівень ризику оцінки деструктивного маніпулятивного впливу

Параметр	Значення	Рівень ризику
Емоційний вплив	Сильне	Високий
Охоплення користувачів (тис.)	> 1000	Високий
Залученість	> 5000	Помірний

Дослідження з аналізу деструктивного контенту в соціальних мережах показало, що на популярних платформах відзначається висока залученість респондентів в емоційно забарвлений відеоконтент з провокаційними заголовками. Ця обставина є свідченням необхідності запобігання активності на відповідній платформі. У месенджерах контент, що є деструктивним, набуває свого поширення через закриті чати. Найчастіше це відбувається з метою провокації соціальної чи політичної нестабільності.

Міста з найбільшою активністю – це фінансові та культурні центри, що характеризується активним інформаційним потоком. Столиця – політичний центр, де фіксується значна активність маніпулятивного контенту. Менш активні регіони та малі міста, де фіксується помірна активність.

Доцільною протидією деструктивному маніпулятивному впливу вважаємо розвиток медіа грамотності, причому особливо необхідне використання таких заходів серед молоді. Під медіа грамотністю розуміємо формування навичок розпізнавання фейкових новин та маніпулятивного контенту, а також практичне освоєння методів перевірки джерел та аналізу інформації. Слід наголосити, що подібні ініціативи сприятимуть підвищенню обізнаності молоді та зміцненню її критичного мислення.

Отже, у сучасному світі для протидії деструктивному маніпулятивному впливу технології є невід'ємною її частиною. Для підвищення ефективності моніторингу та аналізу при боротьбі з деструктивним маніпулятивним впливом використовуються різні методи. Один з цих методів – розробка просунутих алгоритмів на основі машинного навчання.

Ці алгоритми можуть розпізнавати приховані маніпулятивні елементи в текстах, зображеннях та відеоматеріалах, забезпечуючи більш точну класифікацію контенту. Також є інтеграція автоматизованих систем фільтрації. Встановлення таких систем на популярних платформах дозволить оперативно виявляти та блокувати деструктивний контент, мінімізуючи його поширення та вплив на користувачів.

Ці заходи забезпечать проактивний підхід до протидії деструктивному маніпулятивному контенту та допоможуть скоротити його вплив у цифровому середовищі.

Розглядаючи ключові напрями протидії деструктивному маніпулятивному впливу, необхідно виділити роботу з молоддю аудиторією, яка є активним користувачем соціальних мереж. У цьому процесі основною складовою вважаємо інтеграцію молодіжних організацій та спільнот у діяльність зі створення позитивного контенту та, відповідно, формування сприятливого цифрового середовища. Центральну роль у реалізації подібних ініціатив мають зайняти лідери громадської думки та активні користувачі соціальних платформ, оскільки їх участь значно підвищує ефективність перерахованих програм.

Відповідно, важливим напрямом є просування альтернативного контенту, орієнтованого на розвиток креативних і освітніх ініціатив. Підтримка застосування таких проєктів дозволить забезпечити помітне зниження привабливості матеріалів деструктивного характеру, переключачи увагу респондентів на конструктивні форми взаємодії.

Комплексна реалізація зазначених заходів створює передумови для формування стійкої цифрової екосистеми, що характеризується безпечним та продуктивним інформаційним обміном.

Юридичне регулювання інформаційної безпеки є необхідним заходом забезпечення захисту особистості та запобігання розповсюдженню маніпулятивного контенту.

Досягнення цієї мети обумовлюється необхідністю використання заходів щодо збільшення відповідальності як індивідуальних користувачів, так і цифрових платформ. Наприклад, існують нормативні акти, що регулюють це питання і передбачають відповідальність за поширення повідомлень і матеріалів, які містять пропаганду або агітацію насильницької зміни конституційного ладу, порушення цілісності, підриву безпеки держави, соціальної, расової, національної приналежності, пропаганду наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, вибухових речовин та вибухових пристроїв, культу жорстокості, насильства, незалежно від джерела їх отримання. Крім того, передбачено відповідальність за поширення свідомо неправдивої інформації.

Зобов'язання соціальних мереж та месенджерів оперативно виявляти та блокувати деструктивні матеріали дозволить підвищити їх роль у протидії деструктивному маніпулятивному медійному впливу. Ці заходи відповідають міжнародним стандартам в галузі інформаційної безпеки і можуть бути адаптовані для застосування з урахуванням національної специфіки. По-перше, більшість технічних рішень не адаптовані до мовних та культурних особливостей, що обмежує їхню ефективність. Наприклад, автоматичні системи аналізу контенту часто не справляються з обробкою текстів. По-друге, попередні дослідження не враховують комплексного впливу маніпуляцій на емоційний стан та когнітивні здібності користувачів.

Запропонований підхід виходить за межі існуючих моделей, поєднуючи технічні та соціально-психологічні аспекти. Задіяна методика являє

собою значний крок вперед, пропонуючи комплексне рішення, здатне мінімізувати вплив деструктивного контенту та підвищити цифрову безпеку особистості.

Отже, проведені дослідження дозволяють глибше зрозуміти природу деструктивного маніпулятивного впливу в сучасних соціальних мережах і виявити особливості його поширення. Показано, що деструктивні маніпуляції активно впливають на громадську думку, емоційний стан користувачів та рівень соціальної напруги.

Порівняльний аналіз психолінгвістичних, поведінкових та автоматизованих методів показав, що використання машинного навчання є найбільш перспективним, особливо для великих обсягів даних.

Впровадження сучасних аналітичних платформ і хмарних технологій значно прискорює і оптимізує процес виявлення деструктивного маніпулятивного впливу. Виявлено необхідність активної роботи з підвищення медіа грамотності, особливо серед молоді, та посилення законодавчого регулювання поширення деструктивного контенту. Новизна дослідження полягає у комбінованому підході до аналізу деструктивного маніпулятивного впливу, що поєднує технічні, соціальні та правові аспекти. Запропоновані освітні, технічні та соціально-психологічні заходи можуть стати основою для розробки більш ефективної стратегії цифрової безпеки особистості в період суспільних трансформацій.

Таким чином, проведений на цьому етапі дослідження аналіз присвячений сучасним підходам до методик оцінки деструктивного маніпулятивного впливу контенту на користувачів у соціальних мережах та інтернеті. З цією метою було розглянуто алгоритми аналізу контенту, машинного навчання та мережевого моделювання, що застосовуються для активного виявлення маніпулятивних тактик. Аналіз показав актуальність проблеми для забезпечення інформаційної безпеки та медіа грамотності користувачів у мережі. Адаптація міжнародних практик з вирішення зазначеної проблеми слугувала важливим аспектом проведеного аналізу.

Висновки до розділу

У розділі розкрито соціально-психологічні особливості уявлень особистості про умови безпеки та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій у віковому і гендерному вимірах; визначено дескриптори соціально-психологічних ресурсів безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій; виокремлено соціально-психологічні предиктори загроз безпеки особистості в період суспільних трансформацій; виявлено варіативність та варіабельність маніпулятивного впливу на особистість у векторах групової взаємодії і деструктивності маніпуляцій в інформаційно-цифровому просторі.

На *першому етапі* емпіричного дослідження було виявлено соціально-психологічні особливості уявлень респондентів про умови безпеки та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій і здійснено їхню диференціацію у віковому і гендерному вимірах.

З'ясовано, що уявлення про безпеку та протидію маніпуляціям як елементи психічної реальності, які репрезентують безпечний світ у суб'єктивному просторі особистості, мають цілісний характер, підтверджений взаємозв'язками в оцінках необхідних, значущих та забезпечених умов безпеки та протидії маніпуляціям. Уявлення респондентів про загальні умови безпеки та протидії маніпуляціям, необхідні для життя в сучасному соціумі, і про індивідуально-значущі умови власної безпеки є досить узгодженими. Однак безпека абстрактної людини визначається насамперед безпекою життя та фізичного здоров'я, а власна безпека пов'язується також із захищеністю внутрішнього світу, освіченістю, наявністю смислу життя.

Визначено, що для більшості респондентів характерна слабка узгодженість між значущими й забезпеченими умовами безпеки та протидії маніпуляціям. Найбільший розрив зафіксовано в оцінках умов соціального та природного середовища, пов'язаних зі збереженням життя та здоров'я,

які виявилися високо значущими, але недостатньо забезпеченими в сьогоденні.

Встановлено, що досліджувані протиставляють умови безпеки та протидії маніпуляціям, які відповідають глобальним цілям суспільства, та умови психологічної безпеки і протидії маніпуляціям конкретної особистості. В оцінках умов безпеки та протидії маніпуляціям виокремлено найбільш значущі аспекти життєдіяльності, а опис і пояснення безпечного локального середовища та життєдіяльності в ньому здійснюються через призму власних смислів.

Виокремлено соціально-психологічні особливості уявлень респондентів про безпеку та протидію маніпуляціям у період суспільних трансформацій у віковому вимірі. Встановлено, що в уявленнях про безпеку досліджуваних різного віку вагому роль відіграє чинник соціальної підтримки як провідна умова переживання безпеки, і простежується його вікова динаміка. Так, у юнацькому віці соціальний ресурс представлений дуже широко (і світ, і суспільство загалом) і є неперсоніфікованим. У першому періоді зрілого віку соціальні умови безпеки втрачають значущість, поступаючись особистісним та інтелектуальним ресурсам, а також прагненню організувати власний життєвий простір. У другому періоді зрілості соціальний ресурс знову стає значущим, але набуває якісно нової форми: соціальна підтримка персоніфікується і спільно із чинником досвідченості становить основний внесок у соціальні уявлення про безпеку та протидію маніпуляціям.

Факторний аналіз дозволив диференціювати різні ресурси безпеки респондентів (соціальні, інтелектуальні, особистісні та фізичні). З'ясовано, що для більшості досліджуваних метою досягнення стану безпеки, який характеризується як рівноважний і надійний, є самозбереження та здоров'я, засобами його досягнення виступають контроль ситуації та життєвий досвід, а умовами – надійне оточення й володіння інформацією. Крім того, стан безпеки здебільшого описується як захищеність і впевненість.

Встановлено наявність розбіжностей в оцінках умов безпеки та протидії маніпуляціям у респондентів, які входять до однієї вікової та соціальної групи й належать до відносно однакового середовища. Це свідчить про переважання індивідуально-особистісної зумовленості уявлень досліджуваних про безпеку та протидію маніпуляціям у період суспільних трансформацій.

З урахуванням у дослідженні змінної статі виявилось, що у чоловіків безпека здебільшого асоціюється зі свободою в реалізації своїх можливостей і більш суттєвою, ніж у жінок, опорою на внутрішні ресурси. У жінок безпека асоціюється насамперед із захищеністю та наявністю позитивного оточення, що певною мірою відповідає традиційному розподілу соціальних ролей між чоловіками та жінками.

На *другому етапі* емпіричного дослідження було визначено дескриптори соціально-психологічних ресурсів безпеки особистості і протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій.

За допомогою регресійного аналізу було побудовано моделі ресурсів психологічної безпеки і протидії маніпуляціям респондентів із різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками. При цьому як залежна змінна виступав інтегральний показник психологічної безпеки, а як незалежні – компоненти соціального інтелекту, ціннісні орієнтації, типи когнітивної регуляції емоцій, а також психологічні захисти.

Можливість побудови факторних моделей для респондентів із різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками зумовлювалася мірою адекватності вибірки Кайзера-Майєра-Олкіна: встановлено прийнятну адекватність моделі для досліджуваних I групи (0,791) та високу адекватність для респондентів II та III груп (0,829 та 0,803 відповідно). Також придатність даних для подальшої факторизації підтверджувалася критерієм сферичності Бартлетта: для респондентів I групи – $\chi^2(23)=417,9$ ($p<0,001$), для респондентів II групи – $\chi^2(23)=911,8$ ($p<0,001$), для респондентів III групи – $\chi^2(23)=362,7$ ($p<0,001$).

Встановлено, що респонденти юнацького віку та віку ранньої дорослості є більш уразливою групою, ніж респонденти різних періодів зрілого віку; молодь більш схильна до прийняття деструктивних ідей та небезпечних форм поведінки як нормативних і характеризується нижчим рівнем суб'єктивного благополуччя.

Доведено, що ресурсами психологічної безпеки респондентів у період суспільних трансформацій є: для молоді – цінність професійного самовизначення та перефокусування на планування; для респондентів періоду ранньої та середньої зрілості – цінності професійної орієнтованості, а також сімейні цінності, румінації та соціальні навички; для респондентів пізньої зрілості – цінність здорового способу життя, сімейні цінності, орієнтація на майбутнє, соціальні навички та регресія.

Виявлено характеристики, які негативно впливають на психологічну безпеку досліджуваних та можливості протидіяти маніпуляціям у період суспільних трансформацій. Для молоді це тип когнітивного регулювання емоцій як-от звинувачення інших, а також механізми психологічного захисту – заміщення та придушення; для осіб, які перебувають у віці середньої зрілості, серед типів когнітивного регулювання емоцій превалюють катастрофізація та звинувачення інших, а також придушення та заміщення як механізми психологічного захисту; для респондентів у віці пізньої зрілості – соціальне усвідомлення, як компонент соціального інтелекту, і такі механізми психологічного захисту як компенсація та заміщення.

Результати другого етапу емпіричного дослідження дозволили виокремити основні мішені соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій: нівелювання особистісних характеристик, які негативно впливають на психологічну безпеку; актуалізація та розвиток особистісних та соціальних ресурсів психологічної безпеки з диференціацією для різновікових груп респондентів, яких відрізняють освітньо-кваліфікаційні характеристики.

На *третьому етапі* емпіричного дослідження було виокремлено соціально-психологічні предиктори загроз безпеки особистості в період суспільних трансформацій.

З'ясовано, що загрози психологічної безпеки доцільно класифікувати залежно від об'єкта загрози, масштабу, виду збитків, особливостей походження тощо.

Розкрито внутрішні та зовнішні загрози психологічної безпеки досліджуваних у період суспільних трансформацій. Серед зовнішніх загроз визначено вплив середовища (соціальні, економічні, інформаційні та політичні зміни, які важко контролювати), а серед внутрішніх – особливості особистості (зокрема, низька самооцінка, тривожність, нестача навичок управління стресом, непродуктивні копінг-стратегії). Наголошено, що внутрішні загрози зазвичай посилюються під впливом зовнішніх чинників.

Показано, що при вивченні імпліцитних уявлень про загрози та небезпечні ситуації, які впливають на психологічну безпеку, респондентам було запропоновано опитування з проханням навести приклади подібних ситуацій та асоціації з ними. На підставі отриманих результатів визначено категорії загроз безпеці: аутогенні, техногенні, екзистенційні, природні, фізіологічні, антропогенні (масштабні, локальні, індивідуальні травматичні події). Загалом проведено розподіл загроз безпеки на антропогенні та природні. До природних віднесено ситуації, пов'язані з впливом природних явищ, яким притаманна масштабність, раптовість, стихійність. До антропогенних – загрози, що зумовлюються активною причетністю людського чинника. Їх класифіковано за видами безпеки на військові, економічні, соціальні, інформаційні й екологічні.

Визначено, що більшість шкал методики діагностики загроз психологічної безпеки взаємопов'язані з усіма показниками шкал методики травматичних ситуацій (Life Experience Questionnaire (LEQ)) і рівнями стресу (за Т. Holmes, R. Rahe) – «військові загрози» (від $r=0,236$; $p\leq 0,05$ до $r=0,346$; $p\leq 0,01$), «інформаційні загрози» (від $r=0,369$; $p\leq 0,01$ до $r=0,519$; $p\leq 0,01$), «соціальні загрози» (від $r=0,259$; $p\leq 0,01$ до $r=0,487$; $p\leq 0,05$), «за-

грози здоров'ю» (від $r=0,366$; $p\leq 0,01$ до $r=0,431$; $p\leq 0,01$). Виявлено, що шкала «економічні загрози» корелює лише з рівнем стресу (за Т. Holmes, R. Rahe) ($r=0,378$; $p\leq 0,01$), а шкала «природні загрози» має взаємозв'язок із показником «загальна кількість травматичних подій» методики LEQ ($r=0,331$; $p\leq 0,01$). Інтегральна шкала методики діагностики загроз психологічної безпеки має значні прямі кореляційні зв'язки з усіма шкалами зазначених методик (від $r=0,456$; $p\leq 0,01$ до $r=0,579$; $p\leq 0,01$).

Показано, що серед виокремлених загроз найбільшу вираженість зафіксовано за шкалами «інформаційні загрози» ($9,1\pm 3,7$) та «загрози здоров'ю» ($8,1\pm 2,9$), а найменшу – за шкалою «природні загрози» ($1,2\pm 1,0$). Ці дані свідчать про те, що інформаційні загрози та загрози здоров'ю сприймаються респондентами як більш значущі й такі, що зустрічаються частіше, ніж природні загрози.

На *четвертому етапі* емпіричного дослідження було виявлено варіативність та варіабельність маніпулятивного впливу на особистість у векторах групової взаємодії та деструктивності маніпуляцій в інформаційно-цифровому просторі.

Основною метою цього етапу дослідження було виявлення особливостей маніпулятивного впливу як установки, що реалізується через використання в міжособистісному спілкуванні маніпулятивних тактик і прийомів, а також визначення її впливу на групову структуру, задоволеність перебуванням в групі та ефективність спільного функціонування. Проаналізовано статусно-рольові та інші динамічні особливості групи і ступінь представленості в ній маніпулятивної установки особистості як підстави маніпулятивного впливу.

З'ясовано, що кількісна представленість маніпуляторів переважає у середній страті ієрархічної структури групи; розпізнавання маніпуляції іншими членами групи призводить до усунення маніпуляторів на нижній щаблі ієрархічної (статусно-рольової) структури групи. Ціннісні орієнтації респондентів, схильних до маніпулятивної поведінки, відрізняються від загальної ціннісно-орієнтаційної єдності групи в питаннях групової взаємо-

дії. Кількість респондентів, схильних до маніпулятивної поведінки, впливає на комфортність учасників взаємодії групи, а отже, і на згуртованість та рівень розвитку групи – у ситуаціях високої маніпулятивної напруженості комфортність різко знижується, як і ступінь залучення кожного її члена до загальногрупової діяльності. Характер маніпулятивної поведінки високостатусних, середньостатусних та низькостатусних членів групи відрізняється об'єктною та операційною представленістю: середньостатусні найчастіше як об'єкт обирають одного або декількох членів групи (вплив будується за схемою суб'єкт-об'єкт, суб'єкт-об'єкти); значно рідше – всю групу в цілому; низькостатусні респонденти як об'єкт маніпуляції частіше обирають одного члена групи (суб'єкт-об'єкт) і групу загалом (суб'єкт-група); високостатусні члени групи не мають специфічної об'єктної представленості в маніпулятивних стратегіях.

Подальший аналіз наукових студій на цьому етапі емпіричного дослідження було спрямовано на вивчення чинників і наслідків деструктивного маніпулятивного впливу в соціальних мережах та інтернеті, зокрема поширення дезінформації, емоційних маніпуляцій та алгоритмічного спотворення інформації.

Встановлено, що впровадження сучасних аналітичних платформ і хмарних технологій значно прискорює та оптимізує процес виявлення деструктивного маніпулятивного впливу. Виявлено необхідність активної роботи з підвищення медіа грамотності, особливо серед молоді, та посилення законодавчого регулювання поширення деструктивного контенту. Розглянуто комбінований підхід до протидії деструктивному маніпулятивному впливу, що поєднує технічні, соціально-психологічні та правові заходи, які можуть стати основою для розробки більш ефективної стратегії цифрової безпеки особистості в період суспільних трансформацій. Крім того, адаптація міжнародних практик до розв'язання означеної проблеми слугувала важливим підґрунтям проведеного аналізу.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

4.1. Змістовно-процесуальні засади програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій

Розробка програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій базувалася, зокрема, на узагальненні міжнародного досвіду в цій галузі.

Проведений аналіз надав уявлення про те, що важливу роль в активізації соціально-психологічних ресурсів, які забезпечують зміцнення та збереження психологічної безпеки особистості та можливість протидіяти маніпуляціям, виконує соціально-психологічний супровід.

Це знайшло своє відображення в завданнях, які вирішуються в межах такого супроводу: сприяння збереженню психологічної безпеки особистості за допомогою її активізації до самопізнання, самоорганізації, саморегуляції та самовдосконалення; проєктування безпечного розвивального середовища в загальноосвітніх установах, закладах вищої освіти, на підприємствах, що дозволяє активізувати самопізнання, саморозвиток, саморегуляцію та самовдосконалення особистості; сприяння в усвідомленні відповідальності за своє життя та здоров'я; психологізація та акмеологізація сере-

довища як чинника успішності збереження психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Виокремлення цих завдань потребувало врахування видів, типів та ролі психологічних знань та задіяння полісистемного підходу при розробці програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій, та імплементацію організаційно-технологічне забезпечення цього процесу, з виокремленням й обґрунтуванням принципів системності, цілісності, діалогічності, структурності, цілеспрямованості, відкритості, еквівалентності, диференційованого прогнозування.

З урахуванням поставленої мети та виділених завдань представлено структуру та взаємозв'язок складових програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій, який було побудовано за блочно-модульною системою.

Виокремлено основні завдання за блоками програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям:

- у першому блоці – самопізнання та психодіагностика, вивчення наявного та бажаного рівнів процесу забезпечення психологічної безпеки особистості та можливостей протидії маніпуляціям: психологічні критерії та показники, рівні, умови та чинники оптимізації процесу забезпечення психологічної безпеки особистості, теоретичний та практичний модулі;

- у другому блоці – формування ефективного рівня забезпечення психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

Теоретичний модуль включав знання з різних галузей психології (соціальної, вікової, клінічної, педагогічної, психології особистості, психології емоцій, психології здоров'я, екстремальної психології та ін.), акмеології, соціології та ін., адаптовані до потреб забезпечення психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям. Ці знання слугували основою для

розробки та рекомендації конкретних видів психотехнологій для зміцнення та збереження психологічної безпеки особистості та можливостей протидії маніпуляціям.

Практичний модуль дозволяв учасникам програмно-цільового проєкту пізнати свої потенційні та реальні можливості, реалізувати соціально-психологічні ресурси, освоївши необхідні психологічні прийоми, навички, вміння, техніки, технології та копінг-стратегії.

Зауважимо, що об'єктами технологізації виступають соціокультурне середовище, особистість, діяльність, їх взаємодія, що й визначило зміст, спрямованість, призначення технологій для забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

Нижче наведено узагальнений зміст програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

I. Психодіагностика:

- діагностика психофізіологічних, індивідуально-психологічних та особистісно-професійних особливостей учасників та їх освітньо-кваліфікаційних характеристик;

- вивчення структури навчально-професійної діяльності учасників та її вплив на стан здоров'я; з'ясування стилю діяльності, способів прийняття рішень у кризових ситуаціях та володіння копінг-стратегіями;

- співбесіда за результатами тестування;

- психологічне тестування при кризових (проблемних) ситуаціях та проявах узалежненої поведінки.

II. Теоретична підготовка з питань психології здоров'я, психології емоцій, екстремальної психології та ін. Психологічний супровід та просвітництво з питань психології здоров'я, психології емоцій, екстремальної психології з метою підвищення компетентності з психологічної безпеки учасників та їх можливостей протидії маніпуляціям.

III. Соціально-психологічні тренінги та семінари, обговорення поразок та досягнень.

- психологічне консультування на основі даних психодіагностичного дослідження з метою підвищення компетентності учасників з психологічної безпеки, задіяння їх соціально-психологічних ресурсів та ефективних психотехнологій;

- індивідуальне консультування на основі особистих звернень. Розробка індивідуальних програм зміцнення та збереження психологічної безпеки особистості та можливостей протидіяти маніпуляціям в межах програмно-цільового проєкту;

- групове та індивідуальне обговорення поразок та досягнень.

IV. Практика та прийоми самостійних рішень.

- проведення психокорекційної роботи щодо зниження рівня тривожності, зняття нервово-психічного напруження, підвищення стресостійкості;

- проведення сеансів психологічного розвантаження на основі даних психодіагностики (аутотренінг, кататимно-імагінативна психотерапія, гештальттерапія, нейролінгвістичне програмування та ін.).

V. Модуль сенсу життя та стратегії життєдіяльності.

- розробка та впровадження заходів, спрямованих на пошук сенсу життя та стратегії життєдіяльності;

- розробка та впровадження заходів, спрямованих на подолання криз (вікових, соціальних, професійних, екстремальних та ін.).

VI. Модуль зміцнення та збереження психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

Таким чином, особливістю проведення практичних комплексних заходів з формування установки готовності на збереження та зміцнення психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям є первинний етап психологічної діагностики з виявлення соціально-психологічних ресурсів, що впливають на формування психологічної безпеки особистості, ресурсів особистості, ціннісних орієнтацій, емоційної спроможності, емоційної компетентності, що в подальшому дозволило сформуванню установки готовності до самозміни, спрямованої на самопізнання, саморозвиток, самореалізацію, саморегуляцію, самовдосконалення.

Після проведення діагностики наступний етап – навчання прогнозуванню (антиципаційної спроможності), планування результату дії, тим самим підвищуючи прогностичну компетентність, що дозволить вчасно та адекватно відреагувати на різні ситуації, у тому числі й екстремальні та зберегти психологічну безпеку.

Авторський підхід до соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям базувався на тому, що в період суспільних трансформацій висувуються підвищені вимоги до можливостей та ресурсів особистості, а завдання супроводу зазначеного процесу з точки зору забезпечення її психологічної безпеки є особливо актуальним.

На формульованому етапі дослідження перевірялося припущення про те, що програмно-цільовий проєкт соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям, який реалізує, зокрема, полісистемний та ресурсний підходи і спрямований на актуалізацію/формування компонентів психологічної безпеки (задоволеність, захищеність, референтність, суб'єктивне благополуччя особистості, активність), буде ефективним при задіянні та розвитку соціально-психологічних ресурсів особистості.

На основі теоретичного аналізу та даних емпіричного дослідження було визначено компоненти і критерії психологічної безпеки особистості та її можливостей протидіяти маніпуляціям. Методами опитування (анкетування), тестування, проєктивними методами були обстежені учасники програмно-цільового проєкту для виявлення вихідного та підсумкового рівнів психологічної безпеки. Для статистичної обробки використовувалися кластерний та дискримінантний аналіз, χ^2 -квадрат для таблиць сполученості, G -критерій знаків.

Як зазначалося вище, підвищення стану психологічної безпеки особистості та її можливостей протидіяти маніпуляціям сприяє гармонізації психологічного здоров'я та підвищує рівень суб'єктивного благополуччя.

Нагадаємо, що в сучасних наукових працях розглядаються структура психологічної безпеки та тривожність як провідний її елемент, вивчаються можливість оцінки психологічної безпеки середовища, зокрема, освітньо-

го, вказується на необхідність підготовки фахівців до реалізації ідей безпеки особистості в умовах трансформаційного соціуму [193; 210; 238; 243 та ін.].

Особливо актуальним є завдання забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям у супроводі освітніх програм, що висувають підвищені вимоги до можливостей та ресурсів молоді. Проблема проведеного дослідження визначена, зокрема, протиріччям між широким поширенням освітніх програм та недостатністю висвітлення в науковій літературі особливостей освітнього середовища, з точки зору психологічної безпеки та протидії маніпуляціям, виявлення основних загроз психологічній безпеці молоді [11; 17; 54; 124; 155 та ін.].

В основі програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій закладено комплексний підхід, спрямований на вирішення завдань щодо формування особистості відповідно до інтересів та запитів з боку локального середовища, суспільства, держави.

Передбачається, що реалізація програмно-цільового проєкту створить умови для формування особистості з вираженою громадянською позицією, підвищення рівня її морального розвитку та сприятиме ефективному професійному самовизначенню та професійному самовдосконаленню.

У програмно-цільовому проєкті соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям полісистемно і комплексно розглядалися умови освітнього середовища та соціально-психологічні ресурси учасників, що зумовлюють стан психологічної безпеки. Було задіяно також ресурсний підхід до забезпечення психологічної безпеки учасників.

Для управління цим станом та впровадження програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки учасників визначалися ризики та загрози, які можуть перешкоджати позитивному особистісному розвитку, та можливостям протиставлення їм зовнішніх та внутрішніх ресурсів учасників.

Мета програмно-цільового проекту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям була пов'язана також з формуванням та/або підтримкою стану психологічної безпеки учасників, яка може бути досягнута через вирішення таких завдань: визначення учасників групи ризику щодо порушення психологічної безпеки; допомога їм у подоланні цих ризиків; актуалізація внутрішніх та зовнішніх ресурсів учасників; коригування освітнього середовища, спрямоване на наявні ризики; створення умов, що сприяють виникненню та підтримці в учасників стану психологічної безпеки.

Змістовно програмно-цільовий проєкт соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям включав такі блоки:

- пошуково-діагностичний;
- формувально-розвивальний;
- підсумково-діагностичний.

Мета пошуково-діагностичного блоку була пов'язана з виявленням специфічних ризиків, найбільш актуальних для учасників, та знаходженням відповідних соціально-психологічних ресурсів, що допомагають впоратися з ризиками. Визначалися вихідний рівень психологічної безпеки учасників, виділялися учасники з низьким рівнем психологічної безпеки, робота з якими стає одним із напрямків програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

Формувально-розвивальний блок передбачав запровадження перетворень на освітнє середовище та створення умов, що сприяють стану психологічної безпеки учасників програмно-цільового проєкту.

Як наголошувалося вище, безпека є однією з основних загальнолюдських цінностей, якій присвячена велика кількість робіт у різних галузях науки, що вивчають питання взаємодії особистості та навколишнього середовища, а також становлення, розвиток особистості та її існування в культурному та природному середовищі. Загалом безпека визначається як

стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз.

Дослідники зазначають, що останнім часом акцент на вивчення проблем безпеки зміщується з держави та суспільства на особистість. Все більше уваги приділяється питанню психологічної безпеки в розрізі таких аспектів, як характеристики психологічної безпеки, чинники її забезпечення, методи оцінки [34; 170; 237; 274; 284 та ін.].

Розглядаючи психологічну безпеку як стан безпеки психіки, слід розуміти її як підтримку рівноваги між негативним впливом навколишнього середовища на людину та її стійкістю, життєстійкістю, можливостями власних ресурсів та захисних чинників середовища. Психологічна безпека базується на єдності захищеності та розвитку особистості в умовах досягнення їхнього гнучкого, динамічного поєднання.

Питання психологічної безпеки є особливо важливим та актуальним у теорії та практиці освіти [11; 17; 54; 70; 207 та ін.]. Перебуваючи в небезпеці, людина не може зосередитися на вирішенні інших проблем та задоволенні інших потреб. Якщо людина перебуває в освітньому середовищі і почувається небезпечно, то у неї можуть виникнути труднощі в адаптації, що потенційно може призвести до зниження здатності до сприйняття та освоєння необхідної інформації, нових компетенцій, підвищить ймовірність недостатнього задоволення освітніх та соціальних потреб особистості.

Психологічна безпека в освітньому середовищі вивчається з різних позицій. Залежно від суб'єкта безпеки досліджують психологічну безпеку педагогів, а також учнів, студентів; залежно від типу освітньої установи вивчають психологічну безпеку в загальноосвітніх установах, закладах вищої освіти; досліджують різні компоненти психологічної безпеки [143; 183; 187; 193; 280 та ін.].

Одним із таких компонентів, який може забезпечити психологічну безпеку особистості в освітньому середовищі, є конструктивна, безпечна, захисна поведінка.

Тому особливу увагу при розробці програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям було приділено безпеці психологічних захистів і копінгу, адже, як показали емпіричні студії, захисна і копінг-поведінка може бути небезпечною для учасників та їх соціального оточення. Наприклад, реалізуючи асоціальні та агресивні стратегії у складній ситуації, учасники своєю поведінкою порушують безпеку оточуючих, а також власну безпеку. Тому важливо не тільки вивчати захисну та копінг-поведінку особистості, її безпеку/небезпеку, а й розробляти інструменти для формування, корекції та оптимізації безпечної захисної та копінг-поведінки.

Зауважимо, що проблема безпеки освітнього середовища знаходить своє відображення в сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідженнях. Так, у США велика кількість публікацій присвячена питанню безпеки школи, її середовища та клімату [208; 229; 300]. Т. DeAngelis відзначає, що більшість шкіл у США не сприяють міцним міжособистісним зв'язкам. Автор показує, що лише 29% учнів середніх класів свідчать, що в їх закладах освіти існує сприятлива обстановка. Ще 30% школярів вказують, що вони реалізують ризиковану поведінку, таку як вживання алкоголю та ін. [208]. У той же час D. Smith, P. Gwendolyn, M. Marraccim, Z. Brier у своїх дослідженнях доводять, що учні шкіл зі сприятливим освітнім середовищем рідше вдаються до ризикованої поведінки [229; 262; 300].

Для формування безпечного середовища США впроваджуються програми SEL (соціально-емоційного розвитку), метою яких є покращення шкільного клімату [208]. Вони також реалізуються у понад 25 країнах світу. Програма спрямована на підвищення безпеки учнів у закладах освіти, на позитивну соціальну поведінку та взаємини, а також на зниження агресивної поведінки та булінгу.

У сучасних дослідженнях основний акцент зроблено на вивчення захисної та копінг-поведінки здобувачів освіти і педагогів [199 та ін.]. Досліджуючи копінг-поведінку студентів в залежності від задоволеності освітнім середовищем вчені зазначають, що на вибір стратегій копінг-поведінки впливає не тільки задоволеність середовищем, а й інші чинники: особисті-

сний, соціокультурний та ін. Заклади освіти з їх зростаючими вимогами не дозволяють повною мірою задовольняти потреби здобувачів освіти, тим самим породжуючи у них тривожність, а копінг-поведінка, у свою чергу, може контролювати цей стан. Результати досліджень показують, що студенти серед основних ризиків відзначають неможливість добре відпочити, недосипання, важкі залікові тижні, екзамени та ін. Основними копінг-стратегіями є просоціальні копінги. Досліджуються також копінг-стратегії викладачів різних вікових груп. При цьому наголошується, що діяльність педагога є стресовою, а знання та використання копінг-стратегій дозволяє зменшити професійну дезадаптацію [18; 26; 53; 188; 189; 254 та ін.].

Е. Didaskalou, G. Skrzypiec, Е. Andreou, Р. Slee наводять дані, згідно з якими учні Південної Австралії використовують копінг-стратегії для того, щоб упоратися зі знуцаннями [211]. Е. Frydenberg визначає копінг як набір думок, почуттів та дій, і підкреслює, що він може бути операціоналізований, враховує вплив індивідуальних та контекстуальних чинників, а також може бути оптимізований шляхом навчання [226]. Автори описують й різні технології розвитку копінг-поведінки [199 та ін.]. Зокрема, пропонується формувати копінг-поведінку різними методами психотерапії, наприклад, арт-терапією. Розроблено тренінгові програми, які спрямовані, зокрема на оптимізацію копінг-поведінки шляхом розвитку рефлексивності та запропонована технологія активного навчання конструктивній копінг-поведінці у професійно складних ситуаціях для різних етапів професіоналізації [23; 95; 267; 289; 316 та ін.].

Аналізуючи сучасні дослідження, узагальнено, що психологічна безпека освітнього середовища, а також захисна і копінг-поведінка в освітньому середовищі активно вивчаються в зарубіжних публікаціях, але аспект безпеки захисної і копінг-поведінки в освітньому середовищі залишається затребуваним, як і програми з його формування та оптимізації.

Для оптимізації захисної та копінг-поведінки в межах програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки учасників та протидії маніпуляціям було розглянуто такі типи їх поведінки: альтруїстичну, віктимну, невротичну, адаптивну, а також побудовано мо-

дель безпечної та небезпечної захисної та копінг-поведінки учасників в освітньому середовищі.

Отримані типи поведінки поділяються на безпечні та небезпечні. Для оптимізації захисної та копінг-поведінки учасників в освітньому середовищі в межах програмно-цільового проекту була розроблена відповідна програма соціально-психологічного тренінгу. Програма тренінгу складалася з 10 зустрічей по 3 години, що реалізується в формі регулярного курсу (1-2 рази на тиждень по 3 години на день), після якого протягом місяця відбувався посттренінговий супровід учасників.

Соціально-психологічний тренінг проводився й з метою згуртування та підвищення ефективності групової роботи.

Учасники з альтруїстичною поведінкою виявляли відповідальність, турботу про інших, допомогу. Вони із задоволенням взаємодіють з оточуючими, дружелюбні і люб'язні з усіма, орієнтовані на соціальне схвалення, прагнуть задовольнити вимоги до них. Проте в захисному та копінговому плані ця поведінка може характеризуватись безпорадністю, жалістю по відношенню до себе, самозвинуваченням. Свої дії такі учасники не схвалюють та прагнуть отримати допомогу і підтримку. Від стресу намагаються відволіктися, уникати вирішення проблем, діють невпевнено.

Учасники з віктимною поведінкою відрізнялися схильністю до прояву агресії, нездатністю критично оцінювати себе та свої дії. Вони притягували безліч неприємних ситуацій та подій. Різні життєві проблеми є їх частими супутниками. Оточуючі, які опиняються поряд з ними, найчастіше потрапляють у неприємні ситуації і сповна зазнають наслідки віктимної поведінки. Такі учасники не приймають оточуючих такими, якими вони є, готові маніпулювати ними для досягнення своїх цілей. Учасники з такою поведінкою використовують психологічні захисти, які провокують агресивні реакції на ситуацію. Вони не вдаються до просоціальних стратегій, поведуться імпульсивно та асоціально; соціально замкнуті.

Учасники з невротичною поведінкою схильні до прояву емоційної нестійкості та дратівливості. Вони можуть часто скаржитися на різні болі та нездужання: головний біль, порушення сну, мінливість настрою, занепоко-

ення та страхи. В стресовій ситуації уникають вирішення проблем. При найменших складних ситуаціях, проблемах почуваються погано і можуть захворіти. Частіше виявляють інтерес тільки до своєї особистості, багато говорять про себе та свої проблеми, чим можуть викликати невдоволення оточуючих. Мають виражену мотивацію схвалення. Частіше не виявляють фізичну та вербальну агресію, але можуть бути вразливі та підозрілі. При вирішенні проблем, що виникають у їхньому житті, можуть скаржитися, бути емоційними.

Учасники з адаптивною поведінкою більш пристосовані до освітнього середовища, відчують емоційний комфорт у ньому, але не вважають себе благополучними. Вони здатні нести відповідальність за свої вчинки, виявляють до себе повагу та симпатію. Приймають оточуючих і водночас прагнуть домінувати над ними. Такі учасники із задоволенням взаємодіють зі своїми партнерами зі спілкування, емоційно налаштовуючи до себе, прагнучи при цьому до лідерства в групі. Коли вони стикаються з проблемними ситуаціями, для них характерно заперечувати інформацію, що травмує, контролювати свою поведінку, підбадьорювати себе, діяти впевнено, не уникаючи стресової ситуації і не замикаючись в собі, тобто по можливості намагаються вирішити проблеми, що виникли.

У ході соціально-психологічного тренінгу учасники отримували інформацію про феномени захисної та копінг-поведінки, психологічні захисти, копінг-стратегії, стрес, емоції, агресію, конфлікти, відповідальність та інші явища; навчалися аналізувати та розпізнавати свої емоції, контролювати прояви агресії, вирішувати конфлікти, знаходити та використовувати безпечні стратегії захисту і копіngu; застосовувати способи релаксації та візуалізації.

При впровадженні програми соціально-психологічного тренінгу, реалізованої в межах програмно-цільового проєкту, використовувалися різні техніки та прийоми роботи: психологічні вправи, ігри, вправи з метафоричними асоціативними картами, міні-лекції, бесіди, сюжетно-рольові ігри, групові дискусії, обговорення конкретних життєвих ситуацій, аналіз пере-

глянутих відеосюжетів, рефлексія різних станів, самодіагностика та діагностика, конструювання безпечних моделей поведінки тощо. тощо.

Програма соціально-психологічного тренінгу реалізувалася у декілька етапів:

- підготовчий етап: проведення первинної діагностики захисної та копінг-поведінки;
- основний етап: реалізація програми соціально-психологічного тренінгу;
- заключний етап: вихідна діагностика;
- посттренінговий супровід та аналіз ефективності тренінгової програми.

На підготовчому етапі відбувалося знайомство тренера з учасниками тренінгу, формування безпечного простору, збір очікувань учасників, а також проводилася вхідна діагностика захисної та копінг-поведінки та діагностика безпеки освітнього середовища. Для діагностики використовувалися такі методики: методика «Індекс життєвого стилю» (Р. Плутчик), опитувальник «Стратегії подолання стресових ситуацій» (С. Хобфолл), модифікований опитувальник «Диспозиції захисної та копінг-поведінки в освітньому середовищі» (Г. Бойко).

Основний етап реалізації соціально-психологічного тренінгу складався із 8 занять.

На першому занятті «Знайомство. Введення у проблему» відбувалося знайомство учасників, їх згуртування; ведучий формував безпечний простір для роботи групи. Для введення в проблему соціально-психологічного тренінгу відбувалася групова дискусія на тему «Безпека в освітньому середовищі», де обговорювалися питання: «Чи стикалися Ви з порушенням Вашої безпеки в освітньому середовищі?», «Чи доводилося Вам самим порушувати безпеку інших людей?», «Що Ви розумієте під безпекою?», «Чи достатньо у Вас стратегій оволодіння зі стресом в освітньому середовищі?» та ін.

Друге заняття «Захист і копінг» було спрямоване на самопізнання та самодіагностику особливостей захисних механізмів та копінг-стратегій

учасників. Для цього використовувалася проєктивна методика «Людина під дощем» з подальшим обговоренням стратегій захисної та копінг-поведінки, а також безпеки. Потім у форматі міні-лекції надавалася загальна інформація про захисну і копінг-поведінку, її безпеку.

Третє заняття «Емоції та копінг» розширювало знання учасників про емоції та почуття, їх зв'язки з психологічними захистами та копінгом. Учасники навчалися аналізувати свої актуальні емоції та стани, а також розпізнавати та виражати емоції і почуття в себе та інших. Вправи «Мій настрій», «Асоціації до емоцій та почуттів» виконувалися з використанням метафоричних карт. Також надавалася інформація про зв'язок психологічних захистів та копіngu з емоціями, важливість усвідомлення своїх емоцій та почуттів.

Четверте заняття «Управління емоціями» було спрямоване на активізацію розпізнавання емоцій в себе та інших, знаходження ресурсів для управління емоціями, а також розширення репертуару способів управління емоціями та почуттями. На цьому занятті проводилася бесіда «Чи вмієте Ви керувати своїми емоціями?», а також низка вправ з метафоричними картами: «Лінійка емоцій», «Розкажи історію», «Творіння казки», «Подарунок». Метафоричні карти дозволяли створювати безпечну атмосферу, що сприяла розкриттю учасників, легше долати опір захистів і швидше усвідомлювати емоції і почуття, що випробовуються.

На п'ятому занятті «Агресія» проводилася дискусія про агресію, її види та способи вираження. Потім учасникам пропонувалася діагностична вправа «Малюнок гніву» та вправа «Викинь свій гнів» з метою аналізу власного стану та формування навичок безпечного вираження негативних емоцій. Проводився спільний перегляд відеофрагментів з фільмів та обговорювалися приклади небезпечної поведінки та способів подолання важких ситуацій, а також вплив чинників освітнього середовища. Також виконувалися вправи «Розтисніть кулак», «Невпевнені, впевнені та агресивні відповіді», які дозволяли формувати та відпрацьовувати варіанти безпечної взаємодії в процесі комунікації.

Шосте заняття «Стрес. Стресостійкість. Релаксація». Проводилася міні-лекція про стрес і стресостійкість, де обговорювалися поняття стресу, його види, ознаки, причини, способи підвищення стресостійкості. Потім учасники знайомилися з техніками, що дозволяли справлятися зі стресом, навчалися навичкам релаксації: «Техніка глибокого дихання», «Техніка м'язової розрядки», «Маска релаксанта», «Релаксація», «Візуалізація «Пляж». Для проведення цього заняття важливим було вміння ведучого створювати безпечне тренінгове середовище, що дозволяє учасникам повною мірою відчути на собі ефект розслаблення, який потім можна буде перенести в реальну ситуацію.

Сьоме заняття «Конфлікти. Способи поведінки в конфліктних ситуаціях». На занятті учасники розширювали уявлення про конфлікт, його функції та поведінку в конфліктній ситуації, навчалися аналізувати поведінку в конфлікті, знаходити оптимальні рішення в конфліктних ситуаціях, а також відпрацьовувати ефективні та безпечні способи поведінки в конфлікті. Учасники в міні-групах склали портрет конфліктної особистості, у парах обговорювали можливі варіанти вирішення конфліктів в освітньому середовищі, потім програвали можливі конфлікти та варіанти поведінки в них.

Восьме заняття «Відповідальність». На занятті відбувалася актуалізація поглядів на відповідальність людини (дискусія на тему особистої та соціальної відповідальності). Вправи «Сліпий і поводир», «Пересадка серця», «Як народжуються чутки» дозволяли проводити аналіз своїх дій та їх впливу на інших людей, відпрацьовувати прийняття відповідальності за свою поведінку. Потім учасникам пропонувалася вправа з відеозйомкою, де необхідно було програти декілька конфліктних ситуацій і спільно проаналізувати стратегії та безпеку поведінки, що використовується. Після цієї вправи обов'язкове проведення шерингу, як особливого виду зворотного зв'язку, який використовувався на тренінгу для того, щоб кожен із учасників міг усвідомити свої емоції та почуття, проаналізувати та закріпити отриманий досвід, а також поставити цілі на майбутнє. Перед проведенням вправи важливо було отримати згоду у всіх учасників відеозйомки.

На заключному етапі соціально-психологічного тренінгу підбивалися підсумки роботи, здійснювався зворотний зв'язок з учасниками, проводилася вихідна діагностика з використанням тих же методик, що і на етапі вхідної діагностики, а також заповнювалися анкети оцінки ефективності соціально-психологічного тренінгу.

Посттренінговий супровід складався з індивідуального консультування з питань застосування стратегій захисної та копінг-поведінки, можливих складнощів, з якими стикаються учасники тренінгу в освітньому середовищі. Консультування проводилося за допомогою інструменту арт-терапії – метафоричних асоціативних карт.

Після закінчення супроводу проводилася оцінка ефективності програми відповідно до виділених критеріїв ефективності соціально-психологічного тренінгу з оптимізації захисної та копінг-поведінки:

- підвищення поінформованості учасників про способи безпечної захисної та копінг-поведінки;
- розширення репертуару використовуваних стратегій захисної та копінг-поведінки;
- збільшення частоти використання безпечних способів захисної і копінг-поведінки;
- згуртування групи.

Для оцінки ефективності соціально-психологічного тренінгу проведено математико-статистичну обробку даних з використанням програми IBM SPSS Statistics 22.0. Використовувалася описова статистика, для порівняльного аналізу досліджуваних показників до та після тренінгу застосовувався непараметричний критерій – Т-критерій Вілкоксона, для якісного аналізу даних був задіяний метод контент-аналізу.

В результаті проведеного порівняльного аналізу стратегій захисної та копінг-поведінки до і після тренінгу виявлено статистично значущі зміни. За результатами анкетування кількість учасників, які відчують себе захищеними від загроз, принижень, образ та інших несприятливих факторів в освітньому середовищі, збільшилася до 91% (8,2% респондентів не мо-

жуть відповідати), тоді як до тренінгу 14,6% учасників відчували себе незахищеними в освітньому середовищі.

За результатами оцінок ефективності соціально-психологічного тренінгу, отриманих на заключному етапі роботи за допомогою анкетування, всі учасники вважали інформацію, отриману на тренінгу корисною та важливою, а також зазначали, що зможуть застосовувати отримані навички у повсякденному житті. Учасники залишилися задоволені тренінгом та роботою тренера, відзначали, що в ході проведення тренінгу дізналися «про стресі та способи боротьби з ним», «способи захисту в стресі та конфліктних ситуаціях», про «конфлікти та їх врегулювання», «про безпеку» та ін. Навчилися на тренінгу «розслаблятися і заспокоюватися», «відгороджуватися від негативних впливів», «боротися зі стресом і контролювати негативні емоції». Також після закінчення тренінгу було відзначено збільшення згуртованості академічних груп, підвищення ефективності навчальної діяльності та покращення соціально-психологічного клімату в групі.

Отже, розроблена в межах програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям програма з оптимізації безпечної захисної та копінг-поведінки учасників в освітньому середовищі показала свою ефективність: учасники стали почуватися більш захищено в освітньому середовищі, розширили репертуар стратегій подолання важких ситуацій, підвищилася згуртованість групи, а також покращився її соціально-психологічний клімат. Розроблену програму соціально-психологічного тренінгу можна використовувати для підвищення психологічної безпеки здобувачів освіти та викладачів, для формування безпечного освітнього середовища закладів освіти, для підвищення згуртованості груп.

Як показали результати дослідження, психологічна безпека молоді – це психічний стан, що полягає у переживання суб'єктивного благополуччя, почуття захищеності та задоволеності собою та освітнім середовищем, референтності, а також ідентифікації з групою та професією.

Складові цього стану діагностовані для підтвердження ефективності розробленого програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

Ключовими соціально-психологічними ресурсами для безпеки учасників, зокрема молоді, виступали: психологічна освіта батьків та педагогів, підвищення їх психолого-педагогічної компетенції, психологічна підтримка вчителів, батьків, учнів, допомога всім суб'єктам освітнього процесу у вирішенні проблемних ситуацій.

Особливо слід підкреслити, що програмно-цільовий проєкт соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям спрямований на всіх суб'єктів освітнього процесу.

Так, робота з вчителями була спрямована на розвиток уявлень у вчителів про психологічну безпеку учасників та їх соціально-психологічні ресурси, про роль педагога у супроводі цього стану (позитивна оцінка вчителем учасника, профілактика професійного вигорання у вчителів, створення умов для відчуття учасником підтримки з боку вчителя тощо). Підвищення активності вчителя у забезпеченні психологічної безпеки учасників проєкту передбачалося через включення цієї теми до дослідницької роботи педагога, написання наукових статей та ін.

Серед форм роботи було задіяно інформування про психологічну безпеку в закладах освіти, її компоненти та ресурси, проведення індивідуальної супервізії та консультацій з вчителями, спрямованих на профілактику професійного вигорання та допомогу в професійному розвитку.

Робота з батьками передбачала формування уявлень про психологічну безпеку та способи підтримки цього стану, підвищення психологічної компетентності у питаннях виховання та надання їм підтримки. Форми роботи: інформування на батьківських зборах, щотижневі групові зустрічі батьків із психологом («Батьківське кафе»), індивідуальні психологічні консультації, інформаційні записки.

Робота з учасниками була спрямована на розвиток здатності до саморегуляції (усвідомлення своїх емоцій, релаксаційні та активізуючі техніки, розвиток завадостійкості та вміння вирішувати конфліктні ситуації), а та-

кож формування позитивного образу Я, усвідомлення своїх сильних сторін (через отримання зворотного зв'язку від однокласників і вчителів). Особлива увага приділялася також розвитку групової ідентичності та групової згуртованості (ігрові вправи, дискусії), а також розвитку позитивного ставлення до закладу освіти, освітньої програми та її атрибутів.

Протягом усіх занять в межах програмно-цільового проекту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям окрема увага приділялася учасникам з низьким рівнем психологічної безпеки за результатами первинної діагностики: надання підтримки, включення до спільної діяльності групи. Постійний позитивний контакт із психологом дозволив учасникам самим звертатися за підтримкою чи консультацією.

Запити на індивідуальну психологічну роботу з учасником в межах програмно-цільового проекту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям надходили від батьків та фахівців після інформування їх про психологічну безпеку та індивідуального обговорення результатів первинної діагностики або у разі, якщо була потрібна допомога або підтримка у кризовій для сім'ї ситуації.

Формами роботи виступали переважно тренінги, дискусії, ігри, колективне малювання колажів тощо. Здійснювалася й індивідуальна робота при перебуванні у групі (візуалізація, дихальні вправи тощо), індивідуальна робота з психологом.

Програмно-цільовий проект соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям передбачав щотижневі заняття протягом шести місяців.

Підсумково-діагностичний блок передбачав проведення підсумкової діагностики, спрямованої на виявлення ефективності програмно-цільового проекту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

На основі теоретичного аналізу та результатів емпіричного дослідження було визначено такі психологічні критерії безпеки учасників та підібрано методики для діагностики цих компонентів:

- захищеність – уявлення учасника про наявність його підтримки суб'єктами освітнього процесу та наявність небезпеки в закладі освіти (використовувалася анкета «Безпека освітнього середовища»), а також переживання учасником стану захищеності, безпеки (визначався за допомогою доданих відповідних шкал у методиці «Самооцінка стану»);

- задоволеність – наявність високої самооцінки, уявлення учасника про високу оцінку значущими оточуючими (використовувалася методика діагностики самооцінки Дембо-Рубінштейн) та про статусно-рольову позицію в групі (використовувалася проєктивна методика «Соціометрія» Я. Морено);

- референтність – переживання учасником позитивного ставлення до освітнього середовища (використана анкета «Безпека освітнього середовища») та ідентифікація учасника (використана методика «Хто Я?»).

- суб'єктивне благополуччя в освітньому середовищі – переважання позитивних психічних станів в учасника в закладі освіти (задоволення, радість) (використана модифікована методика «Самооцінка стану») та нормальний рівень тривожності (використана Шкала тривожності Спілбергер-Ханіна);

- активність – прояв активності в діяльності, успішність у навчальній та позанавчальній роботі, а також відсутність частого порушення норм поведінки (на основі зовнішніх оцінок, отриманих за допомогою анкетування).

За допомогою статистичних методів (кластерний аналіз) учасники були розподілені на три групи (кластери), які за інтерпретацією змісту кластерів відповідали рівню психологічної безпеки.

Виявлено показники та результати методик, які мали найбільший, статистично достовірний внесок у розподіл учасників за рівнями психологічної безпеки, визначено структуру психологічної безпеки учасників.

Слід наголосити, що програмно-цільовий проєкт соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій було зосереджено на соціальній участі учасників як ключовому елементі формування громадянського сус-

пільства, просторі для реалізації соціального потенціалу, каналі інтерналізації цінностей. При цьому було враховано соціально-філософські, соціологічні, психолого-педагогічні концепції, що пояснюють механізми формування соціальної активності учасників [45].

Систематизовано сучасні підходи до феномену участі, який включає громадянську, соціальну, культурну та політичну активність. Підкреслено, що соціальна участь – це не лише прояв інтересу до суспільного життя, а й процес створення нового соціального досвіду через взаємодію, залучення до ініціатив та формування інтерсуб'єктивного простору [241].

Окреслено як позитивні ефекти участі (формування довіри, ідентичності та соціального капіталу), так і ризики, включаючи соціальні бар'єри та відчуження.

Особливу увагу при побудові і реалізації програмно-цільового проекту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій було приділено ролі неформальної освіти, позанавчальній діяльності, інституційним та неінституційним формам ініціатив як чинників соціалізації.

Зазначено, що ключовим завданням сучасної освіти є створення умов для розвитку соціальної участі через відкритість до молодіжних ініціатив, підтримку волонтерства, студентського самоуправління та громадських проектів, що сприятиме безпеці особистості та протидії маніпуляціям [142].

Сформульовано пропозиції щодо моделі освітнього середовища як простору для формування цінностей, що сприяє залученню молоді до соціально значущих дій [206].

В результаті було визначено, що ефективна участь молоді в житті громади є показником рівня соціалізованості, ступеня усвідомлення цінностей та готовності до відповідальної взаємодії. В умовах соціальної нестабільності, криз саме молодь здатна бути носієм нових смислів та джерелом соціальної консолідації [15] в напрямку забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

У межах програмно-цільового проекту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям було задіяно засоби гіпнотерапії. Зазначено, що в ситуації звернення за психотерапевтичною допомогою учасник найчастіше озвучує відсутність у себе можливостей – ресурсів, досвіду, знань, необхідних, щоб вирішити ту чи іншу проблему. І щоразу виникає питання – де віднайти ті самі сили, знання та ресурси. Звичайно, можна використовувати лікарську терапію для того, щоб відчувати полегшення. Проте, це не дасть відповіді на важливі для особистості життєві питання. З іншого боку, можна очікувати від ведучого «мудрих» та «корисних» порад. При цьому виникає закономірне питання: кому краще відомі і зрозумілі всі обставини життя учасника, його потреби, бажання і проблеми: самому учаснику чи ведучому. Відповідь очевидна: найкращі, корисні поради та рішення – це ті, які знаходить сам учасник. Проблема в тому, як ці потрібні поради та рішення знаходити та забезпечити особисту безпеку.

Варто згадати про те, що протягом свого життя будь-яка людина накопичує життєвий досвід, навчається, мислить, набирається вражень. І все це разом формує і підтримує величезний ресурс, запас знань і життєвих сил. Проблема найчастіше зводиться до того, що людина в певний момент, зіштовхуючись з труднощами, втрачає доступ до цих незліченних ресурсів і джерел всього того, що їй необхідно.

Завдання ведучого – допомогти учаснику знайти доступ, підібрати ключ до цих ресурсів. У більшості випадків таким ключем до вирішення проблем учасників є та частина психіки, яку прийнято називати «підсвідомістю» або «несвідомою». І справді, для сучасної психології не секрет, що у несвідомій частині психіки будь-якої людини прихований значний потенціал, ресурс, який дозволяє людині вирішувати проблеми, пов'язані як із фізичним, так і з ментальним здоров'ям, оптимально адаптуватися в соціальному середовищі. Деякі учасники не вірили в те, що їхня несвідома частина психіки «на щось здатна». І працюючи у форматі гіпнотерапії фахівець має продемонструвати таким учасникам їхні власні резерви та здібності ефективно і швидко досягати своїх цілей. Тоді закономірно виникає пи-

тання щодо можливості учасника самому звертатися до своєї підсвідомості. Відповідь очевидна – кожна людина робить це щодня найрізноманітнішими способами, навіть часом не усвідомлюючи цього. Це ті ситуації, коли ми мріємо, фантазуємо, «йдемо у себе», прислухаємося до свого «внутрішнього голосу», інтуїції. Все перелічене вище – це особливі стани свідомості.

Отже, саме особливі стани свідомості і є тим самим природним, фізіологічним ключем, яким природа наділила кожну людину для вирішення проблем, відновлення енергії та сил, пошуку відповідей на важливі питання. Завдання психотерапії взагалі (і гіпнотерапії, зокрема) – використовувати природні, особливі стани свідомості, які виникають щоденно, найбільш ефективними способами для максимально швидкого задоволення запитів, із якими учасник звертається за допомогою. І цими ефективними способами виступили численні техніки класичного та еріксонівського гіпнозу, медитативні техніки, терапевтичні транс.

В межах програмно-цільового проєкту важливим вбачалося застосування збалансованого підходу до формування професійних та універсальних компетентностей учасників з метою забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій.

На нашу думку, універсальні та професійні компетентності взаємопов'язані та утворюють єдину систему. Ця система впроваджується в освітній процес поступово, оскільки вимагає свідомого розуміння її важливості та необхідності. Звичайно, як і будь-яка освітня система, вона базується на цінностях, які є незмінними та виступають рушійною силою будь-яких процесів, а ціннісні орієнтації створюють основу для самовдосконалення. При цьому учасник відчуває свою моральну безпеку та свідомо взаємодіє з навколишнім світом. Це засіб запобігання будь-якій небезпечній поведінці, зокрема віктимній поведінці, що надає змогу протистояти сучасним викликам.

Сучасні дослідники універсальних та професійних компетенцій розуміють їх як систему, як психолого-педагогічне явище, що є результатом тривалого та цілеспрямованого освітнього та виховного процесу. Наразі

українські дослідники склали єдине концептуальне розуміння терміну компетентності та її складових, а саме: універсальної та професійної компетенцій. Водночас, праці українських дослідників мають переважно теоретичне значення, не розкриваючи практичних аспектів функціонування моделі універсальних та професійних компетенцій. Тому на етапі побудови програмно-цільового проекту було проведено аналіз досліджень універсальних та професійних компетенцій та створення авторської моделі формування універсальних та професійних компетенцій з метою забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Згідно з проведеними дослідженнями, найважливішими з них є:

- знання категорій «цінності», «життя», «самореалізація» (когнітивний компонент);
- розвиток та формування ставлення до цих категорій (емоційний компонент);
- формування ціннісних орієнтацій, свідомо оцінка цих категорій, ставлення до власного саморозвитку (аксіологічний компонент);

Формування універсальних та професійних компетенцій передбачає проходження кількох етапів, кожен з яких має свою специфіку (рис. 4.1).

- виведення знань, ставлення, оцінки та ціннісних орієнтирів на поведінковому рівні (поведінковий компонент);
- самореалізація (творчий компонент);
- формування культури мислення – здатності до рефлексивного ціннісного визначення життєвої мети, життєвих смислів, стійких мотивів, що контролюють усі попередні етапи (особистісно-діяльнісний компонент).

Завдяки останньому компоненту особистість керує своїм розвитком, цілеспрямовано вдосконалюючи механізми підвищення адаптивних та компенсаторних резервів на організаційному, психічному та соціальному рівнях, а також свідомо та активно використовує різні освітні технології [184; 296; 44; 100].

Компоненти

Динаміка змін особистісних якостей

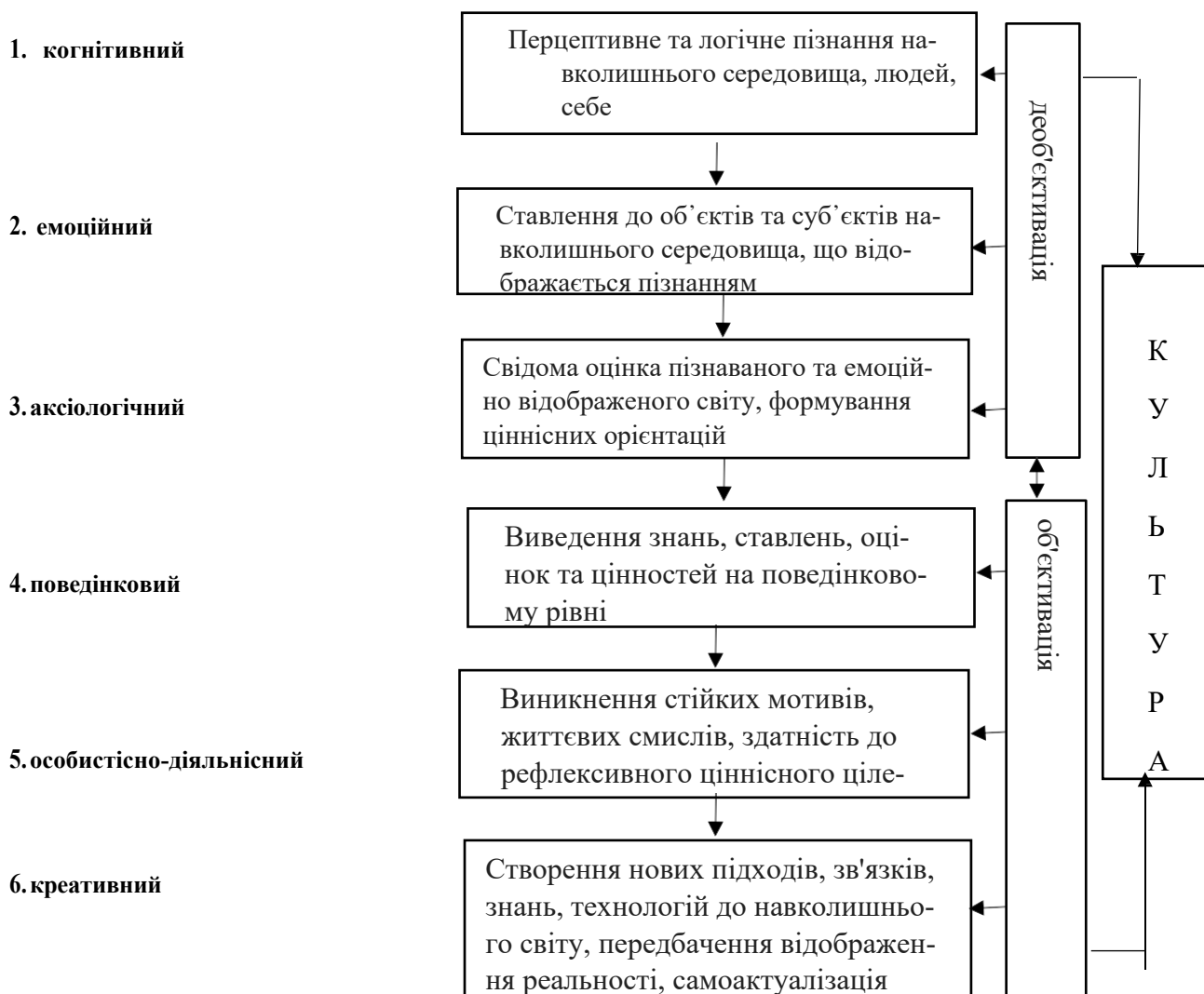

Рис. 4.1. Етапи формування культури універсальних та професійних компетенцій

Трансформаційний соціум висуває нові вимоги до ринку праці, тяжіючи до комплексного підходу до професіоналізму, що включає не лише високий рівень професійних якостей, але й рівень, достатній для сучасних тенденцій розвитку, рівень особистісних якостей: гнучкість, здатність до постійного навчання та самовдосконалення, гнучкість реагування на постійні зміни, робота в середовищі кількох невідомих, що створює множинність рішень, серед яких можливе не єдине правильне рішення

[268, с. 461]. Така гнучкість та універсальність називаються «м'якими навичками», і слід зазначити про реальну необхідність формування таких навичок та складність вимірювання сформованості таких навичок одночасно.

Суспільство вимагає від успішної особистості не лише якісного виконання певного виду робіт, суспільству потрібна якісна комунікація, взаємодія в різних командах, мотивація та здатність мотивувати інших, непохитність в аргументації та можливості для якісного вирішення спірних ситуацій [310, с. 158]. Безсумнівно, такі універсальні компетенції вдосконалюються разом із досвідом, в умовах поглиблення соціальних та комунікативних зв'язків, набуття досвіду в суміжних галузях та запозичення знань з різних галузей, своєрідної міждисциплінарності та трансдисциплінарності одночасно [165, с. 698].

Все це стає можливим за умови зацікавленості з боку конкретної особистості, ситуації постійного пошуку, прагнення до самовдосконалення, прагнення до знань та здобуття освіти.

Важливе місце в розробленому програмно-цільовому проєкті займала програма забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості та захисту від інтернет-загроз, що зустрічаються в інформаційному просторі, онлайн-ризиків та негативного впливу інтернет-середовища.

Це пов'язано з тим, що повсюдно відбувається інформатизація, комп'ютеризація та глобалізація всіх сфер життєдіяльності особистості. Люди різних вікових груп щодня використовують електронні пристрої для виходу в інформаційний простір з метою роботи, навчання, спілкування, а також проведення дозвілля. Інтернет надає величезний спектр можливостей, включаючи доступність будь-якої інформації, можливість спілкування та комунікації, можливість дистанційної діяльності, а також безліч різноманітних онлайн-майданчиків різного змісту. Але, незважаючи на можливості, які відкриваються перед людьми завдяки розвитку су-

часних цифрових технологій, все більше посилюється низкою проблем в інтернет-просторі. До них можна віднести порушення прав користувачів, підготовка та здійснення інформаційно-кримінальних дій, недостатня захищеність особистих даних, а також пропаганда та поширення аморальних та девіантних форм поведінки. Саме тому актуалізується проблема про психологічну безпеку особистості та протидію маніпуляціям в інтернет-просторі.

Інформаційно-психологічна безпека учасників програмно-цільового проекту передбачала стан захищеності свідомості та несвідомої сфери психіки від різних згубних психологічних впливів, а також захищеність від інформаційно-психологічної шкоди, яка завдається моральному, інтелектуальному та фізичному здоров'ю.

Психологічна безпека в Інтернеті характеризується психоемоційною стійкістю в інформаційному просторі, а також опірністю учасників проекту деструктивним впливам. Інформаційно-психологічна безпека учасників передбачала також стан життєдіяльності, при якому відсутня загроза викрадення і незаконного використання особистої інформації.

Таким чином, інформаційно-психологічну безпеку учасників програмно-цільового проекту ми розглядали як стан захищеності психіки від дії різноманітних інформаційних чинників, що перешкоджають або ускладнюють формування та функціонування адекватної інформаційно-орієнтовної основи соціальної поведінки (і в цілому, життєдіяльності в суспільстві), а також адекватної системи їх суб'єктивного (особистісного, суб'єктно-особистісного) ставлення до світу та себе.

Проблема інформаційно-психологічної безпеки учасників, їх психологічної захищеності та способів формування психологічного захисту в період суспільних трансформацій стає особливо актуальною в прикладному плані.

Як відомо, особиста безпека та безпека особистих даних є однією з найважливіших базових потреб людини. Почуття безпеки є справжньою

цінністю людини, відсутність якого призводить до порушення нормальної життєдіяльності, психологічних проблем та почуття незадоволеності.

Проблема психологічної безпеки в інтернеті найбільше зачіпає життєдіяльність молоді, яка активно користується сучасними технологіями, що робить її найбільш схильною до негативного впливу і психологічного тиску з боку Інтернету і соціальних мереж, зокрема.

Докладний аналіз специфічних проблем та онлайн-ризиків, з якими регулярно стикаються учасники програмно-цільового проєкту в Інтернеті і які спричиняють негативний вплив на психіку та є реальною загрозою нормальної життєдіяльності показав, що до специфічних загроз та ризиків, виявлених в інформаційно-комунікативній мережі Інтернет належать:

- порушення прав та конфіденційності, вторгнення у приватне життя; ця проблема, головним чином, обумовлена шахрайськими діями, спрямованими на викрадення, використання, а також незаконне поширення особистих даних учасників. Також ця проблема передбачає можливість контролю користувачів, її персональної інформації та безпосередньої діяльності, шляхом відстеження повідомлень і зломом особистих акаунтів;

- крадіжка ідентичності у мережі; ця загроза характеризується тим, що шляхом підроблення та навмисного обману зловмисники користуються іншим ім'ям у віртуальній мережі. Це явище, головним чином, можливе через недостатньо продумані механізми захисту авторизації;

- крадіжка інтелектуальної власності в мережі; ця загроза все частіше трапляється в Інтернет-просторі, вона полягає в незаконному використанні матеріалів, розміщених в інтернеті, порушуючи авторські права їх власників;

- небезпека комунікації в інтернеті; до небезпечних комунікацій належать численні форми спілкування, що містять образи особистості, приниження, погрози, залякування, шантаж, переслідування, домагання або примушення до будь-яких дій. До таких електронних форм комунікації

належать: тролінг – форма соціальної провокації, виражена в повідомленнях і коментарях в мережі, які містять знуцання, глузування та образу користувачів, а також кібербулінг або кіберхарасмент – це організоване і навмисне інтернет-переслідування, що проводиться в інформаційному просторі і характеризується переслідуванням повідомленнями або дзвінками, що містять образи, погрози, залякування. Також інтернет-переслідування може супроводжуватися розміщенням у мережі компрометуючих фото- та відеоматеріалів, масовим розсиланням агресивних листів;

- навмисне поширення хибної інформації; ця загроза поширення навмисного обману в мережі, яка створюється для введення в стан помилки; нерідко поширення наклепів створюється з метою негативного впливу або репутацію користувача;

- поширення спаму, як несанкціонованої масової розсилки, що проводиться при використанні каналів інформації і створена для маніпулятивного впливу;

- небезпеки кіберпізнання, що характеризуються неусвідомленим споживанням величезної кількості марної, низькоякісної, неперевіреної інформації, якою заповнений інтернет-простір;

- небезпека роботи онлайн – відсутність нормованого трудового процесу, зневага або повна відсутність трудової гігієни, а також ризик виникнення значних проблем зі здоров'ям, таких як порушення зору та постави, внаслідок надлишкової роботи з технічними пристроями;

- небезпеки, пов'язані з виникненням Інтернет-залежності; надмірне проведення часу в інтернет-просторі, особливо в учасників програмно-цільового проєкту з групи ризику з нестабільною психікою, часто призводить до виникнення залежності від знаходження в мережі. Робота, комунікація та проведення дозвілля в мережі Інтернет стає головним у житті, що призводить до повної чи часткової відмови від активності у реальному світі;

- небезпеки, пов'язані з недостатнім розвитком стресу; можливість виникнення стресу виникає від необхідності постійно перебувати в швидкому темпі життя, який виснажливо діє, що провокує виникнення інформаційного стресу;

- небезпека маніпуляцій та зміна свідомості користувачів інтернету; у деяких випадках інтернет-маніпулювання може привести учасників у неформальні маргінальні соціальні групи, релігійні секти, небезпечні онлайн-портали. Також надмірне використання соціальних мереж, особливо молоддю провокують у неї зміну психіки і свідомості, аж до найкритичніших ситуацій, коли через різні неформальні групи в соціальних мережах молоді люди вчиняють самогубство. Також при високій інтенсивності, тривалості та частоті використання Інтернет-ресурсів, відбувається заміна реального спілкування, віртуальним, яке через свою обмеженість позбавлене багатьох необхідних компонентів, що часто призводить до негативного впливу;

- вторгнення в область фінансових трансакцій онлайн; ця загроза полягає в тому, що відбувається порушення цілісності процесів віртуальних платежів та політики облікових записів фінансових систем в інформаційному просторі;

- шкідливе програмне забезпечення та комп'ютерні віруси; ця загроза характеризується технічною складовою, яка містить незаконне впровадження вірусних програм у програмне забезпечення, що призводить до збоїв у роботі технічного пристрою, видалення файлів, їх пошкодження, або пошкодження їх структур;

- інвестиційні сфери та шахрайство; ця загроза характеризується фінансовими шахрайськими діями, спрямованими зловмисниками на використання інших користувачів у своїх цілях;

- віртуальні злочини; ця загроза полягає у проведенні численних інформаційно-злочинних заходів з метою отримання вигоди незаконним шляхом.

Представлена класифікація охоплює весь спектр поширених проблем, загроз та онлайн-ризиків, з якими стикаються учасники проєкту. Саме тому психологічний захист в інтернеті вкрай необхідний і характеризується складною багаторівневою системою соціальних, соціально-психологічних та індивідуально-особистісних механізмів, утворень та форм поведінки, які забезпечують інформаційно-психологічну безпеку в суспільстві як особистості та активного соціального суб'єкта, її психологічну захищеність в умовах дії різноманітних інформаційних чинників та у різних інформаційно-комунікативних ситуаціях.

Основна функція психологічного захисту – запобігання порушенню внутрішньої стійкості учасників проєкту та соціальної спільності, нормального перебігу психічного життя та поведінки під впливом небажаних та соціально шкідливих наслідків.

Виокремлено основні рівні організації психологічного захисту учасників проєкту і, відповідно, провідні напрями його побудови та реалізації:

- соціальний;
- соціально-груповий;
- індивідуально-особистісний.

На соціальному рівні психологічний захист реалізується за допомогою регулювання та організації інформаційних потоків і поширення способів і засобів, певних схем обробки та оцінки інформації в процесі соціальної взаємодії. На цьому рівні як суб'єкти психологічної захисту виступають держава і суспільство через діяльність певних соціальних інститутів.

На соціально-груповому рівні психологічний захист реалізується за допомогою поширення та використання внутрішньогрупових інформаційних потоків та джерел, а також специфічних для конкретних соціальних груп та організацій способів соціальної взаємодії, переробки та оцін-

ки інформації. На цьому рівні як суб'єкти психологічного захисту виступають групи та організації.

На індивідуально-особистісному рівні психологічний захист реалізується за допомогою формування специфічної регулятивної системи та комплексу захисних механізмів і алгоритмів поведінки, які утворюють індивідуальний психологічний захист.

Забезпечення інформаційно-психологічної безпеки в межах запропонованого програмно-цільового проекту передбачало організацію та здійснення захисних впливів, які доцільно виділити у такі основні групи, що характеризуються відповідною організаційною самостійністю та механізмами, які використовуються:

- регулювання, зокрема, обмеження інформаційних потоків;
- організація інформаційних потоків;
- поширення способів та засобів обробки та оцінки інформації;
- формування колективного чи групового соціально-психологічного захисту;
- формування індивідуального психологічного захисту чи психологічного самозахисту учасників проекту.

Запропоновано спеціальні поради, які допоможуть захиститися від небезпек, загроз та можливих проблем, а також допоможуть забезпечити базову безпеку учасників програмно-цільового проекту в Інтернет-мережі та зберегти психологічну цілісність:

- періодична зміна паролів. Щоб мінімізувати ризик крадіжки особистих даних, регулярно оновлення паролів у всіх інформаційних ресурсах;
- не розголошення особистої інформації в інтернеті;
- пильність, уважність та обережність в інтернет-просторі;
- обережність при передачі геоданих додаткам і вебсайтам;
- використання антивірусних програм від вхідних загроз та вірусів;

- вибіркове ставлення до інформації, що проглядається, постановка психологічних бар'єрів і прагнення захистити психіку від зовнішнього непотрібного, негативного і неперевіреного інформаційного потоку;
- контролювання процесу інформаційного впливу, а також контролювання своїх реакцій на зовнішній інформаційний вплив;
- нормування використання комп'ютерних та мобільних пристроїв.

Наголошено, що варто уважно поставитися до інформаційного простору, оцінивши всі його позитивні і негативні сторони, а до проведення часу в Інтернет-мережі слід підійти грамотно і уважно, а також намагатися максимально захистити себе і свої дані, щоб уникнути виникнення різних проблем, онлайн-загроз і негативного впливу, які в результаті можуть призвести до втрати власної психологічної та інформаційної безпеки.

В межах програмно-цільового проєкту було розроблено програму формування психологічного захисту учасників від маніпуляцій та розвитку відповідних навичок. Апробування програми проводилося на молоді – учасниках експериментальної групи, як представниках вікової категорії, яка найбільш схильна до деструктивного маніпулятивного впливу.

Показано, що наразі особливої актуальності набула проблема захисту молоді від деструктивного впливу, що загрожує її розвитку, здоров'ю (у тому числі психічному). Найбільш небезпечним та поширеним є такий вид негативного впливу, як маніпулювання. І якщо маніпулювання близьких людей частково виправдовується добрими намірами, то деструктивний вплив сторонніх людей, байдужих до долі молодої людини, може призвести до трагічних наслідків. У процесі виховання робляться спроби вберегти молоду людину від маніпулятивного впливу. Здебільшого це зводиться до заборон, однак цього явно недостатньо. Необхідно цілеспрямоване формування навичок захисту від маніпулятивних впливів, особливо в період суспільних трансформацій.

В програмі розвитку навичок захисту від маніпулятивних впливів розробленої в межах програмно-цільового проєкту опір маніпулюванню

розглядався як одна з установок, для формування якої використовувалися окремі положення теорії когнітивного дисонансу. Суть теорії полягає у виділенні трьох компонентів психологічної установки: когнітивної, афективної та поведінкової. Прихильники цього підходу вважають, що якщо змінювати хоча б один із цих компонентів, зміниться і структура установки загалом. При цьому особливо ефективною є зміна всіх елементів.

Подібна точка зору існує щодо формування психологічної культури особистості, яка визначається як система психічних процесів і властивостей, завдяки яким стають можливими розуміння інших людей і себе, ефективний вплив на інших людей і на себе, адекватне ставлення до людей (включаючи себе). Основні рівні психологічної культури: інтелектуальний (когнітивний), практичний (поведінковий) та ціннісно-смисловий (духовно-моральний).

Психологічний захист від маніпулювання, як одного з компонентів психологічної культури, формується шляхом впливу на кожен із цих рівнів.

Для формування інтелектуального рівня психологічної культури особистості використовуються методичні розробки, орієнтовані на оволодіння знаннями в галузі психології та почасти психологічного мислення.

У разі психологічного захисту від маніпуляцій маються на увазі знання про існування маніпулятивного впливу, про можливість стати його жертвою.

При формуванні поведінкового рівня застосовуються методичні підходи, орієнтовані на вироблення практичних умінь і навичок поведінки учасника з іншими учасниками і з собою.

Прагматично орієнтовані підходи реалізувалися у вигляді проактивних методів соціального навчання: соціально-психологічних тренінгів, ділових і рольових ігор.

Для розвитку навичок захисту від маніпуляцій було застосовано як специфічні тренінги (наприклад, звільнення від деструктивного контролю

свідомості, маніпулювання та захисту від нього, «психологічне айкідо» та ін.), так і універсальні, спрямовані на розвиток тих чи інших соціальних навичок (асертивності, особистісного зростання, комунікативних навичок та ін.).

Формування ціннісно-сміслового рівня психологічної культури реалізувалося через виховання гуманного ставлення до людей за допомогою різноманітних бесід на моральні теми, знайомства з правилами поведінки в тих чи інших ситуаціях тощо. Стосовно проблеми дослідження передбачався розгляд феномену маніпулятивного впливу як негативного з моральної точки зору явища, наслідки якого руйнівні впливають на розвиток особистості ініціатора та адресата дії.

Дослідники психологічного впливу Ф. Зімбардо і Ф. Ляйппе [305] виходять з того, що вплив, у тому числі і маніпулятивний, буде тим ефективніше, чим вища податливість адресата впливу. У разі конструктивного впливу це має позитивне значення, однак якщо вплив, який надається, – деструктивний, висока податливість адресата може призвести до негативних наслідків.

У зв'язку з цим у межах розробленого програмно-цільового проєкту на передній план висувалася проблема підвищення опірності маніпулятивним впливам.

Було запропоновано такі прийоми вирішення зазначеної проблеми:

- заохочення правильних установок, особливо у присутності інших людей. У цьому випадку учасник відчувається зобов'язаним діяти відповідно до установки;

- отримання знань про те, як необхідно діяти в ситуації маніпулятивного впливу;

- навчення заперечувати чужі аргументи. Один із конкретних прийомів – «щеплення установки». Він заснований на такій закономірності: чим ретельніше учасник задалегідь продумає аргументи за і проти, тим

краще він зможе убезпечитися від спроб змінити його установку за допомогою логічних доказів;

- попередження про можливість маніпулятивних впливів на його адресу. У цьому випадку учасник заздалегідь вигадує способи виходу з подібних ситуацій, що відповідають установці.

Ще один підхід полягає в навчанні адекватним способам реагування на маніпулятивні дії. Програма навчання захисту від маніпулятивних впливів, запропонована в межах програмно-цільового проєкту, містила такі етапи:

1. Налагодження процесу цілепокладання: по-перше, обговорення таких питань: «Чи потрібно вміти захищатися?», «Який захист є необхідним?», «Що ми при цьому реально отримуємо?» та ін.; по-друге, розігрування ситуацій прийняття рішень з обговоренням таких проблем: «Який результат переслідує дану дію?», «Чи сприятиме вона досягненню мети?» та ін.

2. Підвищення сенситивності: створення ігрових ситуацій, у яких присутня імітація будь-якої загрози; створення реальної загрози (самолюбству, статусу тощо); виконання вправ на визначення характеру загрози з наступним обговоренням.

3. Підвищення інструментальної гнучкості: інструктаж, розігрування ситуацій з подальшим обговоренням, відпрацювання нових зразків поведінки тощо.

4. Навчання засобам управління психічними станами: розігрування ситуацій, що супроводжується відстеженням власного стану та визначенням моменту готовності поступитися маніпулятором.

5. Посилення соціально-психологічного ресурсу: використання механізмів нейролінгвістичного програмування.

З позицій гуманістичного підходу маніпулятор своїми діями завдає шкоди не лише адресату, а й у першу чергу собі. Тому потрібно не уника-

ти маніпуляцій з боку інших людей, а самому перестати маніпулювати собою та іншими, тобто стати актуалізатором.

Прихильниками цього підходу є представники гуманістичної психології, насамперед Е. Шостром [297]. Він пропонує такі шляхи від маніпуляції до актуалізації: прийняти себе з усіма перевагами і недоліками; надання свободи вияву своїм почуттям; усвідомлення намагання керувати іншими людьми і визнання маніпулятивних впливів з їхнього боку.

З урахуванням зазначених підходів, які багато в чому доповнюють один одного й була розроблена програма формування психологічного захисту від маніпулятивних впливів учасників програмно-цільового проєкту, яка складалася з 11 занять, зміст яких наведено нижче.

Заняття 1.

Мета: знайомство з основними поняттями психології міжособистісного впливу.

Заняття починалося з діагностики рівня опірності учасників маніпулятивним впливам (на прикладі аналізу життєвих ситуацій, що містять спроби маніпулювання).

Після цього учасникам було запропоновано визначити мотиви поведінки ініціаторів впливу на розглянутих ситуаціях.

Розгорталася дискусія, внаслідок якої було зроблено такі висновки.

1. Ініціатори впливу в цих ситуаціях можуть переслідувати як цілі, що заявляються ними, так і приховані цілі.

2. Приховані цілі можуть становити небезпеку для адресата впливу.

3. Шкода, заподіяна ініціатором впливу, може бути як незначною, так і дуже суттєвою.

Учасникам було запропоновано записати ці висновки, а також визначення понять, з якими вони познайомилися: «вплив», «ініціатор», «адресат», «мотив» та ін.

Заняття 2.

Мета: навчання визначенню мотивів та наслідків деструктивного маніпулятивного впливу.

Учасникам надавалося завдання: проаналізувати свої відповіді по кожній з ситуацій, маючи на увазі, що ініціатор впливу переслідує корисливі мети. Учасники збентежилися, коли з'ясували, що в абсолютній більшості випадків реагували б саме так, як це було вигідно ініціаторам впливу. Вони не думали б про свою безпеку, свої інтереси і могли б зазнати значних збитків.

Далі учасники отримували завдання визначити мотиви ініціатора впливу на низці життєвих ситуацій. Учасники дійшли висновку, що якщо адресат поводитиметься відповідно до вимог ініціатора маніпулятивного впливу, то наслідки можуть бути трагічними.

Заняття 3.

Мета: знайомство з основними поняттями психології маніпулятивного впливу.

Учасникам було запропоновано згадати розібрані на попередніх заняттях ситуації та назвати загальні властивості поведінки всіх ініціаторів впливу. Учасники назвали безліч якостей, у тому числі спільними зусиллями, серед яких були виділено основні: корисливі наміри, ігнорування потреб адресата впливу, приховування справжніх мотивів та ін. Було надано визначення психологічного впливу, що володіє усіма зазначеними якостями, як маніпулятивного впливу.

Далі учасники отримували завдання згадати і якомога детальніше описати життєву ситуацію, в якій виступили свідками, адресатами чи ініціаторами маніпулювання. В результаті з'ясувалося, що більшість учасників описали такі ситуації, у яких вони були адресатами маніпулювання; в ролі сторонніх спостерігачів чи ініціаторів представили себе лише декілька учасників. Це може бути ще одним доказом того, що учасники досить часто ставали жертвами маніпулювання.

Заняття 4, 5.

Мета: розгляд явища психологічного маніпулювання з моральної точки зору; розвиток умінь та навичок розпізнавання намірів маніпулятора.

Після того як учасники згадали те, що йшлося про маніпулювання на попередньому занятті, їм було поставлено запитання: як би вони оцінили це явище? Більшість учасників висловилися негативно. Прозвучали, наприклад, такі відповіді: «Не можна змушувати іншу людину робити те, що треба тобі»; «Якби мною хтось маніпулював і я помітила б це – я б перестала спілкуватися з цією людиною» та ін. Однак частина учасників була не настільки категорична: «Якщо дорослому щось потрібно від дитини – він може вимагати свого, він сильніший і розумніший. А дитина, особливо маленька, цього не може. Ось і доводиться маніпулювати. І нічого страшного тут немає». Іншими словами, в учасників склалося неоднозначне ставлення до маніпулювання.

На цих заняттях учасники познайомились з ознаками маніпулювання. Це – дефіцит часу на ухвалення рішення; типові фрази, що свідчать про непристойні наміри співрозмовника; вплив на емоційний стан адресата; опора на автоматизми поведінки; раптове почуття дискомфорту та ін.

Як закріплення отриманих знань учасникам було надано завдання згадати казки, в яких зустрічалися б спроби маніпулювання, і назвати ознаки, якими їх можна було б розпізнати.

Заняття 6, 7.

Мета: ознайомлення з видами психологічного захисту від маніпуляцій; розвиток умінь та навичок застосування способів психологічного захисту.

Згадавши те, що вони дізналися про маніпулювання на попередніх заняттях, учасники ознайомилися з поняттями психологічної безпеки, опірності та податливості впливу. Потім їм було запропоновано для аналізу ситуації, що містять маніпулятивні впливу (інші, ніж на початковому етапі дослідження, щоб виключити ймовірність тренування). Завдання

учасників полягало в тому, щоб назвати якнайбільше способів можливого реагування на дії ініціатора.

При подальшому обговоренні того, які із запропонованих дій є найбільш прийнятними з погляду психологічної безпеки, учасники визнали такими всі, крім виконання прохання маніпулятора.

Кожному із запропонованих учасникам способів поведінки було надано назву: «згода», «відмова», «збір інформації», «використання допомоги інших людей», «використання запобіжних заходів» та ін. Потім усі способи поведінки в ситуації маніпулювання було поділено на дві групи – небезпечні та безпечні. До перших були віднесені різні варіанти згоди, безпідставна агресивність, застосування нелогічних способів поведінки та ін., до других – ігнорування, використання допомоги інших людей, різні варіанти відмови тощо.

Заняття 8-10.

Мета: ознайомлення з поняттям гнучкості поведінки та зі змістом цього поняття; розвиток умінь та навичок гнучкого реагування на спроби маніпулювання.

На даному етапі учасники вже знали, що можуть зазнати маніпулятивного впливу і що він може вплинути на них негативно; що справжні наміри маніпулятор прикриває невинними фразами, питаннями, пропозиціями; знали, які ознаки мають маніпуляції, як їх можна розпізнати і які способи захисту від них існують. Тепер вони мали ознайомитися з такими ситуаціями, в яких неможливо розпізнати наміри адресата впливу і з'ясувати, чи є його дії спробою маніпулювання (немає часу проаналізувати ситуацію, не вистачає досвіду застосування способів психологічного захисту тощо). У подібних випадках допомогти може лише нестандартна, гнучка поведінка, тобто використання такої реакції, на яку потенційний маніпулятор не очікує.

Учасники отримали уявлення про гнучку (пластичну) і ригідну поведінку. Після цього виконували вправи, що сприяють формуванню зазначеної якості.

Заняття 11.

Мета: контроль та оцінка отриманих знань.

На останньому занятті було проведено перевірку отриманих учасниками знань і умінь. Для цього вони отримали завдання: самостійно проаналізувати літературний твір, казку (попередньо прослухавши аудіо-запис) за такими напрямками:

- знайти якнайбільше ситуацій, що містять спроби маніпулювання;
- назвати в кожній з них ініціатора та адресата впливу;
- визначити справжні та заявлені мотиви маніпулятора та збитки, які отримала (або могла отримати) жертва;
- назвати ознаки, за якими використовуваний ініціатором спосіб впливу може бути визначений як маніпулятивний;
- написати, як можна було б діяти на місці жертви в кожній із цих ситуацій, щоб захистити свої інтереси (з використанням конкретних способів психологічного захисту від маніпуляцій).

На наступному етапі дослідження було проведено оцінку ефективності програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій та узагальнено результати формульованого етапу дослідження.

4.2. Результати формульованого етапу дослідження, їх інтерпретація та узагальнення

Емпіричне дослідження ефективності програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій проходило з залученням експериментальної та контрольної груп учасників.

Так, на формувальному етапі в дослідженні взяли участь 186 респондентів, які за результатами його констатувального етапу виявили низькі та середні показники за параметрами психологічної безпеки та протидії маніпуляціям.

Досліджуваних було розподілено на експериментальну групу (108 учасників, з яких 89 осіб – це молодь, віднесена до групи ризику (за узалежненою поведінкою, перебуванням у складній життєвій ситуації тощо)) і контрольну групу (78 учасників).

Відбір учасників у групи відбувався за принципом добровільності.

Досліджувані контрольної групи не залучалися до заходів формуально-розвивального впливу програмно-цільового проекту.

Таблиця 4.1

Розподіл учасників за кластерами (за рівнем психологічної безпеки) на формувальному етапі дослідження

Кластери	Рівні безпеки	Експериментальна група (%)	Контрольна група (%)
Кластер 1	Низький	51,9	42,3
Кластер 2	Середній	48,1	57,7
Кластер 3	Високий	-	-

Дані, наведені у табл. 4.1 свідчать, що учасники експериментальної групи мають низький та середній рівні психологічної безпеки. Це доводить необхідність реалізації для них формуально-розвивальних заходів програмно-цільового проекту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

Для визначення ефективності програмно-цільового проекту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій використовувався дискримінантний аналіз результатів підсумкової діагностики.

Цей вид аналізу дозволяв оцінити змінну (кластери або рівні психологічної безпеки) за тими ж параметрами, які були застосовані під час аналізу результатів первинної діагностики при розподілі учасників на групи.

Застосувавши G-критерій знаків, ми встановили, що в контрольній групі немає значних зрушень ($p > 0,05$), а в експериментальній групі наявні значні позитивні зрушення ($p \leq 0,05$). Тобто в експериментальній групі після реалізації програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки учасників значно підвищився її рівень, що може свідчити про ефективність програмно-цільового проєкту.

Як показано в табл. 4.2, в експериментальній групі зменшилася кількість учасників з низьким рівнем психологічної безпеки і збільшилася кількість учасників з високим її рівнем. При цьому в контрольній групі також відбулися зміни, проте вони не є статистично значущими.

Таблиця 4.2

Динаміка рівнів психологічної безпеки учасників за результатами формувального етапу дослідження

Кластери	Рівні безпеки	Контрольна група (%)		Експериментальна група (%)	
		до проєкту	після проєкту	до проєкту	після проєкту
Кластер 1	Низький	42,3	39,7	51,9	16,7
Кластер 2	Середній	57,7	60,3	48,1	65,7
Кластер 3	Високий	-	-	-	17,6

Для визначення ефективності реалізованого програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій також був проведений порівняльний аналіз змін окремих показників психологічної діагностики із застосуванням статистичних критеріїв.

У табл. 4.3 представлено результати, які мають статистично значущі зміни.

Таблиця 4.3

Значущість змін показників психологічної безпеки за результатами формувального етапу дослідження

Критерії	Показники і методики	Експериментальна група	Контрольна група
		Спрямованість змін і рівень значущості	Спрямованість змін і рівень значущості
Рівень безпеки	Кластери	Позитивні (p=0,005)	-
Активність	Самооцінка стану	Позитивні (p=0,000)	-
Захищеність	Стан безпеки (самооцінка)	Позитивні (p≤0,005)	-
	Стан захищеності (самооцінка)	Позитивні (p≤0,005)	-
Задоволеність	Самооцінка стану	Позитивні (p≤0,005)	-
	Соціометрія	Позитивні (p=0,000)	-
Суб'єктивне благополуччя	Методика діагностики тривожності	-	Негативні (p=0,000)
Референтність	Ідентифікація	Позитивні (p≤0,005)	-
	Ставлення до закладу освіти	-	Негативні (p=0,005)
	Ставлення до учасника	Позитивні (p≤0,001)	-

Після реалізації програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям відбулися значні зміни в експериментальній групі, як загалом щодо розподілу кластерів (рівнів психологічної безпеки), так і за окремими критеріями.

В учасників експериментальної групи юнацького віку підвищився рівень безпеки в закладі освіти та стану захищеності; позитивне ставлення до них в закладах освіти. Вони більше стали ідентифікувати себе з освітньою установою. Крім того, оточуючі стали більш високо оцінювати цих учасників. Водночас, у контрольній групі за цими показниками значних змін не відбулося.

У контрольній групі виявилися негативні зрушення за такими показниками: посилювалося негативне ставлення до закладу освіти та підвищилася тривожність. В експериментальній групі таких змін не зафіксовано, що також може свідчити про ефективність програмно-цільового проєкту.

Встановлено, що задіяні в розробленому програмно-цільовому проєкті методи формуально-розвивального впливу надали змогу знизити емоційний дискомфорт, а саме напруженість ($Z=4,716$; $p=0,001$) і тривожність ($Z=2,154$; $p=0,029$) учасників експериментальної групи, а також індекси прийняття небезпечних форм поведінки ($Z=4,298$; $p=0,001$) та деструктивних ідей ($Z=3,512$; $p=0,001$) як нормативних; підтримували задоволеність повсякденною діяльністю ($Z=4,773$; $p=0,001$) та вірогідно підвищували загальний показник суб'єктивного благополуччя учасників ($Z=4,508$; $p=0,001$).

Відбулися позитивні зміни в самоконтролі (врівноваженість, відсутність маніпуляцій) учасників програмно-цільового проєкту ($Z=4,107$; $p=0,001$), підвищився рівень їх впевненості ($Z=2,543$; $p=0,007$) та соціальна захищеність ($Z=3,474$; $p=0,001$), що сприяло зростанню інтегрального показника психологічної безпеки ($Z=3,922$; $p=0,000$).

Виявлено зниження ступеня стресового навантаження ($Z=5,601$; $p=0,000$) та інтрагрупової маніпулятивної напруженості, що позитивно вплинуло на підвищення рівня безпеки ($Z=4,696$; $p=0,000$). Водночас, відбулося розширення репертуару стратегій захисної та копінг-поведінки ($Z=2,187$; $p=0,028$), а також збільшення частоти використання безпечних способів такої поведінки ($Z=3,531$; $p=0,001$).

Визначено вірогідне зниження індексу травматичності ($Z=5,228$; $p=0,001$), сумарного показника впливу травматичних подій ($Z=4,815$; $p=0,000$) та рівня стресу учасників експериментальної групи ($Z=4,375$; $p=0,001$); натомість підвищилися показники їх соціальної активності ($Z=5,811$; $p=0,001$), відповідальності ($Z=5,760$; $p=0,001$), соціальної адаптації ($Z=4,287$; $p=0,001$), схильності до гуманістичних норм життєдіяльності (моральності) ($Z=4,765$; $p=0,001$).

Зафіксовано позитивні зрушення за компонентами соціального інтелекту, зокрема за соціальним усвідомленням ($Z=5,209$; $p=0,001$) та соціальними навичками ($Z=5,169$; $p=0,000$), а також за конструктивністю типів когнітивної регуляції емоцій і механізмами психологічного захисту, що призвело до адекватності сприйняття загроз психологічної безпеки та підвищення здатності протидіяти маніпуляціям ($p<0,05$).

Суттєво покращилися міжособистісні відносини учасників експериментальної групи, їх впевненість в оточенні та показники соціальної підтримки загалом ($p<0,01$).

Програмно-цільовий проєкт сприяв зниженню деструктивного маніпулятивного впливу на учасників у цифровому середовищі (щодо поширення дезінформації, емоційних маніпуляцій та алгоритмічного спотворення інформації). Крім того, в експериментальній групі вірогідно зменшилася кількість учасників з низьким рівнем психологічної безпеки, натомість збільшилася кількість учасників з високим її рівнем ($p<0,05$).

Таким чином, розроблено програмно-цільовий проєкт соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляці-

ям в період суспільних трансформацій, виокремлено структуру стану безпеки, визначено показники, які, зокрема, найбільш сензитивні до впливу при супроводі зазначеного стану в закладі освіти. Отримані результати доводять, що програмно-цільовий проєкт соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій підвищує рівень психологічної безпеки учасників і має ефективність в освітньому середовищі.

Ідеї програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям (полісистемний, комплексний та ресурсний підходи, спрямованість на всіх суб'єктів освітнього процесу, компонентний склад стану психологічної безпеки учасника проєкту та ін.) можуть бути використані в практиці соціально-психологічної роботи в закладах освіти, а також для подальших досліджень психологічної безпеки молоді в освітніх середовищах різного типу та виду.

Узагальнення результатів формувального етапу дослідження показало, що руйнівному ефекту, який справляє маніпуляція на особисті структурі адресата, особистість протиставляє зустрічну активність, спрямовану на зменшення нанесеної шкоди. Про наявність захисту, як і про саму маніпуляцію, можна судити з позиції жертви, як про спроби протиставити щось маніпулятивному впливу; з позиції маніпулятора, як про опір чи протидію адресата; з позиції стороннього спостерігача як про засоби, що знижують ефективність маніпулятивного впливу.

У зв'язку з цим, важливим було визначення співвідношення захисних дій з відомими психологічними захистами. При цьому вихідна ядерна ідея (щось захищається від чогось) отримує щоразу інше змістовне наповнення. Іноді пропонується відмінний від психоаналітичного підхід до поняття психологічного захисту, як феномену неадекватного задоволення потреби індивіда бути особистістю, потреби у персоналізації. Крім того, поняття психологічного захисту виявилось перенесеним ще й в інший он-

тологічний контекст: з події внутрішньопсихічного перетворилося також на подію міжособистісну і навіть міжгрупову.

Внаслідок зазначених причин вихідне розуміння психологічних захистів, наведене в психоаналітичних роботах, вимагає свого переосмислення. Відкриття захисних процесів, безсумнівно, належить З. Фрейду [161], якому це поняття знадобилося для модельного опису динаміки психічних процесів під час психотерапевтичної роботи. Послідовники З. Фрейда розробляли поняття психологічних захистів, не змінюючи його по суті, у бік деталізації та доповнення переліку захисних механізмів новими видами. За наявності деяких розбіжностей, загальний вигляд моделі психологічних захистів, основні риси дуже стійкі.

Першою з них визнається наявність тривоги як чинника, що несе загрозу та зумовлює необхідність захисту. При цьому іноді поза увагою залишається та обставина, що тривога є лише індикатором наявності конфлікту між різними психічними інстанціями.

Друга важлива ознака, що виділяється, вказує на структури, які знаходяться під протекцією. Як правило, це Его та його атрибути: самооцінка, Я-образ, Я-концепція та ін. Загальною рисою в традиційному психоаналітичному уявленні про психологічний захист є їх інтраособистісна локалізація: це одна зі сторін протікання внутрішньої боротьби, в якій Его захищає себе від руйнування у конфліктах між свідомістю і несвідомим, між суперечливими устремліннями, між Воно і Супер-Его та ін.

Тенденція останніх десятиліть полягає в тому, що в психоаналізі під час розгляду психологічної динаміки пропонується зробити вихід за межі окремої особистості. Так, якщо раніше перенесення визнавалося властивістю клієнта та виявлялося в його взаєминах з терапевтом, то в подальшому трансфер зводиться до рангу однієї з фундаментальних основ психіки. Те ж саме відбувається і з інтрапсихічними процесами, які все більше екстеріоризуються в мові модельних уявлень.

Граничний вираз цієї тенденції виявляється у Е. Берна [6]. Ця обставина не могла не торкнутися й проблеми психологічних захистів, які починають все частіше адресуватися до міжособистісних феноменів, як своїх аналогів, проте вважаються локалізованими у внутрішньопсихічному вимірі. У поточному режимі взаємодії психологічні захисти найчастіше мисляться як вже інтраособистісні. Тим не менш, практика поступово виводить до розуміння зв'язку між захистами в традиційному уявленні та міжособистісними відносинами, які виявляються продовженням внутрішньої боротьби як засоби подолання або ініціюючі чинники.

Наявність загрози вказує на те, що необхідність у захисті виникає в умовах боротьби, конфлікту, тобто, у стані протистояння, або ж в умовах присутності руйнівного шкідливого чинника: стихії, несприятливих чи шкідливих умов існування. Наявність кордону, який потрібно захищати, вказує на те, що захисту потребує певна цілісність. Захист будь-якої частини набуває сенсу лише як захист від порушення цілісності. Поява значень, що стоять за словами кордон і загроза в семантичному полі захисту, не випадкова, оскільки вони є відповіддю на питання, що захищається і від чого. Останнє розуміється у двох значеннях: загрозливий чинник або агент; характер шкоди, яка може бути завдана тому, хто захищається. Питання про засоби захисту постає вже як вторинне по відношенню до поняття «захист», але має важливе значення при описі різних видів захисту.

Таким чином, для поняття «захист» можна запропонувати таку схему опису предмету захисту; загроза; збитки; засоби захисту, що залежать як від специфіки та можливостей предмету захисту, так і від характеристик загрозливого чинника.

Базові захисні установки породжують велике розмаїття міжособистісних захисних дій, відіграючи роль спрямовуючих тенденцій, релевантних ключовим змінним функції захисту: дистанціювання, контроль потоків впливу та інформації.

Джерела варіативності поведінкових проявів полягають, по-перше, у змінах інтенсивності тієї чи іншої тенденції, по-друге, в поєднанні установок, спільному їх прояві, і по-третє, в пластичних модифікаціях, що враховують особливості ситуації, умов перебігу діяльності. Результуючою зазначених впливів виявляється конкретний поведінковий акт, іноді дуже не-тривіальний, що утворюється з обмеженого набору первинних елементів.

Специфічними є такі психологічні захисти, які релевантні характеру загрози, враховують її змістовні характеристики. Відповідно, неспецифічні захисти – це такі, які є релевантними факту наявності загрози взагалі. Неспецифічні захисти, що мають справу зі структурними та динамічними характеристиками ситуації взаємодії, найбільше схильні до стереотипізації та надмірної генералізації. Зумовлено це, по-перше, глибоким філогенетичним корінням захисту, а по-друге, їх потужним настановним фундаментом. Завдяки їм помітно скорочується час затримки реакції, забезпечується екстрена відповідь. Сам факт загрози діє подібно до ключового подразника, що запускає один із психічних автоматизмів, який складається з базової захисної установки або їх композиції.

Неспецифічні захисти можуть зазнати, зокрема, генералізацію за інтенсивністю, що розкручує базові захисні установки до їх граничного вираження: відхід – до панічної втечі, вигнання – до знищення, блокування – до самоізоляції, управління – до помикання, завмирання – до самогубства, ігнорування – до функціональної сліпоти тощо. Крім того, генералізовані в часі захисти відрізняються стійкістю і ригідністю, а генералізація на неадекватно широкий клас ситуацій веде до стереотипізації поведінки, збіднення репертуару способів захисту.

Специфічні захисти, які враховують характер загрози, більше нагадують процес вирішення проблем, для якого немає готових рішень. Разом з тим, деякі прийоми, набуті в процесі навчання, напрацювання досвіду вирішення подібного класу завдань, можуть відтворюватися багаторазово. Специфічні захисні дії, орієнтовані на стандартний, часто повторюваний

для даного суб'єкта вид загрози, подібно неспецифічним, можуть перетворитися на автоматичні. Тоді вони стають звичкою, а іноді нав'язливим симптомом.

Таким чином, запропоновані специфічні та неспецифічні захисти є незалежними характеристиками, які можуть бути використані, поряд з адекватністю та ефективністю, з метою забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Поведінкові прояви маніпулятивних захистів загалом також виглядають звично. Наприклад, відхід може виявитися у спробах перервати контакт, змінити тему розмови, змінити хоч щось у навколишніх умовах. Вигнання може виявитися в тому, що людина починає частіше атакувати партнера, який організує маніпулятивний тиск: відпускати шпильки, дратуватися. Блокування цілком може виглядати як розсіяність (не стежить за ниткою розмови) або висуває для обговорення менш значущі теми, невербально як організація «щитів» між собою і партнером та інше. Управління часом перетворюється на контрманіпуляцію.

За відповідною кваліфікації у зовнішній поведінці адресата можна помітити ознаки виникнення неспецифічних захистів. З практики групової тренінгової або психокорекційної роботи це може бути легке похитування адресатом головою в горизонтальній площині в момент, коли він вже майже готовий погодитися (останній сплеск несвідомого опору – заперечення); впав голос і трохи сповільнилися рухи в момент, коли пастка зачинилася, але поки що не стало ясно, що ж сталося (завмирання); гострі позиви в туалет, що виникають в адресата в найважливіший для маніпулятора момент (несвідома втеча).

Різні види неспецифічних захистів щодо маніпуляції, можливо, мають різний ступінь ефективності. Така змінна як дистанціювання з агресором у вигляді відходу або вигнання протистоїть прагненню маніпулятора до посилення контакту з жертвою (приєднання) і в цьому смислі дійсно

здатна забезпечити адресату захист. Навпаки, ігнорування загрози маніпулятивного вторгнення може бути лише вигідним маніпулятору.

Як зазначалося вище, основною мішенню маніпулятивного впливу є особистісні (мотиваційні) структури, а основний деструктивний ефект полягає у розщепленні особистісних структур. Ці центральні (з погляду інтересів адресата) особливості маніпулятивного вторгнення та захисту від нього отримують зручні засоби опису в поняттях внутрішньоособистісної взаємодії.

Початок створення внутрішньоособистісного союзника відбувається в момент актуалізації мотиву, який конкурує з існуючими на цей момент. В результаті породжується внутрішньоособистісний конфлікт, в якому стикаються суб'єкти, які претендують на той самий ресурс (часу, енергії, прав тощо).

Важливим кроком маніпулятора є турбота про посилення свого союзника, зміцнення його позицій, так само як і ослаблення протилежних йому мотивів, що виражають інтереси адресата. Причому чим менше внутрішніх суб'єктів задіяно в конфлікті, тим простіше актору проконтролювати його результат.

Маніпулятору вигідно мати справу з мотиваційною ієрархією, можливо, більш розщепленою на питомі автоматизми; включати у взаємодію меншу кількість суб'єктів. Звідси й основний руйнівний ефект маніпулятивного впливу – розщеплення особистісних структур адресата. Отже, адресат лише тоді здатний проявити якості суб'єкта прийняття рішення, якщо зберігається можливість, і в наявності здатність, опитування всіх суб'єктів (субособистостей), що становлять цю особу. Справжній (самостійний) вчинок відбувається всією особистістю загалом. Тому адресату маніпулятивного впливу доводиться захищатися, насамперед, від розщеплення своєї особистості, від ізоляції її частини від усього контексту.

Таким чином, захист від маніпуляції є, насамперед, захистом своєї особистості, знищення або вигнання структур, які об'єктивно працюють на користь агресору, що піддалися на його обіцянки чи провокації.

Основне завдання – залишитися цілісним, тобто таким, коли внутрішні суперечності відходять на задній план і всі субособистості виступають єдиним фронтом, згуртувавшись навколо значущої мети (звідси і цілісність). Якщо адресат маніпулятивної атаки не зробить цього, його внутрішній стан опиняється в руках маніпулятора слухняним інструментом у досягненні поставлених цілей.

Оскільки маніпулятор прагне підібрати підхід до внутрішнього світу адресата, останній намагається якимось прикрити свої слабкі місця і не дозволити їх торкатися. Виникає опір. Боротьба між маніпулятором та адресатом в основному розгортається за контроль над автоматизмами – психічними процесами, що становлять механізми маніпулятивного впливу. Найважливіше на рівні психічних процесів завдання для адресата – не дозволити маніпулятору «натискати на кнопки». Зробити це можна як узагальненими, універсальними прийомами, так і діями, спрямованими на блокування автоматичних реакцій, що становлять передавальні важелі маніпулятивної атаки. Найбільш універсальним, і при цьому досить специфічним для цього рівня, захисним прийомом є непередбачуваність. Її девіз: коли ти непередбачуваний, ти невразливий. Якщо адресат поводиться так, що його не можна «прорахувати», то маніпулятору не буде до чого підлаштовуватися – набагато важче підбирати ключі, якщо замки постійно змінюються.

Другий універсальний і специфічний для захисту лише на рівні психічних процесів прийом – затримка автоматичних реакцій. Цей зовнішній спосіб співволодіння може послужити аналогом і внутрішнього подолання – затримки реакцій на виході. Затримка реакцій, що виникають, може проявитися в тому, що адресат діятиме дещо обережніше, ніж зазвичай, або витратитиме більше часу на прийняття рішення. Наприклад, відчуття деякої неприродності ситуації може призвести людину до затримки з від-

повіддю на вельми привабливу на перший погляд пропозицію – почнуться розпитування, відтягування, окружні підходи. Затримка першого автоматичного спонукання може призвести до сумнівів, коливань. Що ж до контрприйомів, всі вони у тому чи іншій ступені містять елементи зазначених універсальних прийомів – непередбачуваності та затримки автоматичних реакцій. Але загалом виступають як активність, альтернативна тій, що актуалізується. Наприклад, у відповідь на образ, що пред'являється, адресат може спонтанно або свідомо створити новий образ або так трансформувати пропонований, що він виявляється релевантним іншим мотивам – тим, які більше відповідають його особистим інтересам. Можна також припустити, що прагнення суперечити нерідко виникає у відповідь на бажання зробити людину податливою до впливу. Останні два способи, генералізовані на неадекватно широке коло ситуацій, формують відповідні риси характеру людини.

Проведено узагальнення захисних дій, релевантних маніпулятивній технології – засобам впливу, що використовуються маніпулятором.

Загальними стратегіями поведінки з маніпулятивною технологією є установка на руйнування технологічних елементів впливу та установка на їх використання в своїх інтересах.

Перша стратегія захисту: технологічним старанням маніпулятора адресат може протиставити зустрічну активність, що руйнує його проманіпулятивні дії. Ця стратегія більш характерна для установки на боротьбу з маніпулятором, коли захист мислиться як одна зі сторін взаємного прагнення завдати шкоди один одному – у цьому випадку в ослабленому вигляді.

Захисна активність цього типу співвідноситься, насамперед, з такими елементами технології, як таємний характер впливу та надання психологічного тиску.

У відповідь на маніпулятивний вплив, який полягає в прихованні факту впливу та цілей маніпулятора, виникає прагнення розкрити наміри маніпулятора, так само як і наявність неявного впливу. Тобто можна очікува-

ти появу зусиль, спрямованих на те, щоб таємне зробити явним. Виглядати це може як уточнення з інтонацією недовіри, сумніву, чіпляння за слова, прямі питання про інші цілі тощо.

Протидія психологічному тиску цілком імовірно виявиться в тому, що адресат почне пошук такого виду сили, в якому він має перевагу. Як правило, це будуть звичні для нього виміри: наприклад, розробляються заготовлені теми та сюжети розмови, або вставляються паузи (дестабілізація партнера), або нав'язується дружній тон стосунків. Але можливо і пересилування точно в тих же засобах. Наприклад, маніпулятор задав повільний темп, поступово (але неявно) випробовуючі терпіння, і вичікує момент, коли можна буде зробити основну атаку. Адресат може задати темп ще повільніший, включаючись у розмову по черзі з роздумом про свої справи. Ефект протидії додатково посилюється ще й неповною його включеністю до ситуації.

Друга стратегія захисту: технологічній метушливості маніпулятора можна протиставити цілеспрямовану трансформацію маніпулятивного впливу в такому напрямку, щоб його ефект відповідав інтересам адресата маніпулятивного впливу.

Пропонується розглянути цю проблему з двох позицій: з одного боку, з'ясувати, що, виходячи з теоретичних міркувань, можна припустити в якості можливих засобів виявлення маніпулятивних спроб, з іншого, – за допомогою яких засобів загроза маніпулятивного впливу може розпізнаватись жертвою за умов повсякденного спілкування.

У пошуках методів розпізнавання маніпулятивної небезпеки можна йти такими шляхами.

Перший шлях – відстеження за змінами ситуації, породженими технологією психологічного (у цьому випадку маніпулятивного) впливу.

Другий шлях – за допомогою аналізу механізмів маніпулятивного впливу. Зрозуміло, всі ознаки, які вдасться виявити, можуть дати лише підстави для припущення, що ситуація взаємодії містить маніпулятивні

спроби. Однозначного рішення лише з урахуванням аналізу зазначених ознак винести не можна, проте без уважного розгляду ми залишаємося озброєними лише недиференційованим досвідом.

Узагальнені нижче ознаки виділено з урахуванням зроблених вище теоретико-емпіричних студій і є їх операціоналізацією. Відстеження за змінами ситуації, пов'язаними з технологією психологічного впливу, дозволило виявити ефекти, які становлять особливості маніпуляції.

Загальною ознакою наявності маніпулятивних спроб, очевидно, є порушення балансу тих чи інших змінних взаємодії. Тому слід проаналізувати можливі деформації, зрушення, невідповідності тощо.

Такими можуть бути дисбаланс у розподілі відповідальності за чинні дії та рішення, які приймаються. Або ж деформації у співвідношенні вигравш – плата, які виявляються в тому, що отриманий результат не відповідає вкладеним зусиллям. Це може відбуватися і внаслідок допущених помилок у плануванні чи виконанні рішень, але також і внаслідок чийось маніпуляцій. Розуміння причин такої деформації буде корисним у будь-якому випадку.

Наявність силового тиску також є однією з підказок, яка вказує на можливість маніпуляції, хоча скоріше є індикатором міжособистісної проблеми, складнощів, однією з причин яких може бути загроза маніпулювання.

Слід зазначити й порушення збалансованості елементів ситуації – у цьому випадку може привертати увагу певний ступінь незвичайності ситуації взаємодії: незвичайність мішеней впливу (теми розмов, зміна векторів тощо) або ж незвичайність компонування чи подачі інформації, наприклад, зміщення акцентів значимості на другорядні деталі. Неконгруентність у поведінці (комунікативному повідомленні) партнера – коли різні канали передають суперечливу інформацію. Наприклад, якщо зіставити зміст слів з рухами рук чи міміки, можна виявити, що співрозмовник не дивиться вам у вічі, а кудись поперек вас чи убік. Буває, впевнені слова кон-

трастують з метушнею рук: бездумно перекладає щось на столі, «заламує» пальці тощо. Прагнення відправника впливу стереотипізувати поведінку адресата – ті випадки, коли стає помітно, що комусь хочеться, щоб Ви поводилися «відповідно до...». Найчастіше це виглядає як звернення до деяких рольових позицій, прагнення віднести до тієї чи іншої категорії людей, адресуватися до власних звичок або ритуалів, що встановилися у міжособистісній взаємодії.

Отже, по-перше, індикатори впливу, що приховується, існують і їх можна виявити, і по-друге, передбачити, які ці ознаки.

Якщо виходити з аналізу механізмів маніпулятивного впливу, завдання виявлення маніпуляції в тому, щоб бути уважним до реакцій адресата. Необхідно навчитися розпізнавати моменти, коли включаються в роботу (чи починають працювати в зміненому режимі) ті чи інші компоненти (ланки) механізмів, що реалізують зовнішнє вторгнення.

Це такі види індикаторів: ненормативно часта поява або підкреслено явний прояв психічних автоматизмів у поведінці адресата впливу; регресія до інфантильних реакцій – плач, агресія, туга, почуття самотності тощо, особливо якщо це точно приурочено до певної ситуації чи подій; дефіцит часу, відпущеного на прийняття рішення; важливий момент аналізу ситуації в цьому випадку – з'ясувати, ким створюється цей дефіцит: якщо не тим, хто відчуває нестачу часу, слід припустити наявність маніпуляції; стан звуженості свідомості, який може проявитися в обмеженні кола обговорюваних ідей, в циклічних висловлюваннях (наприклад, незмінні формулювання або регулярне повернення до однієї теми), постановці тільки ситуативних цілей (на шкоду перспективним) та ін.; несподівані зміни фонових станів: напруга, агресія, метушливість та ін., що виникають переважно як реакція на шкоду, яку відчуває (навіть й неусвідомлено) адресат впливу.

Сигналом про загрозу шкоди або вже завдану шкоду є емоційна реакція жертви маніпуляції – погіршення настрою, роздратування, глуха обра-

за та інші зрушення у бік негативних емоцій. Особливо мають насторожувати випадки невинуватих з точки зору ситуації емоційних зрушень.

Останній критерій надає важливий механізм суб'єктивної діагностики щодо чуттєвих індикаторів. У випадку з маніпуляцією цей прийом може бути використаний не тільки як індикатор наявності загрози, але й як показник на можливу її якість. Прийом діагностики, запропонований D. Dinkmeyer, G. McKay [210], заснований на тому, що почуття та реакції відображають результат несвідомої обробки інформації, яка надходить із зовнішнього світу. На ранніх етапах взаємодії емоції є виразом несвідомої (мимовільної) відповіді на характер впливу партнера.

Таким чином, виокремлено досить великий перелік засобів, які можна використовувати для розпізнавання маніпулятивного впливу. Важливу роль відіграє рішучість – вміння розпізнати необхідний для початку дії момент і здійснити це з оптимальними для наявної ситуації завзятістю і наполегливістю. В розпорядженні адресата маніпулятивного впливу є: актуальна міжособистісна ситуація та досвід попереднього спілкування. Завдання полягає в тому, щоб адекватно встановити зв'язок між ситуацією і психологічним досвідом учасника взаємодії. Поєднання ситуації з досвідом відбувається як активне включення до неї людини. Кожне таке включення відбувається на основі інтегральної оцінки ситуації та співвідношення її зі своїми інтересами та намірами. Це оцінювання включає цілісну емоційну оцінку, особливим чином сплавлену з поелементним аналізом ситуації. Тому й представлення суб'єкту результатів розпізнавання загрози, власне прочитання її, може відбуватися у двох формах: емоційне сприйняття (інтегральна оцінка) та раціональне розпізнавання.

Емоційне сприйняття. Оціночна функція емоцій загальновідома. Завдяки їй відбувається поточне актуальне оцінювання кожного фрагмента подій, зокрема ситуацій міжособистісної взаємодії. Емоційна реакція відбувається результат перевірки певної події на важливість, з'ясування потребності значимості того, що відбувається. При цьому коротка емоційна реак-

ція, що просигналізувала про небезпеку, може і не помічатись, не доходити до усвідомлення, залишатися на підсвідомому рівні, викликаючи лише неясне занепокоєння. У разі, якщо оцінюється вся ситуація, виникає відчуття «щось тут не так», а сумарний ефект, наприклад, від неконгруентних повідомлень партнера проявляється у вигляді відчуття непереконливості його дій (недовіра).

Про наявність швидкої комплексної оцінки проблемної ситуації свідчать виявлені в експериментах щодо вирішення шахових завдань закономірності. Це наявність емоційної реакції, що безпосередньо передує моменту знаходження (усвідомлення) рішення, а також здатність шахістів високої кваліфікації до моментальної комплексної оцінки шахової позиції в умовах тахистоскопічного її пред'явлення.

Остання ситуація за сюжетом близька до завдання, яке стоїть перед адресатом маніпулятивного впливу: комплексна оцінка розстановки сил, балансу інтересів. Більшість людей по праву можуть бути віднесені до гравців високого класу в міжособистісних відносинах щонайменше через повсякденну включеність у процес психологічної взаємодії. Вчителем виступає досвід поразок, який може включати образи, досаду, розчарування в людях. Добре, якщо ці емоції проходять, і в людини з'являється виважене розуміння та терпиме ставлення до тих, від кого вона постраждала, як рубець від щеплення. Важче очікувати подібний результат там, де проявляються агресія, лють чи гнів. Відомо, що внутрішній емоційний тлумач у всіх людей має різну кваліфікацію, але яким би «наївним» не був адресат маніпулятивного впливу, мовою психологічних станів, що швидко змінюються, в тій чи іншій мірі він здатний дати реакцію на дуже широке коло ознак маніпуляції. Інша річ, що часто ці реакції надто слабкі, щоб зробити серйозний вплив на ситуацію або надто пізно набирають необхідну дієву силу, коли повернути або змінити події вже неможливо.

Раціональне розпізнавання загрози може будуватися на знанні особливостей поточної ситуації чи залучених до неї учасників. Розпізнати ма-

ніпуляцію людина може, спираючись на власну історію відносин з конкретно людиною. Отже, маніпулятивна небезпека може розпізнаватись як на рівні почуттів, так і на рівні розуміння. В обох випадках судження про наявність маніпуляції виноситься як результат (можливо неусвідомленого) тлумачення отриманих відомостей; як емоційна оцінка, так і раціональне розуміння не обов'язково усвідомлюються, але здебільшого так чи інакше впливають на поведінку людини.

Подібно до того, як були виділені неспецифічні та специфічні види психологічних захистів, визначено розрізнення і в засобах розпізнавання загрози: з одного боку, – це емоції, що вказують на факт або визначають ймовірність маніпулятивного вторгнення, а з іншого, – практичний досвід і знання, що підказують якість небезпеки, можливі цілі.

Слід наголосити, що в умовах посилення цифрової трансформації великого значення набувають адаптація до нових умов життя в цифровому середовищі, підвищення обізнаності та навчання навичок протистояння інформаційним загрозам та ризикам.

В межах програмно-цільового проєкту нами було представлено модель забезпечення інформаційно-психологічної безпеки його учасників, що включає різні напрямки.

Серед них виділяються протидія загрозам інформаційно-психологічної безпеки та підвищення життєстійкості об'єктів інформаційно-психологічної безпеки.

Наразі основна увага в державній політиці надається саме боротьбі із погрозами інформаційно-психологічній безпеці, що є схвальним, оскільки завдання держави полягає в тому, щоб максимально убезпечити особистість та соціум від деструктивного впливу інформаційних ризиків. Однак до цього часу в експертному співтоваристві склалося розуміння того, що інформаційне середовище не можна зробити абсолютно стерильним і виключити будь-які загрозливі чинники.

Це зумовлено багатьма причинами: складністю виявлення загроз інформаційно-психологічної безпеки, латентним характером їх дії, численністю джерел загроз інформаційно-психологічної безпеки, обмеженою ефективністю методів запобігання розповсюдженню деструктивної інформації тощо.

У зв'язку з цим потрібно посилення іншого магістрального спрямування забезпечення інформаційно-психологічної безпеки – підвищення життєстійкості об'єктів інформаційно-психологічної безпеки, їх здатності самостійно блокувати або знижувати до прийнятних значень деструктивний вплив загроз інформаційно-психологічної безпеки. Це завдання можна позначити як формування інформаційного імунітету особистості та суспільства.

В правових актах і науковій літературі цей напрям забезпечення безпеки позначається як формування інформаційної грамотності та цифрової компетентності, культури інформаційної безпеки. Обґрунтованим є розгляд проведення політики держави щодо підвищення цифрової та інформаційної грамотності як важливого інструменту формування довіри суспільства до цифрових технологій.

Генеральна Асамблея ООН вперше ухвалила резолюцію, присвячену створенню глобальної культури кібербезпеки. У преамбулі серед передумов її прийняття зазначається, що забезпечення кібербезпеки залежить не тільки від роботи правоохоронних структур, а й від превентивних заходів, а також обізнаності та відповідальності власників та користувачів інформаційно-комунікативних технологій. Останні два аспекти закріплені серед елементів глобальної культури кібербезпеки у додатку до резолюції.

Проведений аналіз правових актів ЄС у сфері забезпечення кібербезпеки, зокрема програми ЄС «Безпечний Інтернет», показав, що підвищення поінформованості про правила безпечного використання мережі виділялося як один з пріоритетних напрямків роботи. В європейських країнах та інших країнах світу за активної підтримки ЮНЕСКО сформувався специфічний напрямок «медіаосвіта» (media education), покликаний допомогти

краще адаптуватися у світі медіакультури та спрямований на досягнення медіаграмотності (media literacy).

Медіаграмотність при цьому розуміється як грамотне використання інструментів, що забезпечують доступ до інформації, розвиток критичного аналізу змісту інформації та прищеплення комунікативних навичок.

З появою та зростанням популярності Інтернету дослідники почали говорити про «цифрову грамотність», яку Р. Gilster [226] визначив як здатність критично розуміти і використовувати інформацію, одержану за допомогою комп'ютера в різних форматах із широкого діапазону джерел.

А. Martin [260] виділив в якості компетенцій цифрової грамотності вміння правильного використання цифрових засобів для маніпуляцій з інформаційними ресурсами і спілкування з людьми в цифровому середовищі.

Істотне зростання можливостей Інтернету та його щільне входження в повсякденне життя навели вимагали звернення до цифрової компетентності, під якою розуміється здатність впевнено, ефективно, критично та безпечно обирати та застосовувати інфокомунікаційні технології у різних сферах життєдіяльності (інформаційне середовище, комунікації, споживання, техносфера), а також готовність до такої діяльності.

Ще одним продуктивним методологічним підходом до формування культури інформаційної безпеки виступали концепція цифрової (кібер-) гігієни, як формування корисних звичок щодо кібербезпеки, які дозволяють не стати жертвою кіберзагроз і уникати проблем мережевої безпеки.

Аналізуючи зв'язок цифрової компетентності і зіткнення з онлайн-ризиками, слід вказати на наявність прямої кореляції між ними: чим частіше людина стикається з онлайн-ризиками, тим вище рівень цифрової компетентності. Однак такий спосіб формування цифрової компетентності є шляхом небезпечним. Тому головне завдання полягає у навчанні навичкам та вмінням, що становлять зміст цифрової грамотності (компетентності). У цьому напрямку слід проводити виміри рівня цифрової грамотності, забез-

печити роботу порталу цифрової грамотності, а в освітніх установах проводити на постійній основі уроки кібербезпеки.

Слід наголосити, що важливим напрямом роботи з формування культури інформаційної безпеки виступає стимулювання проєктів підвищення медійної та цифрової грамотності. Робота в цій галузі ведеться різними громадськими та іншими некомерційними організаціями, причому нерідко з власної ініціативи; також діють численні проєкти підвищення медійної та цифрової грамотності. Потрібне подальше посилення державної підтримки цього напрямку громадської активності. Комплекс заходів щодо підвищення цифрової грамотності та формування культури інформаційної безпеки слід закріпити в плані заходів, спрямованих на забезпечення інформаційної безпеки, в першу чергу, молоді. Серед них доцільними вбачаються проведення циклу заходів з підвищення інформаційно-психологічної безпеки для учнів, їхніх батьків та працівників освітніх організацій; організація підвищення компетенції батьків та працівників організацій дитинства в галузі цифрової грамотності та інформаційної безпеки на відповідних порталах; розробка та актуалізація освітнього контенту, спрямованого на підвищення рівня обізнаності молоді у частині інтернет-безпеки та ін. Всі ці заходи можуть бути успішно реалізовані тільки на основі приватно-державного партнерства, із залученням широкого кола громадських об'єднань.

Окрім навчання (освіти) як основної форми підвищення рівня цифрової грамотності та культури інформаційно-психологічної безпеки важливе значення має також інформаційно-просвітницька робота. Вона має бути спрямованою на розвиток критичного мислення, підвищення поінформованості про загрози інформаційно-психологічної безпеки (хибні новини, маніпуляцію свідомістю, шахрайство та ін.) та правила реагування на них.

Формами ведення інформаційно-просвітницької роботи мають виступати створення та розповсюдження тематичних інформаційних матері-

алів (плакатів, пам'яток, роликів), інтернет-ресурсів, проведення навчальних занять та інших профілактичних заходів.

Отже, проведено узагальнення результатів формувального етапу дослідження, пов'язаних з вивченням динаміки змін у характеристиках психологічної безпеки, ціннісної сфери особистості та оцінкою впливу на них глобальних змін, таких як перехід до цифрових технологій, застосування нових інтелектуальних та виробничих технологій. Наголошено, що виявлені дані про характер впливу соціально-психологічних умов, включаючи безпеку

середовища, на структуру цінностей надає підстави для розробки та застосування низки соціальних та психологічних практик, спрямованих на превенцію психологічного неблагополуччя, uzалежненої поведінки та надання допомоги особам групи ризику в напрямку забезпечення їх безпеки та можливостей протидіяти маніпуляціям.

Висновки до розділу

У розділі розкрито змістовно-процесуальні засади побудови і реалізації програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій та проведено оцінку його ефективності.

На формувальному етапі в дослідженні взяли участь 186 респондентів, які за результатами констатувального етапу виявили низькі показники за параметрами психологічної безпеки та протидії маніпуляціям. Досліджуваних було розподілено на експериментальну групу (108 учасників, з яких 89 осіб – це молодь, віднесена до групи ризику (за ознаками узалежненої поведінки, перебування у небезпечній життєвій ситуації тощо)) і контрольну групу (78 учасників). Відбір учасників у групи відбувався за принципом добровільності. Досліджувані контрольної групи не залучалися до заходів формуально-розвивального впливу програмно-цільового проєкту.

Констатовано, що розробка програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям у період суспільних трансформацій базувалася на узагальненні міжнародного досвіду в цій галузі, із залученням полісистемного, комплексного та ресурсного підходів.

Показано, що провідними завданнями програмно-цільового проєкту були: сприяння збереженню психологічної безпеки особистості за допомогою її активізації до самопізнання, самоорганізації, саморегуляції та самовдосконалення; проєктування безпечного розвивального середовища в загальноосвітніх установах, закладах вищої освіти, на підприємствах, що надає змогу активізувати самопізнання, саморозвиток, саморегуляцію та самовдосконалення особистості; сприяння усвідомленню відповідальності за власне життя та здоров'я; психологізація та акмеологізація середовища як чинника успішності забезпечення психологічної безпеки особистості та можливості протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій тощо.

Побудова та реалізація програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям у період суспільних трансформацій здійснювалися за блочно-модульною системою з виокремленням й обґрунтуванням таких принципів, як: системність, цілісність, діалогічність, структурність, цілеспрямованість, відкритість, еквівалентність, диференційоване прогнозування.

Теоретичний модуль передбачав отримання інформації з різних галузей психології (соціальної, вікової, екстремальної, психології особистості, психології здоров'я тощо), а також акмеології, соціології, адаптованої до потреб забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям. Ці знання слугували основою для розробки й рекомендації конкретних видів психотехнологій із метою зміцнення та збереження психологічної безпеки особистості та її можливостей протидіяти маніпуляціям.

Практичний модуль дозволяв учасникам програмно-цільового проєкту виявити свої потенційні та реальні можливості, реалізувати соціально-психологічні ресурси, зокрема через засвоєння необхідних психологічних прийомів, навичок, умінь, технік, технологій і копінг-стратегій.

У межах цього модуля проєкту було представлено модель забезпечення інформаційно-психологічної безпеки його учасників, що охоплювала різні компоненти, серед яких провідними є: протидія загрозам інформаційно-психологічної безпеки, підвищення життєстійкості її об'єктів і розвиток навичок захисту від маніпулятивних впливів.

Змістовно програмно-цільовий проєкт соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям передбачав такі блоки: пошуково-діагностичний, формувально-розвивальний і підсумково-діагностичний.

Мета пошуково-діагностичного блоку полягала у виявленні специфічних ризиків, найбільш актуальних для учасників, та знаходженні відповідних соціально-психологічних ресурсів, що допомагали подолати ці загрози й підвищували здатність протидіяти маніпуляціям.

Формувально-розвивальний блок передбачав створення умов, що сприяють стану психологічної безпеки учасників програмно-цільового проекту, зокрема через запровадження перетворень в освітньому середовищі в напрямку підвищення його безпечності. Загалом програмно-цільовий проєкт був спрямований, з одного боку, на формування/актуалізацію його компонентів, з іншого – на розвиток соціально-психологічних ресурсів, які забезпечують протидію наявним чинникам ризику безпеки учасників та сприяють розширенню можливостей протидії маніпуляціям, зокрема із застосуванням засобів оптимізації захисної та копінг-поведінки.

З урахуванням значної кількості серед учасників експериментальної групи осіб юнацького віку, особливу увагу при побудові та реалізації програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій було приділено ролі неформальної освіти та позанавчальній діяльності, інституційним і неінституційним формам ініціатив як чинників соціалізації.

Крім того, в межах програмно-цільового проєкту важливим вбачалося застосування збалансованого підходу до формування професійних та універсальних компетентностей учасників із метою забезпечення їхньої безпеки та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій.

Підсумково-діагностичний блок передбачав проведення підсумкової діагностики, спрямованої на виявлення ефективності програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

Встановлено, що задіяні в розробленому програмно-цільовому проєкті методи формувально-розвивального впливу надали змогу знизити емоційний дискомфорт, а саме: напруженість ($Z=4,716$; $p=0,001$) і тривожність ($Z=2,154$; $p=0,029$) його учасників, а також індекси прийняття небезпечних форм поведінки ($Z=4,298$; $p=0,001$) та деструктивних ідей ($Z=3,512$; $p=0,001$) як нормативних; підвищили рівень задоволеності повсякденною

діяльністю ($Z=4,773$; $p=0,001$) та, вірогідно, загальний показник суб'єктивного благополуччя учасників ($Z=4,508$; $p=0,001$).

Зафіксовано позитивні зміни в показниках самоконтролю (врівноваженість, відсутність маніпуляцій) учасників програмно-цільового проєкту ($Z=4,107$; $p=0,001$), підвищився рівень їх впевненості ($Z=2,543$; $p=0,007$) та соціальна захищеність ($Z=3,474$; $p=0,001$), що сприяло зростанню інтегрального показника психологічної безпеки ($Z=3,922$; $p=0,000$).

Виявлено зниження ступеня стресового навантаження ($Z=5,601$; $p=0,000$) та інтрагрупової маніпулятивної напруженості, що позитивно вплинуло на підвищення рівня безпеки ($Z=4,696$; $p=0,000$). Водночас, відбулося розширення репертуару стратегій захисної та копінг-поведінки ($Z=2,187$; $p=0,028$), а також збільшення частоти використання безпечних способів такої поведінки ($Z=3,531$; $p=0,001$).

Визначено вірогідне зниження індексу травматичності ($Z=5,228$; $p=0,001$), сумарного показника впливу травматичних подій ($Z=4,815$; $p=0,000$) та рівня стресу учасників проєкту ($Z=4,375$; $p=0,001$); натомість підвищилися показники їхньої соціальної активності ($Z=5,811$; $p=0,001$), відповідальності ($Z=5,760$; $p=0,001$), соціальної адаптації ($Z=4,287$; $p=0,001$), схильності до гуманістичних норм життєдіяльності (моральності) ($Z=4,765$; $p=0,001$).

Зафіксовано позитивні зрушення за компонентами соціального інтелекту, зокрема за соціальним усвідомленням ($Z=5,209$; $p=0,001$) та соціальними навичками ($Z=5,169$; $p=0,000$), а також за конструктивністю типів когнітивної регуляції емоцій і механізмами психологічного захисту, що призвело до адекватності сприйняття загроз психологічної безпеки та підвищення здатності протидіяти маніпуляціям ($p<0,05$).

Суттєво покращилися міжособистісні відносини учасників експериментальної групи, їхня впевненість в оточенні та показники соціальної підтримки загалом ($p<0,01$).

Програмно-цільовий проєкт сприяв зниженню деструктивності маніпулятивного впливу на його учасників у цифровому середовищі (в напрямку конструктивності аналізу дезінформації, емоційних маніпуляцій та алгоритмічного спотворення інформації). Крім того, в експериментальній групі вірогідно зменшилася кількість учасників з низьким рівнем психологічної безпеки, натомість збільшилася кількість учасників з високим її рівнем ($p < 0,05$).

У контрольній групі статистично значущих змін не відбулося.

Проведено узагальнення результатів формувального етапу дослідження, пов'язаних з вивченням динаміки змін у характеристиках психологічної безпеки, ціннісній сфері та оцінці впливу глобальних змін, зокрема переходу до цифрових технологій, впровадження нових інтелектуальних і виробничих технологій. Наголошено, що тримані дані про характер впливу соціально-психологічних умов, зокрема безпечності середовища, на структуру цінностей, надає підстави для розробки та застосування низки соціальних і психологічних практик, спрямованих на превенцію психологічного неблагополуччя, uzалежненої поведінки та надання допомоги особам групи ризику.

Отже, ефективність впровадження програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій є експериментально доведеною, а запропонований програмно-цільовий проєкт може бути рекомендований до практичного застосування.

ВИСНОВКИ

1. Проведено теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення проблеми безпеки особистості та протидії маніпуляціям у науковій літературі. Показано, що безпека особистості здебільшого розуміється як її захищеність від зовнішніх і внутрішніх загроз, які прямо чи опосередковано порушують або обмежують її свободу в задоволенні основних потреб, перешкоджають розвитку та удосконаленню здібностей. При цьому досягнення стану безпеки дозволяє особистості повноцінно розвиватися, своєчасно й адекватно реагувати на зміни умов життя, не лише захищаючись від загроз і небезпек, протидіючи маніпуляціям, а й ставлячи нові життєві завдання, з урахуванням інтересів інших осіб і дотриманням конвенційних норм, встановлених у суспільстві.

Наголошено, що в період суспільних трансформацій безпеку особистості слід розглядати як інтегративну характеристику та стан її захищеності від дії різноманітних маніпулятивних впливів, що перешкоджають або ускладнюють формування конструктивної основи соціальної поведінки (загалом – її функціонування та життєздійснення), а також як адекватну систему суб'єктивного (особистісного, суб'єктивно-особистісного) ставлення до світу і до себе, яка забезпечує її цілісність як активного соціального суб'єкта та визначається за інтенсивністю переживання психологічного благополуччя/неблагополуччя на мікро-, мезо- та макрорівнях.

2. Здійснено концептуалізацію проблеми безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій у соціально-психологічному вимірі, визначену через актуалізацію нормативно-правових стандартів забезпечення безпеки особистості (на мікро-, мезо-, макрорівнях) та можливостей протидії маніпуляціям (з урахуванням їх передумов, типології, індикаторів, маніпулятивних технологій, специфіки маніпулятивного впливу) і артикуляцію цих конструктів у вимірах особистої свободи та інформаційного середовища.

Показано, що безпека особистості та протидія маніпуляціям в період суспільних трансформацій співвідносяться не тільки із захистом від поширених загроз, збереженням життя та задоволенням біологічних потреб, а й із реалізацією прав і свобод, якістю життя, почуттям захищеності, гуманними міжособистісними відносинами, можливостями розвитку та самореалізації. Наголошено, що вирішення протиріччя між свободою особистості та безпекою в період суспільних трансформацій є провідним для розуміння вектору суспільного розвитку, а важливість узгодження свободи особистості із суспільною необхідністю – безсумнівна. Держава та суспільство повинні забезпечувати захист життєво важливих інтересів особистості, її основних прав і свобод. При цьому функція правової держави полягає у забезпеченні гарантій цих прав і свобод із використанням принципу «розумної достатності», сутність якого зводиться до запобігання можливим загрозам безпеці, недопущення диктату стосовно окремої особистості, що й забезпечує баланс між свободою особистості та її обмеженням суспільною необхідністю. Створення такої «соціальної» системи безпеки та протидії маніпуляціям дозволить стабілізувати суспільний розвиток за умови збереження автономії і свободи особистості й узгодженості мікро-, мезо- та макрорівнів безпеки. Доведено, що об'єднувальним принципом системи заходів протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій має стати діалогічність мислення та соціальної взаємодії.

3. Виокремлено соціально-психологічні особливості уявлень особистості про безпеку та протидію маніпуляціям у віковому та гендерному вимірах. Встановлено, що в уявленнях про безпеку осіб різного віку значну роль відіграє чинник соціальної підтримки як провідна умова переживання безпеки, і його вікова динаміка є очевидною. Так, у юнацькому віці соціальний ресурс представлений дуже широко (і світ, і суспільство загалом) і не персоніфікований. У зрілому віці соціальні умови безпеки стають менш важливими та витісняються особистісними й інтелектуальними ресурсами, а також прагненням організувати свій життєвий простір. У похилому віці

соціальний ресурс знову набуває значущості, але якісно перебудовується: соціальна підтримка персоніфікується і, поряд із чинником досвідченості, робить основний внесок у соціальні уявлення про безпеку. Факторний аналіз дозволив диференціювати різні ресурси безпеки особистості (соціальні, інтелектуальні, особистісні та фізичні). З'ясовано, що для більшості осіб метою досягнення стану безпеки, який характеризується як рівноважний і надійний, є самозбереження та здоров'я, засобами його досягнення виступають контроль ситуації та життєвий досвід, а умовами – надійне оточення і володіння інформацією. Крім того, стан безпеки переважно описується в категоріях захищеності та впевненості. Розкрито соціальні уявлення про безпеку та протидію маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій у гендерному вимірі, зокрема за параметрами реалізації власних можливостей, опори на внутрішні ресурси, соціальної підтримки.

4. Визначено соціально-психологічну специфіку безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій. Розкрито дескриптори соціально-психологічних ресурсів безпеки особистості та протидії маніпуляціям (на підставі оцінки індексів життєвого стилю та схильності до прийняття небезпечних форм поведінки і деструктивних ідей як нормативних, а також за параметрами соціального інтелекту; типами когнітивного регулювання емоцій; особливостями ціннісних орієнтацій; рівнями суб'єктивного благополуччя; диспозиціями захисної та копінг-поведінки; механізмами психологічного захисту) в умовах суспільних змін. Виокремлено соціально-психологічні предиктори загроз безпеки особистості (маніпулятивна природа соціуму, загальна кількість травматичних подій і сумарний показник їхнього впливу, індекс травматичності, рівень стресу) – військових, економічних, природних, соціальних, інформаційних, а також загроз її здоров'ю – з урахуванням параметрів стресостійкості та соціальної адаптації. Розкрито варіативність і варіабельність маніпулятивного впливу на особистість у векторах групової взаємодії та деструктивності маніпуля-

цій в інформаційно-цифровому просторі і напрямки його протидії в умовах суспільних трансформацій.

5. Наведено змістовно-процесуальні засади побудови й реалізації програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій. Констатовано, що розробка цього проєкту базувалася на узагальненні міжнародного досвіду в цій галузі, із залученням полісистемного, комплексного та ресурсного підходів, у межах якого розроблено й імплементовано нормативне та організаційно-технологічне забезпечення зазначеного процесу, з виокремленням й обґрунтуванням принципів системності, цілісності, діалогічності, структурності, цілеспрямованості, відкритості, еквівалентності, диференційованого прогнозування при його побудові та реалізації.

Побудова програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям у період суспільних трансформацій здійснювалася за блочно-модульною системою, яка передбачала створення умов, що сприяють стану психологічної безпеки учасників проєкту, зокрема через упровадження змін в освітньому середовищі в напрямку підвищення його безпечності. Загалом програмно-цільовий проєкт був спрямований, з одного боку, на формування/актуалізацію його компонентів, з іншого – на розвиток соціально-психологічних ресурсів, які забезпечують протистояння наявним чинникам ризику безпеки учасників і сприяють розширенню можливостей протидії маніпуляціям.

6. Проведено оцінку ефективності впровадження програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Встановлено, що реалізовані заходи формувально-розвивального впливу надали змогу знизити емоційний дискомфорт (напруженість, тривожність) його учасників, а також індекси прийняття небезпечних форм поведінки та деструктивних ідей як нормативних, і ймовірно сприяли підвищенню загального показника суб'єктивного благополуччя.

Зафіксовано позитивні зміни в самоконтролі (врівноваженість, відсутність маніпуляцій) учасників проєкту, підвищення рівня їхньої впевненості та соціальної захищеності, що сприяло зростанню інтегрального показника психологічної безпеки. Виявлено зниження ступеня стресового навантаження та інтрагрупової маніпулятивної напруженості, що позитивно вплинуло на зростання рівня безпеки. Водночас розширився репертуар стратегій захисної та копінг-поведінки, а також збільшилася частота використання безпечних способів такої поведінки.

Визначено ймовірне зниження індексу травматичності, сумарного показника впливу травматичних подій та рівня стресу в учасників проєкту; натомість підвищилися показники їхньої соціальної активності, відповідальності, соціальної адаптації, схильності до гуманістичних норм життєдіяльності (моральності).

Зафіксовано позитивні зрушення у компонентах соціального інтелекту (соціальне усвідомлення, соціальні навички), а також у конструктивності типів когнітивної регуляції емоцій і механізмах психологічного захисту, що забезпечило адекватне сприйняття загроз психологічної безпеки та підвищило здатність протидіяти маніпуляціям. Суттєво покращилися міжособистісні відносини учасників проєкту, їхня впевненість в оточенні та загальний рівень соціальної підтримки.

Програмно-цільовий проєкт сприяв зниженню деструктивності маніпулятивного впливу на його учасників у цифровому середовищі. Крім того, вірогідно зменшилася кількість учасників із низьким рівнем психологічної безпеки, натомість зросла кількість учасників із високим її рівнем.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вивчення соціально-психологічних засад безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій. Перспективним, на наш погляд, є вивчення соціальних уявлень особистості про безпеку та протидію маніпуляціям як складової більш розширених структур свідомості (картини світу) не лише як суб'єктивних репрезентацій, а й як систем відносин, атрибутивних схем

і стратегій. Важливим напрямом подальших досліджень вбачаємо вивчення специфіки процесу забезпечення безпеки та протидії маніпуляціям в осіб з особливими потребами, а також в осіб, які перебувають в особливих умовах життєдіяльності. Серед перспективних напрямів подальших досліджень цієї проблеми вважаємо також розробку обґрунтованої загальнодержавної системи підготовки фахівців, які мають працювати в напрямку забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алещенко В. Інформаційно-психологічна складова безпеки особистості в умовах війни. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. Вип. 66 (2). С. 5-17.
2. Арабаджиев Д.Ю., Сергієнко Т.І. Політична маніпуляція та інформаційно-психологічна безпека в політичних відносинах. *Політикус: наук. журнал*. 2020. № 2. С. 36-44.
3. Барлоу Дж.П. Декларація незалежності кіберпростору. Режим доступу: <http://www.zhurnal.ru/stanff/gorny/translat/deklare.html>.
4. Барко В.І., Дубова І.О. Теоретичні аспекти розробки професіограм основних видів службової діяльності в Національній поліції України. *Наука і правоохорона*. 2018. № 1. С. 343-351.
5. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / пер. з нім. О. Юдіна. 2-е вид. К.: Ніка – Tsentr, 2015. 404 с.
6. Берн Е. Ігри, у які грають люди. Світовий бестселер із психології стосунків; [пер. з англ. К. Меньшикової]. Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 255 с.
7. Блискун О.О., Турбан В.В., Завацька Н.Є., Крижановський О.М., Сколота Е.В. Стереотипні та індивідуальні прояви соціальної аномії особистості в процесі її інтеграції в умовах сучасного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. № 1 (63). С. 88-98.
8. Блохіна І.О., Москаленко О.В. До проблеми формування психологічної безпеки особистості в малих групах. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. К.; Ніжин, 2019. Т. XVIII: Методологія і теорія психології. С. 71-79.
9. Божко К. Макіавеллізм та маніпуляція як споріднені феномени психосоціального впливу. *Особистість і суспільство: психосоціальні виміри*

- ковітальної взаємодії: зб. наук. статей за матеріалами II Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (м. Тернопіль, 30 квітня 2024 р.). Тернопіль: ЗУНУ, 2024. С. 179-182.
10. Бойко О.Д. Політичне маніпулювання. К.: Академвидав, 2010. 432 с.
 11. Бондарчук О.І. Психологічна безпека освітнього середовища: сутність та умови створення. Спецкурс для слухачів очно-дистанційної форми навчання в системі післядипломної педагогічної освіти. К.: УМО НАПН України, 2018. 24 с.
 12. Бочелюк В.Й., Крижановський О.М. Структура психологічного благополуччя та його роль в життєздійсненні в різних періодах дорослості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 1 (51). С. 17-33.
 13. Булгакова О.В. Підходи до розуміння принципів застосування ризик-менеджменту у формуванні програм запобігання корупції в організаціях сектору безпеки і оборони. Режим доступу: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/19783/1/%21%21%21%21%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%82%D0%B5%D0%B720%D1%84%%BE%D1%80%D1%83%D0%BC%202023%20BITEC.pdf>.
 14. В Україні 10% підлітків вживають наркотики. Режим доступу: <https://tsn.ua/ukrayina/v-ukrayini-10-pidlitkiv-vzhivayut-narkotiki.html>
 15. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади. К.: [б.в.], 2005. 492 с.
 16. Винославська О., Кононець М. Економічна безпека особистості в умовах пандемії COVID-19. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2021. № 1 (22). С. 33-44.
 17. Вітюк Н. Кібербулінг як загроза психологічній безпеці особистості школяра. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. 2015. № 19. С. 129-138.

18. Волеваха І.Б. Структура психологічної безпеки суб'єкта професійної діяльності. *Дев'ять Сіверянські соціально-психологічні читання: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції* (м. Чернігів, 30 листопада 2018 р.) / За наук. ред. О.Ю. Дроздова, І.І. Шлімакової. Чернігів, 2019. С. 74-77.
19. Волженцева І.В. Соціально-психологічна безпека особистості в контексті маніпуляцій та їх протидії. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. № 2 (67). С. 316-331.
20. Волженцева І.В. Теоретичний аналіз використання методу моделювання в психології. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія: зб. наук. праць*. К.: Національний авіаційний університет, 2022. Вип. 1 (20). С. 64-77.
21. Волженцева І.В., Клак В.О. Особливості прояву маніпуляцій та їх протидія вербальними і невербальними засобами: соціально-психологічний аспект. *Перспективи та інновації науки: наук. журнал. Серія «Психологія»*. 2025. № 7 (53). С. 1160-1173.
22. Волошина В.В., Лотиш В.М. Теоретичні аспекти вивчення міжособистісних взаємодій в юнацькому віці. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2012. Вип. 10. С. 35-41.
23. Волченко Л.П. Просоціальні уявлення шкільної молоді та її соціально-нормативна активність в умовах суспільних перетворень. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. № 2. С. 118-123.
24. Волинець Н.В. Самоохорона особистості від маніпуляцій у міжособистісному спілкуванні: аналіз результатів соціально-психологічного тренінгу. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту*

- психології імені Г.С. Костюка АПН України*. К.: Логос, 2007. Т. 7, Вип. 10. С. 77-89.
25. Волинець П.П. Критерії прихованого психологічного впливу. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України*. 2010. Т. 7, Вип. 22. С. 15-20.
26. Волянчук Н.Ю., Ложкін Г.В. Безпека і надійність суб'єкта праці. *Психологія праці*. Хмельницький: ХНУ, 2013. С. 87-116.
27. Гавриловська К.П. Психологія впливу та протидії маніпуляціям: метод. рекомен. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2018. 53 с.
28. Гаврищак Л. Інформаційно-психологічна безпека особистості у сучасному світі. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Психологія*. 2012. № 29. С. 100-110.
29. Гарькавець С.О., Волченко Л.П., Крижановський О.М. Психологічна армалогія та її значення для сучасних реалій українського суспільства. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. № 3 (65). Т. 1. С. 95-105.
30. Гребінь Н.В. Зміст маніпуляції як різновиду прихованого психологічного впливу. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2013. Вип. 21. С. 80-93.
31. Грись А.М. Особливості ставлення до майбутнього сімейного життя в період дорослішання. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості*. 2020. Т. XI, Вип. 21. С. 99-114.

32. Гресько І.М., Волженцева І.В. Психологічні механізми впливу Я-концепції на формування ставлення до здоров'я. *Наукові перспективи: наук. журнал. Серія «Психологія»*. 2025. № 6 (60). С. 1262-1276.
33. Гуменюк О.Є. Психологія впливу: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2003. 304 с.
34. Данилюк І., Богучарова О. Вплив травмувального досвіду загрози життя на особистісний розвиток українців. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Психологія*. 2023. № 2 (18). С. 47-55.
35. Данилюк І., Предко В., Бондар М. Особливості прояву рівня життєстійкості залежно від домінуючих копінг-стратегій особистості. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Психологія*. 2023. № 1 (17). С. 30-35.
36. Діагностика психологічної безпеки особистості фахівця екстремально-го виду діяльності / І.І. Приходько. Х.: НАНГУ, 2017. 76 с.
37. Дідковська С.П., Фесенко Є.В., Гарницький С.П. Наркоманія: кримінально-правові та медичні проблеми. К., 1989. 157 с.
38. Добровольська Н.А., Крижановський О.М., Колесніченко Є.С., Ктітарєв Д.О., Тесленко Л.М. Життєва антиципація особистості: до постановки проблеми. *Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм: зб. наук. статей за матеріалами VII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Сєверодонецьк, 29-30 грудня 2021 р.). Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. С. 28-29.
39. Доброчесність, прозорість та підзвітність у секторі безпеки та оборони НАТО. Режим доступу: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2021/2/pdf/210202-BI-Reference-Curriculum-UKR.pdf.
40. Дятченко Д.О., Крижановський О.М. Аналіз впливу соціально-психологічних причин безпечної поведінки особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського*

- національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 3 (50). Т. 3. С. 67-74.
41. Дятченко Д.О., Крижановський О.М., Мірошникова Н.С., Заїка М.Р. Поведінка людини в умовах реальної та потенційної небезпеки. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами VIII Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої пам'яті професора Ващенко Ірини Володимирівни* (м. Сєверодонецьк, 27-28 грудня 2021 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2021. Ч. II. С. 31-34.
42. Експертиза наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів. Режим доступу: ndekc-zakarpattya.org.
43. Європейська конвенція з прав людини. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
44. Єрмаков І.Г., Пузіков Д.О. Життєтворчі компетенції особистості. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2007. № 3 (5). С. 44-53.
45. Жадан І.В. Громадянська компетентність: соціальні очікування і реалії: монографія / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної соціальної та політичної психології. Кропивницький, 2022. 110 с.
46. Жарков Я.М., Дзюба М.Т., Замаруєва І.В. та ін. Інформаційна безпека особистості, суспільства, держави: К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 274 с.
47. Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін. Реферативний опис роботи / М. Слюсаревський та ін. К.: Талком, 2020. 318 с.
48. Журавльова О., Журавльов О., Козачук Н., Волженцева І, Засєкіна Л. Нейропсихолінгвістичний зв'язок між прокрастинацією та проспективною пам'яттю. *Східноєвропейський журнал психолінгвістики*. 2021. Вип. 8 (2). С. 265-275.

49. Завацький Ю.А., Шаповалова В.А., Завацька Н.Є., Крижановський О.М., Гетта О.М., Шелест О.В. Структурно-рівневий аналіз адаптаційного потенціалу особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 2 (58). С. 215-224.
50. Заграй Л.Д. Опанування як необхідна умова створення психологічної безпеки особистості. *Психологічна безпека особистості в умовах суспільно-політичної нестабільності: зб. наук. статей за матеріалами II Круглого столу* (м. Івано-Франківськ, 26 листопада 2015 р.). Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника». <http://www.pu.if.ua/depart/SocialPsychology/ua/5556/>
51. Заграй Л.Д. Практики соціально-психологічного захисту особистості в умовах ризиків і небезпек. *Психологічна безпека особистості в умовах суспільно-політичної нестабільності: зб. наук. статей за матеріалами Круглого столу* (м. Івано-Франківськ, 2014 р.). Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника». <http://www.pu.if.ua/depart/SocialPsychology/ua/5556/>
52. Звіт за результатами дослідження: Практика розслідування в Україні злочинів, вчинених з мотивів нетерпимості; за заг. ред. Р. Мартиновського. К., 2021. 130 с.
53. Зубко І.М. Теоретико-методологічні аспекти психологічної безпеки як необхідної складової в роботі ІТ-спеціалістів. *Наукові записки. Серія: Психологія*. 2024. № 1. С. 68-73.
54. Карамушка Л.М. Дослідження змісту психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2013. Вип. 16. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Rvuk_2013_16_33

55. Карпенко М.П. Суть поняття «маніпуляція», її характеристика та методи нейтралізації. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. 2015. Вип. № 45. С. 26-34.
56. Катаєв Є.С. Інформаційно-психологічна безпека особистості в умовах сучасного суспільства. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. № 2 (39). С. 215-220.
57. Коваленко В.В. Профілактика економічної злочинності в Україні: концептуальні засади, організаційно-правові основи, проблеми управління: монографія. Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. С. 12-13.
58. Ковальчук З.Я. Особистісна рефлексія в умовах постійних соціальних змін. *Соціально-правові студії: науково-аналітичний журнал* / гол. ред. О. Балинська. Львів: ЛьвДУВС, 2021. Вип. 4 (4). С. 177-183.
59. Ковальчук З.Я. Проблеми професійної підготовки особистості в умовах кризового суспільства через призму її рефлексивності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: зб. наук. праць. Серія психологічна*. Львів: ЛьвДУВС, 2022. Вип. 1. С. 25-33.
60. Ковальчук З.Я. Соціально-психологічна безпека як організаційна умова відновлення психічного здоров'я. *Габітус: наук. журнал*. 2025. Вип. 69 (2). С. 95-100.
61. Ковальчук З.Я., Завацька Н.Є. Психологічні механізми управління з питань забезпечення соціально-економічної безпеки підприємства у кризових умовах. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. № 1 (66). С. 165-177.
62. Ковальчук З.Я., Завацька Н.Є. Психологічні особливості формування гуманістичних цінностей в умовах воєнного стану: віковий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: зб. наук. праць*. Львів: ЛьвДУВС, 2024. Вип. 2. С. 31-37.

63. Ковальчук З.Я., Шевченко О.Л. Особистісна рефлексія як маркер емоційного благополуччя лідера різних соціокультурних середовищ: поведінкові стратегії в умовах кризового суспільства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: зб. наук. праць*. Львів: ЛьВДУВС, 2023. Вип. 2. С. 41-48.
64. Коли світ на межі змін: стратегії адаптації. Психологічна підтримка вчителів та дітей у часи війни / за заг. ред. Л. Залюбовської. Київ-США: Громадська організація GoGlobal, 2023. 50 с.
65. Кононенко О.І. Емоційний інтелект як фактор успішної діяльності в соціальній сфері. *Психологія та соціальна робота: зб. наук. праць Одеського національного університету імені І.І. Мечникова* 2023. Вип. 1. С. 7-13.
66. Кононенко О.І., Кононенко А.О., Крошка К.І., Базика Є.Л. Життєстійкість та ціннісні орієнтації особистості як психологічні ресурси її психологічного здоров'я. *Наукові перспективи: наук. журнал*. 2023. № 9 (39). С. 565-575.
67. Кононенко О.І., Петрушенко В.В. Психологічні складові професійного розвитку та досягнення успіху в правничій сфері. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Дала*. 2023. № 3 (62). Т. 2. С. 295-306.
68. Кононець М. Основні загрози психологічній безпеці особистості при дистанційному навчанні студентів у воєнний час: зб. наук. праць *Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2024. Вип. 31 (1). С. 40-49.
69. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. Режим доступу:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.

70. Коструба Н.С., Хвесик Ю.Ю. Психологічна безпека студента у медіасередовищі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Психологія*. 2021. Вип. 4. С. 41-44.
71. Котковський В.Р. Державне регулювання економічної безпеки в Україні: дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Володимир Романович Котковський. Запоріжжя, 2007. 196 с.
72. Крижановський О.М. Безпека особистості у сучасному соціуму: соціально-психологічний контекст. *Актуальні питання відновлення ментального здоров'я у психологічному вимірі: зб. наук. статей за матеріалами I Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Київ, 11 жовтня 2024 р.). К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. С. 257-260.
73. Крижановський О.М. Виховання доброчесності в секторі безпеки як провідний стандарт освіти НАТО. *Актуальні питання підготовки фахівців для сектору безпеки і оборони в умовах війни: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Кропивницький, 19 квітня 2024 р.). Кропивницький: ДонДУВС, 2024. С. 311-316.
74. Крижановський О.М. Міжнародні стандарти правового регулювання. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти: зб. наук. статей за матеріалами III Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Дніпро, 15 березня 2019 р.). Дніпро: ДДУВС, 2019. С. 145-147.
75. Крижановський О.М. Окремі детермінанти дитячої злочинності у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти: зб. наук. статей за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Дніпро, 13 березня 2020 р.). Дніпро: ДДУВС, 2020. С. 320-321.
76. Крижановський О.М. Окремі ознаки особи неповнолітнього злочинця – наркомана. *Вплив рівня дозвілля та відпочинку молоді на зниження рів-*

- ня злочинності: зб. наук. статей за матеріалами регіонального науково-практичного семінару (м. Дніпро, 31 травня 2019 р.). Дніпро: Видавець Біла К.О., 2019. С. 57-59.
77. Крижановський О.М. Полісистемність у розгляді феномену психологічної безпеки особистості. *Життєві виклики сучасного суспільства в умовах воєнного стану: зб. наук. статей за матеріалами II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю* (м. Київ, 5-6 листопада 2024 р.). К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2024. С. 41-43.
78. Крижановський О.М. Проблема безпеки у векторі особистої свободи та інформаційного суспільства. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. № 1 (66). С. 88-95.
79. Крижановський О.М. Проблеми кримінально-правового захисту підприємництва. *Право і держава в період криз: ризики та можливості: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 29 квітня 2020 р.). К.: Видавничий дім «АртЕк», 2020. С. 77-79.
80. Крижановський О.М. Соціальні уявлення особистості про умови безпеки та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. № 2 (67). С. 261-279.
81. Крижановський О.М. Соціально-психологічна інтерпретація змістовної сторони психологічної безпеки особистості. *Наукова спадщина української психології: єдність минулого та теперішнього: зб. наук. статей за матеріалами щорічного Всеукраїнського наукового круглого онлайн-столу* (м. Київ, 12 червня 2024 р.). К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2024. С. 34-35.

82. Комар Т.В. Соціалізація молоді та її саморегуляція у векторі міжособистісної взаємодії / Соціально-психологічні особливості саморегуляції молоді у конфліктних ситуаціях міжособистісної взаємодії: монографія / за ред. Ю.І. Ахтирської та ін. К.: ПВТП «LAT&K», 2023. С. 59-86.
83. Крижановський О.М. Специфіка психологічної допомоги засобами гіпнотерапії у вимірах безпеки особистості. *Актуальні питання гіпнозу та сучасної гіпнотерапії у корекції психоемоційних травм, ПТСР та інших психічних розладів: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської інтернет-конференції з міжнародною участю* (м. Кропивницький, 11 січня 2025 р.). К., 2025. С. 34-36.
84. Крижановський О.М. Шляхи вдосконалення кримінально-правових та пов'язаних з ними заходів запобігання наркозлочинності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4. С. 118-123.
85. Крижановський О.М., Григор'єва В.В., Герасименко Н.О. Особистісний підхід як мета сучасної освіти у формуванні професійних та гнучких компетенцій. *Наукові інновації та передові технології: наук. журн. (Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»)*. 2023. № 2 (16). С. 327-335.
86. Крижановський О.М., Крижановський П.О. Запобігання кримінальним правопорушенням, передбаченим ст. 161 КК України. *Scientific Notes of Lviv University of Business and Law*. 2025. № 44. Р. 243-250.
87. Крижановський О.М., Крижановський П.О. Запобігання кримінальним правопорушенням проти власності в умовах воєнного стану. *Академічні візії*. 2024. Вип. 32. С. 1-6.
88. Кримінально-правова характеристика злочинів у сфері обігу наркотичних засобів та психотропних речовин, вчинених із залученням неповнолітніх та щодо неповнолітніх / Савченко А.В., Вартилицька І.А., Семенюк О.О., Луцак О.О.: монографія. К.: НАВС, 2016. 267 с.

89. Кримінологія: Загальна та Особлива частини / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В.В. Голіни. Х.: Право, 2009. 288 с.
90. Крошка К.І., Завацька Н.Є., Крижановський О.М. Становлення ціннісно-сміслової сфери особистості в процесі її реінтеграції в соціум. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами ІХ Міжнародної науково-практичної конференції у межах Програми USAID «Справедливість для всіх»* (м. Київ, 26-27 грудня 2023 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2023. С. 67-71.
91. Кузікова С.Б., Щербак Т.І. Життестійкість як адаптаційний ресурс особистості у реальності невизначеності життя. *Слобожанський науковий вісник. Серія Психологія*. 2023. № 2. С. 24-29.
92. Куровська К.В., Волженцева І.В. Психолого-соціальні й особистісні проблеми українських переселенців за кордоном. *Наукові перспективи. Серія «Психологія»*. 2025. № 2 (56). С. 1830-1842.
93. Куровська К.В., Волженцева І.В. Теоретичний аналіз проблеми психологічної реабілітації в системі наукового знання. *Перспективи та інновації науки. Серія «Психологія»*. 2025. № 2 (48). С. 1545-1556.
94. Курс кримінології: Особлива частина: у 2 кн. / М.В. Корнієнко, Б.В. Романюк, І.М. Мельник та ін.; за заг. ред. О.М. Джужи. К.: Юрінком Інтер, 2001. 480 с.
95. Лазорко О.В., Ефекти самоуправління професійною безпекою особистості. Духовність. Цінності. Психологія: монографія / гол. ред. М. Ледзінська, І. Філіппова. Луцьк: Волиньполіграф, 2018. С. 160-167.
96. Лазорко О.В. Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації. *Психологічні перспективи*. 2017. Вип. 30. С. 96-112.
97. Лазорко О.В. Психологія професійної безпеки особистості: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 380 с.

98. Лазорко О.В. Ресурсна модель емоційної безпеки професіонала. Scientific research of the XXI century. Vol. 1: collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, Los Angeles: GS publishing service, 2021. P. 421-429.
99. Левицька І.М. Маніпуляція у міжособистісній взаємодії: поняття та зміст. *Вісник Національного університету оборони України: Питання психології*. 2014. № 6 (43). С. 212-216.
100. Леонтян М.А. Поняття «компетенція» і «компетентність» у теорії освіти. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. 2012. Вип. 176. С. 73-75.
101. Лещинська О.А. Інформаційно-психологічна безпека: концепція соціокультурного імунітету: монографія. Івано-Франківськ: ПП Кузів Б.П., 2013. 144 с.
102. Литвинчук А. Психологічна безпека особистості як актуальна проблема сучасної психології. *Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки*. 2021. Вип. 9. С. 154-161.
103. Лисько Т.Д. Порухення рівноправності громадян залежно від їх релігійних переконань. *Право та державне управління*. 2022. № 3. С. 109-115.
104. Лихачов С.В. Інформаційно-психологічна безпека як складова національної безпеки України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. Вип. 2 (1). С. 103-108
105. Ложкін Г.В., Рибальченко О.М. Емпіричне дослідження психологічної безпеки особистості. *Габітус: наук. журнал*. 2023. Вип. 54. С. 142-148.
106. Лозниця С. Маніпуляція свідомістю: історико-культурні засади. *Філософська думка*. 2008. № 1. С. 142-155.

107. Лойко В.В. До питання маніпуляції суспільною свідомістю у політичному дискурсі ЗМІ. *Вісник Житомирського державного університету*. 2011. № 57. С. 179-181.
108. Лукомська С.О. Ресурсний підхід до подолання особистістю кризових ситуацій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2020. № 1. С. 190-195.
109. Маніпуляції в процесі ділової комунікації та під час ведення переговорів / Уклад.: Чабак Л.А. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2016. 11 с.
110. Маніпуляція як спосіб здійснення соціальної комунікації. 2025. Режим доступу: <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=792771>
111. Мартиненко І.О. Сучасні медіа-маніпуляції: механізми та інструменти протидії. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2021. 78 с.
112. Миронець С.М., Корольчук М.С., Тімченко О.В. Психологія праці в звичайних та екстремальних умовах. К.: КНТЕУ, 2014. 523 с.
113. Москаленко В.В. Психологія соціального впливу. К.: Центр учбової літератури, 2007. 448 с.
114. На сьогодні в Україні налічується 346 тисяч ін'єкційних наркоманів. Режим доступу:
https://censor.net.ua/ua/news/3073669/na_sogodni_v_ukrayini_nalichuyetsya_346_tysyach_inyektsiyinyh_na_rkomaniv_moz
115. Наркоманія та боротьба з нею. Режим доступу:
<http://web.znu.edu.ua/psychologicalservice//docs/kuratoram/narkomaniya-ta-borot--ba-z-neyu.pdf>
116. Небезпечні медичні маніпуляції, що застосовувалися нашими предками в минулому. 2025. Режим доступу: <https://www.zesignon.com/articles/statyi/opasnie-medicinskie-manipulyacii-primenyavshiesya-nashimi-predkami-v-proshlom-estet-portal.html>

117. Оверчук В. Проблема психологічної безпеки особистості в умовах військового стану. *Наукові перспективи*. 2022. Вип. 12 (30). С. 461-472.
118. Омелянюк С.М. Соціальні уявлення сучасної молоді про інформаційно-цифрове середовище. *Цілісний підхід у психології особистості: особливості теорії та практики: зб. наук. статей за матеріалами II Міжнародної науково-практичної онлайн конференції* (м. Кропивницький, 25 лютого 2022 р.). Кропивницький: ЦДПУ, 2022. С. 210-212.
119. Омелянюк С.М. Типологічні відмінності, засновані на соціальних уявленнях молоді у проблемогенному соціумі. *Цілісний підхід у психології та соціальній роботі: теорія та практика: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю* (м. Кропивницький, 24 лютого 2023 р.). Кропивницький: ЦДУ, 2023. С. 210-212.
120. Основи національної і воєнної безпеки держави / О.П. Дузь-Крятченко, В.П. Грищенко, В.І. Єфіменко та ін. К.: НУОУ ім. І. Черняхівського, 2015. 620 с.
121. Пасічник І.Д. Мовна особистість в освітньому просторі: монографія / ред. кол. О.А. Вісич, Х.М. Карповець, З.В. Столяр. Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. 270 с.
122. Панченко О.А. Інформаційна безпека в епоху турбулентності: державно-управлінський аспект: монографія. К.: КВІЦ. 2020. 332 с.
123. Панченко О.А., Кабанцева А.В. Людська психіка в інформаційній небезпеці. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2020. Т. 31 (70), № 3. С. 226-233.
124. Панченко Т.Л. Психологічна безпека інклюзивного освітнього середовища. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова*. 2014. № 28. С. 327-332.
125. Панькевич В.М., Сухоребра Т.І. До питання кримінальної відповідальності за правопорушення, вчинені з мотиву ненависті.

- Аналітично-порівняльне правознавство: електронне наукове видання.* 2022. С. 321-325. Режим доступу: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/09/58.pdf>
126. Петрик В.М., Гнатюк С.О., Присяжнюк М.М. Теорія та практика сучасного інформаційно-психологічного протиборства / за заг. ред. С.О. Гнатюка, В.М. Петрика, О.А. Смірнова. Полтава: РВВ Полтав. держ. аграр. ун-ту, 2022. 328 с.
127. Петрик В.М., Прокоф'єва К.О. До питання про застосування методів НЛП в інформаційно-психологічних операціях. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави.* 2009. № 2. С. 71-76.
128. Петрик В.М., Прокоф'єва К.О. Еволюція нейролінгвістичного програмування. *Сучасні інформаційні технології в сфері безпеки та оборони.* 2009. № 2 (5). С. 87-93.
129. Положення про комісію Міністерства охорони здоров'я України з віднесення засобів і речовин до аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин: затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 03.04.2019 № 715. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0656-19#Text>.
130. Поуль В.С. Психологічна безпека особистості в несприятливих обставинах: питання розуміння та особистісного вибору: міжнар. кол. монографія; за заг. ред. І.В. Волженцевої. 2021. С. 640-662.
131. Примак Ю.В. Психологічна безпека дітей та молоді у сімейному середовищі: монографія. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. 243 с.
132. Присяжнюк М.М. Використання нейролінгвістичного програмування для маніпулювання свідомістю. *Соціальна психологія.* 2008. № 5. С. 137-141.
133. Присяжнюк М.М. Психологічний захист від маніпулятивного впливу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: військово-спеціальні науки.* 2010. Вип. 24-25. С. 39-43.

134. Приходько І.І. Моделювання психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності з використанням психосемантичного методу. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2012. Вип. 1. С. 174-185.
135. Приходько І.І. Психологічна безпека персоналу екстремальних видів діяльності: концепція, трансформаційна модель, методологія дослідження. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 4. С. 117-125.
136. Приходько І.І. Розвиток і відновлення психологічної безпеки особистості у фахівців екстремальних видів діяльності. Х.: НАНГУ, 2017. 102 с.
137. Про деякі питання віднесення засобів і речовин до аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 03.04.2019 № 715. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0655-19#Text>.
138. Проект «Шкільний офіцер поліції». Режим доступу: <http://cop.org.ua/ua/ukrainskyi-dosvid/zahalnoukrainskyi-dosvid/proekt-shkilnij-ofitser-politsiji>
139. Психологічна безпека особистості: міжнар. колектив. монографія / Університет Григорія Сковороди в Переяславі; за заг. ред. І.В. Волженцевої. Переяслав (Київська обл.): Домбровська Я. М., 2021. 890 с.
140. Руденко Л.М. Клініко-психологічні аспекти класифікації розладів поведінки. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2010. Вип. 16. С. 309-312.
141. Савелюк Н. Психологічна безпека особистості: етнокультурні та гендерні аспекти. *Сучасні стратегії гендерної освіти в умовах євроінтеграції: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-*

- практичної конференції* (м. Тернопіль, 10-11 вересня 2020 р.). Тернопіль: ТНПУ, 2020. С. 103-105.
142. Савченко О.В., Свирида М.О. Модель психологічної безпеки особистості як комплексного феномена. *Psychological journal*. 2020. Vol. 6, Issue 12 (44). С. 66-79.
143. Радчук Г.К. Гуманістична та гуманітарна парадигми як методологічні засади розбудови освітнього діалогу в середовищі вищої освіти / Освітній діалог як гуманітарна психодидактична технологія вищої освіти: монографія / за наук. ред. Г.К. Радчук. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 34-52.
144. Слюсаревський М.М. Психологічна безпека людини в онтологічному і гносеологічному вимірах. Замість післямови / Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін. Реферативний опис роботи / М.М. Слюсаревський, Л.А. Найдьонова, Т.М. Титаренко, В.О. Татенко, П.П. Горностай, О.М. Кочубейник, Б.П. Лазоренко. К.: Талком, 2020. 318 с.
145. Смірнова І.С. Кримінальна відповідальність за порушення рівноправності громадян, перелік «захищених ознак», за яких настає відповідальність (порівняльний аспект). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4, Ч. 3. С. 48-53.
146. Седих К.В. Феномен сімейної матриці та ідеологія психотерапевтичної роботи з ним. *Психологія і особистість*. 2014. № 2. С. 109-121.
147. Спицька Л.В., Турбан В.В., Завацька Н.Є., Крижановський О.М., Омелянюк С.М., Данко Д.В. Соціальне функціонування особистості в умовах сучасного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 2 (55). С. 64-71.
148. Сугестивні технології маніпулятивного впливу / [В.М. Петрик, М.М. Присяжнюк, Л.Ф. Компанцева, Є.Д. Скулиш, О.Д. Бойко,

- В.В. Остроухов]; за заг. ред. Є.Д. Скулиша; 2-ге вид. К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. 248 с.
149. Суська О.О. Інформаційний імунітет: проблеми психологічного захисту в інформаційному просторі: монографія. К., 2008. 108 с.
150. Татенко В.О. Психологія впливу: суб'єктна парадигма. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. наук. статей*. К.: Сталь, 2000. Вип. 3 (6). С. 3-18.
151. Токарева Н.М. Психолінгвістична парадигма проблеми психологічного моделювання особистісних конструктів. [*Актуальні проблеми психології в закладах освіти*](#). 2018. Вип. 8. С. 45-57.
152. Траверсе Т.М. Політичне мислення як механізм функціонування політичної ідентичності. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. Вип. 3. С. 120-126.
153. Тоба М.В., Завацька Н.Є., Крижановський О.М., Блискун О.О., Завацький В.Ю., Бровендер О.О. Дятченко Д.О. Соціально-психологічні особливості групової норми в контексті проблеми безпечної поведінки та нормативного впливу у групі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 2 (61). С. 213-220.
154. Турбан В.В., Омелянюк С.М., Круглов К.О., Крижановський О.М. Дослідження статусу психології особистості в українській науці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 3 (62). Т. 2. С. 88-100.
155. Тушина О. Психологічна безпека в загальноосвітньому навчальному закладі. Запоріжжя: ЗОІППО, 2013. 145 с.
156. Уханова Н.С. Інформаційно-психологічна безпека особистості, суспільства та держави. *Правова інформатика*. 2013. № 3. С. 91-95.

157. Фалько Н.М., Крижановський О.М. Гармонізація життєвого простору особистості в умовах сучасних викликів: до постановки проблеми. *Педагогіка мистецтва для збереження і розвитку психічного і фізичного здоров'я та культурного зростання особистості впродовж життя: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 5-6 грудня 2024 р.). Запоріжжя: ФОП Однорог Т.В., 2024. С. 151-153.
158. Фалько Н.М., Крижановський О.М., Остополець І.Ю., Прокоф'єва О.О., Крижановський П.О. Гендерні особливості самореалізації особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. № 2 (64). С. 159-169.
159. Філей Ю.В., Назарова О.С., Крижановський О.М. Особливості правового регулювання єдиного цифрового ринку Європейського Союзу. *Актуальні проблеми господарської діяльності в умовах розбудови економіки Індустрії 4.0: зб. наук. статей за матеріалами III Круглого столу. зб. наук. праць НДІ ПЗІР НАПрН України* (м. Харків, 25 травня 2023 р.) / за ред. О.О. Дмитрик, О.В. Корват. Х.: НДІ ПЗІР НАПрН, 2023. С. 32-39.
160. Фурман О.Є. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015. № 1. С. 65-89.
161. Фрейд З. Вступ до психоаналізу; пер. з нім. П. Таращука. Х.: КСД, 2015. 480 с.
162. Фромм Е. Втеча від свободи / Пер. з англ. М. Яковлєв. Х.: КСД, 2019. 288 с.
163. Харченко А.С. Психологічна безпека особистості викладача вишу. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2012. № 2, Т. 2. С. 443-450.

164. Цільмак О.М. Складові структури компетентностей. *Наука і освіта*. 2009. № 1-2. С. 128-135.
165. Цибулько О. Особливості технології програмно-цільового управління у закладах освіти. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 2 (7). С. 692-701.
166. Цюман Т., Нагула О. Психологічна формула безпеки як концептуальна основа формування навичок безпечної поведінки особистості. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць*. 2021. № 35 (1). С. 94-100.
167. Чалдині Р. Переконавання: революційний метод впливу на людей. Х.: Книжковий Клуб, 2017. 352 с.
168. Чалдині Р. Психологія впливу. Х.: Книжковий Клуб, 2023. 608 с.
169. Чуйко О.В. Психологічне благополуччя дитини: від методології оцінювання до прикладних практик *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціальна робота»*. 2021. №1 (7). С. 62-67.
170. Чуйко Г., Чаплак Я., Комісарик М. Психологічна безпека особистості в нестабільному світі. *Психологічний журнал*. 2021. Вип. № 7, № 1 (45). С. 65-80.
171. Шалгунова С.А., Юзікова Н.С. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх та запобігання негативній (деліквентній) поведінці серед неповнолітніх. Дн., 2003. 32 с.
172. Шармар О.Р. Особливості кримінальної відповідальності за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності, статі та за іншими ознаками в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство: електронне наукове видання*. 2023. № 58. С. 323-329.
173. Шелевер О.В., Фізер В.С. Психологічна безпека освітнього середовища: психолого-педагогічний аспект. *Педагогіка формування творчої*

- особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2019. Вип. 67 (1). С. 87-91.
174. Штепа О.С. Психологічна ресурсність як контекстуальна властивість ідентичності у філософсько-психологічному дискурсі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2014. № 1095, Вип. 53. С. 54-59.
175. Юнг К.Г. Людина та її символи. К.: Центр учбової літератури, 2022. 436 с.
176. Яценко Т.С. Активне соціально-психологічне навчання: теорія, процес, практика. Хмельницький: НАПВУ, 2002. 792 с.
177. Adler A. The individual psychology of Alfred Adler: A systematic presentation in selections from his writings / H.L. Ansbacher, R.R. Ansbacher, (Eds). Harper & Row. 1956.
178. Afolabi O., Baloguna A. Impacts of Psychological Security, Emotional Intelligence and Self Efficacy on Undergraduates' Life Satisfaction. *Psychological Thought*. 2017. Vol. 10 (2). P. 247-261.
179. Agustin E.E. Effects of mortality salience aroused by threats against human identity on intergroup bias. *European Journal of Social Psychology*. 2009. Vol. 39. P. 852-861.
180. Ahmed R. Discerning community resilience in disadvantaged communities in the context of violence and injury prevention. *South African Journal of Psychology*. 2004. Vol. 34 (3). P. 386-408.
181. Arigo D., Bercovitz I., Lapitan E., Gular S. Social Comparison and Mental Health. *Current Treatment Options Psychiatry*. 2024. Vol. 11. P. 17-33.
182. Akhtyrskа Yu.I., Kryzhanovskyi O.M. System of socio-psychological factors of conflict conduct of modern youth and counters to manipulations in media space. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володими-*

- ра Даля. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 3 (50). Т. 2. С. 7-23.
183. Anderson A.M., Or J., Maguire K.R. The relationships between strengths-based teaching practices and students' general, strengths, and academic self-efficacy. *Discover Psychology*. 2024. Vol. 4 (63).
184. Antonenko T., Chursin M. On the eve of the Future: the Values sign change. *Philosophy and Cosmology*. 2019. № 23. P. 80-89.
185. Amin A., Lucchetti M.C., Di Pietro L. Comparison and Contrast Between Corporate Social Responsibility and Corporate Social Innovation / Lagioia G., Paiano A., Amicarelli V., Gallucci T., Ingrao C. (eds) Innovation, Quality and Sustainability for a Resilient Circular Economy. AISME 2022. Circular Economy and Sustainability. Springer, Cham. 2024.
186. Bandura A., Walters R.H. Social learning and personality development. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1963.
187. Berg J.K., Cornell D. Authoritative school climate, aggression toward teachers and teacher distress in middle school. *School Psychology Quarterly*. 2016. Vol. 31 (1). P. 122-139.
188. Beus J.M., Dhanani L., McCord M.A. A meta-analysis of personality and workplace safety: Addressing unanswered questions. *Journal of Applied Psychology*. 2015. Vol. 100 (2). P. 481-498.
189. Börjesson M., Österberg J., Enander A. Risk and safety attitudes among conscripts during compulsory military training. *Military Psychology*. 2011. Vol. 23 (6). P. 659-684.
190. Bokhonkova Y., Kruglov K., Buhaiova N., Kryzhanovskyi O. Student Leadership in Times of Social Transformation. *Insight: the psychological dimensions of society*. 2024. Vol. 12. P. 311-336.
191. Bonanno G.A., Galea S., Bucciarelli A., Vlahov D. What predicts psychological resilience after disaster? The role of demographics, resources, and life stress. *Journal of consulting and clinical psychology*. 2007. № 75 (5). P. 671-682.

192. Bowlby J. A Secure Base: Parent-Child Attachment and Healthy Human Development. Tavistock professional book. London: Routledge, 1988
193. Boyraz G., Horne S. G., Armstrong A. P., Owens A. C. Posttraumatic stress predicting depression and social support among college students: Moderating effects of race and gender. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice and Policy*. 2015. Vol. 7. № 3. P. 259-268.
194. Berkout O. V., Flynn M. K. Social Media Utilization, Fear of Missing Out, Upward Social Comparison, and Self-Compassion as Predictors of Psychological Distress and Life Satisfaction Among Individuals with Mental Health Concerns. *Journal of Technology in Behavioral Science*. 2024.
195. Buecker S., Simacek T., Ingwersen B., Terwiel S., Simonsmeier B.A. Physical activity and subjective well-being in healthy individuals: a meta-analytic review. *Health Psychology Review*. 2020. Vol. 15 (4). P. 574-589.
196. Bühl A. Die virtuelle Gesellschaft des 21. Jahrhunderts: sozialer Wandel im digitalen Zeitalter. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2000.
197. Burnette J.L., Billingsley J., Banks G.C., Knouse L.E., Hoyt C.L., Pollack J.M., Simon S. A systematic review and meta-analysis of growth mindset interventions: For whom, how, and why might such interventions work? *Psychological Bulletin*. 2023. Vol. 149 (3-4). P. 174-185.
198. Carter M.M., Hollon S.D., Carson R., Shelton R.C. Effects of a safe person on induced distress following a biological challenge in panic disorder with agoraphobia. *Journal of Abnormal Psychology*. 1995. Vol. 104 (1). P. 156-163.
199. Carver C.S., Scheier M.F., Weintraub J.K. Assessing coping strategies: a theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. Vol. 56 (2). P. 267-283.
200. Cao X., Liu X. Self-esteem as a predictor of anxiety and academic self-efficacy among Chinese university students: a cross-lagged analysis. *Current Psychology*. 2024. Vol. 43. P. 19628-19638.

201. Chen X., Dong Y., He Y. Group Risky Choice and Resource Allocation Under Social Comparison Effects. *Group Decision and Negotiation*. 2024. Vol. 33 (5). P. 977-1017.
202. Christian M.S., Bradley J.C., Wallace J.C., Burke M.J. Workplace safety: A meta-analysis of the roles of person and situation factors. *Journal of Applied Psychology*. 2009. Vol. 94 (5). P. 1103-1127.
203. Cobb S. Social support as a moderator of life stress. *Psychosomatic Medicine*. 1976. Vol. 38. P. 300-314.
204. Cooper M. The Fully Functioning Society: A Humanistic-Existential Vision of an Actualizing, Socially Just Future. *Journal of Humanistic Psychology*. 2016. № 6 (56). P. 581-594.
205. Cornell D. Our schools are safe: Challenging the misperception that schools are dangerous places. *American Journal of Orthopsychiatry*. 2015. Vol. 85 (3). P. 217-220.
206. Cornwall A. Locating citizen participation. *Bulletin*. 2020. Vol. 51 (2). P. 33-42.
207. Deluga R. American presidential Machiavellianism: Implications for charismatic leadership and rated performance. *The Leadership Quarterly*. 2001. Vol. 12. P. 339-363.
208. DeAngelis T. Social awareness + emotional skills = successful kids. *Monitor on Psychology*. 2010. Vol. 41, No. 4. P. 46
209. Denenny D., Thompson E., Pitts S.C., Dixon L.B., Schiffman J. Sub threshold psychotic symptom distress, self-stigma and peer social support among college students with mental health concerns. *Psychiatric Rehabilitation Journal*. 2015. Vol. 38. № 2. P. 164-170.
210. Deci E., Ryan R. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development and Well-Being. *American Psychologist*. 2000. Vol. 55, No. 1. P. 68-78.

211. Didaskalou E., Skrzypiec G., Andreou E., Slee P. Taking action against victimization: Australian middle school students' experiences. *Journ. of Psychologists and Counsellors in Schools*. 2017. No. 27 (1). P. 105-122.
212. Du X., Yao L., Chen X., Jian J. Social comparison affect emotional processing in subthreshold depression: evidence from an ERP study. *Current Psychology*. 2024. Vol. 43. P. 15757-15770.
213. Edmondson A.C., Lei Z. Psychological safety: The history, renaissance, and future of an interpersonal construct. *Annu. Rev. Organ. Psychol. Organ. Behav.* 2014. No 1 (1). P. 23-43.
214. Egan M.P. Contracting for safety: A concept analysis. *Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention*. 1997. Vol. 18 (1). P. 17-23.
215. Erikson E.H. *Childhood and Society*. Publisher, W. W. Norton, 1993. 448 p.
216. European Council, European Council meeting (19 October 2017) – Conclusion EUCO 14/17, 2017. P. 8. Режим доступа: <https://artificialintelligenceact.eu/the-act/>
217. European Parliament resolution of 20 October 2020 on a civil liability regime for artificial intelligence, 2020/2014(INL). Режим доступа: <https://artificialintelligenceact.eu/the-act/>
218. European Parliament resolution of 20 October 2020 on intellectual property rights for the development of artificial intelligence technologies, 2020/2015(INI). Режим доступа: <https://artificialintelligenceact.eu/the-act/>
219. European Parliament Draft Report, Artificial intelligence in criminal law and its use by the police and judicial authorities in criminal matters, 2020/2016(INI). Режим доступа: <https://artificialintelligenceact.eu/the-act/>
220. Fedchuk O. Category of Psychological Security of Personality in Scientific Literature. *The Journal of VN Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*. 2022. Vol. 73. P. 67-74.
221. Ferrajão P.C., Oliveira R.A. Self-awareness of mental states, self-integration of personal schemas, perceived social support, posttraumatic and

- depression levels and moral injury: A mixed-method study among Portuguese war veterans. *Traumatology*. 2014. Vol. 20, № 4. P. 277-285.
222. Forgas J.P., Baumeister R. Psychology of Gullibility: Conspiracy Theories, Fake News and Irrational Beliefs (Sydney Symposium of Social Psychology). Oxfordshire: Routledge, 2019.
223. Franke H.W. Der manipulierte Mensch : Grundlagen der Werbung und der Meinungsbildung. Wiesbaden: Brockhaus, 1964.
224. Fraser M., Richman J., Galinsky M. Risk, protection, and resilience: Towards a conceptual framework for social work practice. *Social Work Research*. 1999. № 23 (3). P. 131-144.
225. Freire P. Pedagogy of the Oppressed. N.-Y.: The Continuum International Publishing Group Inc., 1971. 183 p.
226. Gilster P. Digital Literacy. New York; Chichester: John Wiley, 1997. 276 p.
227. Gao Sh., Zhang X., Xu X. A meta-analysis of the relationship between self-esteem and mental health: the sample of Chinese college students. *Advances in Psychological Science*. 2015. Vol. 23 (9). P. 1499-1507.
228. Goldberg X. Social comparison links social media use and well-being. *Nature Reviews Psychology*. 2023. Vol. 2. P. 658.
229. Gwendolyn P.K. Improving school climate to reduce student health risks. *Monitor on Psychology*. 2015. Vol. 46, No. 10. P. 54.
230. Habermas J. Moral consciousness and communicative action. Cambridge: Polity Press, 2000. 380 p.
231. Halian I., Popovych I., Charkina O., Halian A., Danko D., Zaverukha O., Haponenko L., Kryzhanovskyi O. Relationship between emotional intelligence and coping strategies in young behavior during extreme competitive situations. *Journal of Physical Education and Sport*. 2024. Vol. 24 (issue 11). P. 1518-1527.

232. Hayek F.A. The Fatal Conceit. The Errors of Socialism. The Collected Works of F.A. Hayek / Vol.1 The University of Chicago Press. 1989. P. 7.
233. Heidegger M. Over het humanisme Bezorgd, vertaald en van aantekeningen voorzien door Chris. C. Bremmers. Budel, Uitgeverij Damon, 2005. 163 p.
234. Holahan C.J., Moos R., Holahan C.K., Brennan P.L. Social support, coping and depressive symptoms in a late middle-aged sample of patients reporting cardiac illness. *Health Psychol.* 1995. Vol. 14 (2). P. 152-163.
235. Hollon C. Machiavellianism and managerial work attitudes and perceptions. *Psychological Reports.* 1983. Vol. 52 (2). P. 432-434.
236. Horney K. Neurosis and Human Growth: The Struggle Toward Self-Realization. New York: W. W. Norton & Co., Inc., 1970.
237. Hao C. Self-Efficacy / The ECPH Encyclopedia of Psychology. Springer, Singapore. 2024.
238. Hörnberger C. Self-assertion / Heimann R., Fritzsche J. (eds) Violence Prevention in Education, School and Club. Springer, Wiesbaden. 2022.
239. Hull C.L. Principles of Behavior: An Introduction to Behavior Theory. New York: Appleton-Century-Crofts, 1943.
240. Janoff-Bulman R. Assumptive worlds and the stress of traumatic events: Applications of the schema construct. *Social Cognition. Special Issue: Social Cognition and Stress.* 1989. Vol. 7. P. 113-136.
241. Jans M., De Backer K. Youth and social participation: Elements for a practical theory. Brussels: Flemish Youth Council JeP!, 2020.
242. John O.P., Robins R.W., Pervin L.A. Handbook of personality: Theory and research; 3rd edition. New York: Guilford, 2008.
243. Kristensen S.M., Larsen T.M.B., Urke H.B., Danielsen A.G. Academic Stress, Academic Self-efficacy, and Psychological Distress: A Moderated Mediation of Within-person Effects. *Journal of Youth and Adolescence.* 2023. Vol. 52. P. 1512-1529.

244. Kononenko O.I., Grigorashenko A.V. Current State of Scientific Views on the Psychological Well-Being of Personality. *Психологія та соціальна робота*. 2021. Т. 1 (53). С. 102-113.
245. Kononenko O., Ivanchenko A., Gaivoronska T., Khitrova T., Semenko S., Kuzmin V. Psychological and Social-Communication Aspects of HR Management Career in Wartime, Including Stress, Motivation, Will and Efficiency of Working Conditions. *Revista de Cercetare si Interventie Sociala*. 2024. Vol. 84. P. 206-223.
246. Kelly G.A. The psychology of personal constructs: Vol. 1. A theory of personality. L.: Routledge, 1991.
247. Krug O.T., Schneider K.J. Supervision Essentials for Existential-Humanistic Therapy, American Psychological Association, 2016. 168 p.
248. Kuzikova S., Shcherbak T., Blynova O., Pobokina G., Dyatchenko D., Mariichyn A., Popovych I. Empirical Research of the Hardiness of the Personality in Critical Conditions of Life. *Postmodern Openings*. 2021. Vol. 12 (2). P. 57-77.
249. Kroker A., Weinstein M. Data trash: the theory of the virtual class. Montreal, QC: New World Perspectives, 1994.
250. Kryzhanovskiy O. Model of universal and professional competences formation. *Наукові інновації та передові технології: наук. журн. (Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»)*. 2023. № 3 (17). С. 284-290.
251. Kryzhanovskiy O., Pokhvata M. Social participation of student youth as a spase of value self realization. *Людина і світ: зб. наук. статей за матеріалами XI регіональної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 28 лютого 2025 р.) / за заг. ред. Афанасьєва Л., Глебова Н. Запоріжжя: Вид-во МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2025. С. 112-113.*

252. Lee Y.H., Chang W.Y., Li S. How does competition enable social comparison? A comparison of behavior in competitive internet-based games. *Information Technology and Management*. 2024. Vol. 26 (2). P. 185-204.
253. Liu D., He B., Feng R., Huang X., Liu G. How social media sharing drives consumption intention: the role of social media envy and social comparison orientation. *BMC Psychology*. 2024. Vol. 12. P. 157.
254. Leiter M.P., Zanaletti W., Argentero P. Occupational risk perception, safety training, and injury prevention: Testing a model in the Italian printing industry. *Journal of Occupational Health Psychology*. 2009. Vol. 14 (1). P. 1-10.
255. Liu D., He B., Feng R., Huang X., Liu G. How social media sharing drives consumption intention: the role of social media envy and social comparison orientation. *BMC Psychology*. 2024. Vol. 12. P. 157.
256. Lewin K. Resolving social conflicts & Field theory in social science. Washington, D.C.: American Psychological Association, 1997. 243 p.
257. Luhmann N. Self-Organization and Autopoiesis / Emergence and Embodiment: New Essays on Second-Order Systems Theory / Clarke B., Hansen M. Duke University Press, 2009.
258. Lyz N.A., Kupovich J.G., Prima A.K. Conceptual analysis and measurement of personal safety representations. *International Multidisciplinary Scientific Conferences on Social Sciences and Arts – SGEM2014. Psychology and Psychiatry Education and Educational Research* (Sofia, 3-9 september 2014). Conference Proceedings. Sofia: Andrey Lyapchev, 2014. Vol. 1. P. 61-68.
259. Maggino F. Social Comparison / Maggino F. (eds) Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research. Springer, Cham. 2023.
260. Martin A. Digital literacy for the third age: Sustaining identity in an uncertain world. *eLearning Papers*. 2009. Vol. 9 (12). P. 1-15.
261. May R. Freedom and Destiny. Norton & Company, 1981. 288 p.

262. Marraccini M.E., Brier Z.M. School Connectedness and Suicidal Thoughts and Behaviors: A Systematic Meta-Analysis. *School Psychology Quarterly*. 2017. Vol. 32, No. 1. P. 5-21.
263. Maddi S.R., Khoshaba D.M. Hardiness and Mental Health. *Journal of Personality Assessment*. 1994. Vol. 63, № 2. P. 265-274.
264. Maslow A.H. The dynamics of psychological security/insecurity. *Journal of Personality*. 1942. Vol. 10 (4). P. 331-344.
265. McCombs M. Setting the agenda. Mass Media and Public Opinion. Cambridge: Polity Press, 2004. 148 p.
266. McEachern A.D., Fosco G.M., Dishion T.J., Shaw D.S., Wilson M.N., Gardner F. Collateral benefits of the family check-up in early childhood: Primary caregivers' social support and relationship satisfaction. *Journal of Family Psychology*. 2013. Vol. 27, № 2. P. 271-281.
267. McLain D.L. Sensitivity to social information, social referencing and safety attitudes in a hazardous occupation. *Journal of Occupational Health Psychology*. 2014. Vol. 19 (4). P. 425-436.
268. Molodychenko V., Tsybulko O., Makarenko L., Postol O., Lysak I. Pedagogy of Spirituality as a Factor of Sustainable Development of Humanity. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*. 2021. № 13 (4). P. 454-468.
269. Moore S., Katz B. Machiavellianism scores of nursing faculty and students. *Psychological Reports*. 1995. Vol. 77 (2). P. 383-386.
270. Morrongiello B.A., Corbett M., Bellissimo A. Do as I say, not as I do: Family influences on children's safety and risk behaviors. *Health Psychology*. 2008. Vol. 27 (4). P. 498-503.
271. Mozol V., Balaban O., Oliinyk Y., Babiak A., Kryzhanovskyi O. Interaction of the National Police with other actors in the area of criminal justice in combating criminal offences in the area of land relations. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10 (47). P. 226-233.

272. Nazymko E., Volobuieva O., Kryzhanovskyi O. Prevention of Legalisation (Laundering) of Criminal Proceeds in the Mechanism of Ensuring Economic Security of the State. *Baltic Journal of Economic Studies*. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2023. Vol. 9, No 4. P. 198-205.
273. Nuttman-Shwartz O., Dekel R., Regev I. Continuous exposure to life threats among different age groups in different types of communities. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice and Policy*. 2015. Vol. 7, № 3. P. 269-327.
274. Omelianiuk S., Popovych I., Domina H., Sedykh K., Hoian I., Kovalchuk Z., Petraniuk A. Research on hubristic motivation and juniors' self-efficacy in organizational contexts. *Journal of Physical Education and Sport (JPES)*. 2024. Vol. 24 (issue 7). Art 183. P. 1625-1635.
275. O'Donovan R., De Brún A., McAuliffe E. Healthcare Professionals Experience of Psychological Safety, Voice, and Silence. *Frontiers in Psychology*. 2021. No 12. P. 383.
276. Okanes M. Stinson J. Machiavellianism and emergent leadership in a management simulation. *Psychological Reports*. 1974. Vol. 35. P. 255-259.
277. Osadchyy V., Nazarova O., Brylysty V. Laboratory Stand for Research of Energy Characteristics. *Proceedings of the 20th IEEE International Conference on Modern Electrical and Energy Systems, MEES*, 2021.
278. Overchuk V., Kononenko O., Berezka S., Liesnichenko N., Ostopolets I., Lapshova N. Psychosocial rehabilitation under long-term stress: a relevant approach for effectively achieving results *AD ALTA: Journal Of Interdisciplinary Research*. 2023. Vol. 13. Issue 1. Special issue XXXIII. P. 99-104.
279. Patitz B.J., Anderson M.L., Najavits L.M. An outcome study of Seeking Safety with rural community-based women. *Journal of Rural Mental Health*. 2015. Vol. 39 (1). P. 54-58.
280. Pittman M., Reich B. Social media and loneliness. *Computers in Human Behavior*. 2016. No. 62. P. 155-167.

281. Popovych I., Danko D., Yakovleva S., Haponenko L., Shcherbyna O., Kryzhanovskiy O., Hoian I. Emotional intelligence in the structure of self-control among junior athletes. *Journal of Physical Education and Sport*. 2025. Vol. 25 (issue 2). P. 241-250.
282. Popovych I., Kryzhanovskiy O., Zavatskiy V., Tkachenko N., Hrytsuk O., Kolly-Shamne A., Danko D. Self-regulatory behavior styles of juniors in achieving winning outcomes. *Journal of Physical Education and Sport*. 2025. Vol. 25 (issue 1). P. 11-20.
283. Popovych I., Savchuk O., Matusiak H., Kruglov K., Kryzhanovskiy O., Danko D., Huzar V. Self-attitudes in the structure of motivational orientation of young. *Journal of Physical Education and Sport*. 2024. Vol. 24 (issue 10). P. 1342-1351.
284. Popovych I., Koval I., Raievska Ya., Piletskyi V., Buryanovatiy O., Hrynychuk O. Dominating mental states of the representatives of individual under lockdown and martial law: comparative analysis. *Journal of Physical Education and Sport*. 2023. Vol. 23(1). P. 170-178.
285. Probst T.M., Jiang L., Graso M. Leader-member exchange: Moderating the health and safety outcomes of job insecurity. *Journal of Safety Research*. 2016. Vol. 56. P. 47-56.
286. Proposal for a regulation of the European parliament and of the council laying down harmonized rules on artificial intelligence (artificial intelligence act) and amending certain union legislative acts. Brussels, 21.4.2021 COM (2021) final 2021/0106 (COD). URL: <https://artificialintelligenceact.eu/the-act/>
287. Popovych I., Hudimova A., Bokhonkova Yu., Savchuk O., Hoian I., Shevchenko N. Dispositional Mental States of Internally Displaced University Teachers Under Martial Law: Gender Differences. *Journal of Education Culture and Society*, 2023. Vol. 14 (2). P. 171-187.
288. Rummyantseva N.L., Logvynenko O.I. Ukraine: Higher education reforms and dynamics of the institutional landscape / J. Huisman, A. Smolentseva,

- I. Froumin (Eds.), 25 years of transformations of higher education systems in post-soviet countries. Palgrave Macmillan, 2018. P. 407-433.
289. Rappoport A. The patient's search for safety: The organizing principle in psychotherapy. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*. 1997. Vol. 34 (3). P. 250-261.
290. Raievska Y., Savchuk J., Hulas I., Khokhlov A., Hoian I., Syniakova V., Soroka O., Lukashov O. Mechanism of comparison in the structure of self-efficacy in junior athletes' sporting activities. *Journal of Physical Education and Sport*. 2024. Vol. 24 (6). P. 1349-1359.
291. Rogers C.R. Significant aspects of client-centered therapy. *Am. Psychol.* 1946. Vol. 1 (10). P. 415-422.
292. Semenov O., Oleshko P., Tsymbal S., Liashko V., Shevchenko A., Popovych I. Research of social expectations of university students in the dimensions of psychological well-being. *Revista Eduweb*. 2021. Vol. 15 (3). P. 124-138.
293. Samotuha A., Lizut R., Kryzhanovskyi O. Regime of foreign occupation and its impact on human rights: from Polish and Ukrainian political-legal retrospective and nowadays. *Philosophy, economics and law review*. 2023. Vol. 3, No. 2. P. 160-183.
294. Schwarz M., Kallus K.W., Gaisbachgrabner K. Safety culture, resilient behavior and stress in air traffic management. *Aviation Psychology and Applied Human Factors*. 2016. Vol. 6 (1). P. 12-23.
295. Shevchenko R., Kaafarani A., Aliieva T., Piletska L., Radul I., Klepar M., Popovych I. Features of the Psychoemotional State of Internally Displaced Families from the War. Zone. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7 num Especial. P. 157-169.
296. Shevchenko H. The Ideal Image of a Man: the Main Characteristics and Ways of Achieving. *Future Human Image*. 2017. № 7. P. 120-127.
297. Shostrom E.L. Man, the manipulator: the inner journey from manipulation to actualization. Nashville, Abingdon Press. 1967.

298. Silvera D.H., Martinussen M., Dahl T.I. The Tromsø Social Intelligence, a self-report measure of social intelligence. *Scandinavian Journal of Psychology*. 2001. Vol. 42. P. 313-319.
299. Sheffler P., Cheung C. S. Growth mindset and social comparison effects in a peer virtual learning environment. *Social Psychology Education*. 2024. Vol. 27. P. 493-521.
300. Smith D. What makes teens feel connected to their schools? *Monitor on Psychology*. 2002. Vol. 33, No. 7. P. 13.
301. Stein M. The principle of individuation. On the development of human consciousness. 2009. 176 p.
302. Steiner J. *Psychic Retreats. Pathological Organizations in Psychotic, Neurotic and Borderline Patients*. New York, 1993.
303. Sternberg R.J. *Handbook of intelligence*; 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. P. 359-379.
304. Szapocznik J., Prado G. Negative effects on family functioning from psychosocial treatments: A recommendation for expanded safety monitoring. *Journal of Family Psychology*. 2007. Vol. 21 (3). P. 468-478.
305. *The psychology of attitude change and social influence*; P.G. Zimbardo, M.R. Leippe. New York: McGraw-Hill, 1991.
306. Tzanou M. Modern Servitude and Vulnerable Social Groups: The Problem of the AI Datafication of Poor People and Women. *IEEE Technology and Society Magazine*. 2022. № 41 (2). P. 105-108.
307. Van Dijk T.A. Discourse and manipulation. *Discourse & Society*. 2006. Vol. 17 (3). P. 359-383.
308. Verplanken B., Orbell S. Attitudes, habits, and behavior change. *Annual Review of Psychology*. 2022. Vol. 73. P. 327-352.
309. *Virtualisierung des Socialen. Die informations gesellschaft zwischen Fragmentierung und Globalisierung* / B. Becker, M. Paetau (hrsg.). Frankfurt/Main: Campus Verlag, 1997. 258 p.

310. Voronkova V., Kyvliuk O. Philosophical Reflection Smart-Society as a New Model of the Information Society and its Impact on the Education of the 21st Century. *Future Human Image*. 2017. № 7. P. 154-162.
311. Walumbwa F.O., Schaubroeck J. Leader personality traits and employee voice behavior: Mediating roles of ethical leadership and work group psychological safety. *Journal of Applied Psychology*. 2009. Vol. 94 (5). P. 1275-1286.
312. Wang J., Long R., Chen H., Li Q. Measuring the Psychological Security of Urban Residents: Construction and Validation of a New Scale. *Frontiers in Psychology*. 2019. Vol. 10. P. 2423.
313. Wanless S.B. The role of psychological safety in human development. *Research in Human Development*. 2016. No 13 (1). P. 6-14.
314. Watson J.B. Psychology as the Behaviorist Views It. *Psychological Review*. 1913. Vol. 20. P. 158-177.
315. Wellman B. Physical place and cyberplace: The rise of networked individualism. *Intern. J. of Urban and Regional Research*. 2001. Vol. 25, No. 2. P. 227-252.
316. Weitlauf J.C., Smith R.E., Cervone D. Generalization effects of coping skills training: Influence of self-defense training on women's efficacy beliefs, assertiveness and aggression. *Journal of Applied Psychology*. 2000. Vol. 85 (4). P. 625-633.
317. Weis S., Süß H.M. Social intelligence – a review and critical discussion of measurement concepts / R. Schulze, R.D. Roberts / *An International Handbook of Emotional Intelligence*. Göttingen: Hogrefe, 2005. P. 203-230.
318. Wertheimer M. *Productive Thinking*. Birkhäuser/Springer Nature, 2020. 257 p.
319. Xu H. Research on senior students' self-efficacy, social sustainability and psychological health. *Journal of Shaanxi Youth Vocational College*. 2016. Vol. 3. P. 56-67.
320. Yalom I.D. *The gift of therapy: An open letter to a new generation of therapists and their patients*. Harper Collins Publishers, 2002. 336 p.

Наукове видання

Крижановський Олексій Миколайович

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ БЕЗПЕКИ
ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ У
ТРАНЗИТОРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Монографія

Оригінал-макет *В.Ю. Завацький*

Підписано до друку 01.02.2025 р.
Формат 60×841/16 Папір типограф. Гарнітура Times.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 13,6 Обл.-вид. арк. 15,4
Тираж 300 прим. Вид. № 75. Замов № _____. Ціна договірна.

Видавництво Східноукраїнського національного
університету імені Володимира Даля
Свідоцтво про реєстрацію: серія ДК № 1620 від 18.12.2003
Адреса видавництва: 01042, м. Київ, вул. Іоанна Павла II, 17.
e-mail: uni.snu.edu@gmail.com; <http://www.snu.lg.ua>